

Sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpregio's

Naar een sociaal duurzaam Parkstad Limburg?

Wilrik Hengstmengel

Master thesis Planologie

2010 - 2011

Sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpregio's

Naar een sociaal duurzaam Parkstad Limburg?

Master thesis

Auteur: Wilrik Hengstmengel

Studentnummer: 3017397

Datum: 29 april 2011

Masteropleiding Planologie

Faculteit Geowetenschappen

Universiteit Utrecht

Witteveen+Bos

Afdeling Stedelijke planontwikkeling

Deventer

Begeleiders:

Dr. F. Filius   Universiteit Utrecht

ir. I.A.A.C. Mouwen   Witteveen+Bos

ir. A.C. Kuijman   Witteveen+Bos

VOORWOORD

Paradoxaal wordt dit voorwoord als laatste bladzijde geschreven van deze master thesis over sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpgebieden. Dit onderzoek vormt het afsluitende onderdeel van de masteropleiding Planologie aan de Universiteit Utrecht en is uitgevoerd in combinatie met een stage bij Advies- en ingenieursbureau Witteveen+Bos. Met het afstudeeronderzoek wordt inzicht geboden in de gedachte achter de toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg en de concretisering ervan in het herstructureringsbeleid.

Tijdens de opleiding Planologie is mijn interesse ontstaan voor stedelijke problematiek, herstructurering en de maatschappelijke ontwikkelingen die hierop van invloed zijn. De ruimtelijke neerslag van deze processen is voor mij een boeiend gegeven. In Nederland hoor je tegenwoordig veel over krimp, leegloop, leegstand en verloedering van bepaalde regio's. Maar wat is dit precies, waarom gebeurt het en kan daar niks aan gedaan worden? Zo ook duurzame ontwikkeling en in het bijzonder de sociale kant ervan. Iedereen heeft het erover, de één vindt het een hype, de ander een noodzakelijk goed. Maar wat is het en welke ruimtelijke betekenis heeft het? Door middel van deze thesis heb ik dit kunnen onderzoeken en is mijn kennis, maar tegelijkertijd ook mijn nieuwsgierigheid, verder toegenomen. Het schrijven van deze master thesis was echter een proces met vele ups en downs. De verbinding tussen theorie en praktijk was een grote uitdaging. Aan de lopende band ontstonden er nieuwe ideeën, waardoor het schrijven van een afgebakend, goed uitvoerbaar en relevant onderzoek een grote opgave bleek te zijn. Het resultaat ligt voor u.

Voor de totstandkoming ben ik allereerst dank verschuldigd aan mijn begeleidster vanuit de universiteit, Friedel Filius. Zij heeft mijn werk altijd van goed en kritisch commentaar voorzien en heeft daardoor een belangrijke bijdrage geleverd aan het resultaat. Daarnaast wil ik graag mijn twee begeleiders vanuit Witteveen+Bos, Ingrid Mouwen en Bart Kuijman, bedanken voor hun feedback en nuttige adviezen. Ik heb door hun een inkijkje gekregen in de advieswereld en tegelijkertijd gemerkt dat de koppeling tussen theorie en praktijk een lastige, maar uitdagende opgave is. Ten derde wil ik graag de respondenten in Parkstad bedanken voor de tijd en moeite die ze hebben genomen voor de interessante en nuttige gesprekken. Zonder deze interviews was het beantwoorden van de onderzoeksvragen niet mogelijk geweest. Als laatste wil ik graag mijn broer Tony bedanken voor de correcties en tips en mijn vrienden, vriendin en familie voor het geduld en de steun tijdens de afstudeerperiode.

Tot slot wens ik u veel leesplezier!

Wilrik Hengstmengel
Utrecht, 29 april 2011

SAMENVATTING

HOOFDSTUK 1 – INLEIDING

Demografische krimp kent verschillende negatieve consequenties voor de woon- en leefomgeving. Er is hierdoor een grote uitdaging ontstaan om door middel van herstructurering hiermee om te gaan. Binnen herstructurering wordt sociale duurzaamheid van belang geacht om tot een duurzaam leefbare woonomgeving te komen. De gedachte achter en de daadwerkelijke toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering is echter onduidelijk. Dit onderzoek heeft daarom tot doel inzicht te krijgen in de gedachte achter sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpregio's en te achterhalen hoe sociale duurzaamheid vervolgens in het herstructureringsbeleid concreet wordt gemaakt. Het ontbreken van deze kennis in de literatuur en de recente maatschappelijke aandacht voor het probleem maakt dit een relevant verkennend onderzoek. Het onderzoek is gebaseerd op een theoretische verkenning van demografische krimp en sociale duurzaamheid en een empirisch onderzoek in Parkstad Limburg.

HOOFDSTUK 2 – DEMOGRAFISCHE KRIMP

Demografische krimp betekent een substantiële en structurele bevolkings- en huishoudensdaling (kwantitatief) en wijziging in de samenstelling van de bevolking en huishoudens (kwalitatief). Krimp treedt in Nederland op in een aantal perifere gebieden en kent daarbij een (intra)regionale variatie. De hoofdoorzaken zijn een daling van het vruchtbaarheidscijfer, een toename van het sterftcijfer en een negatief migratiesaldo. De gevolgen zijn zowel fysiek als economisch en sociaal van aard, hebben directe effecten op de ruimtelijke structuur van Nederland, zijn het sterkst merkbaar op lokaal schaalniveau en treden vaak in wisselwerking met elkaar op, waardoor een negatieve spiraal op de loer ligt. Op sociaal vlak komen door krimp de sociale status, sociale cohesie en sociale veiligheid van een wijk onder druk te staan. De huidige (beleids)reacties hierop zijn onder te verdelen in het tegengaan van, het omgaan met en het gebruik maken van de krimpsituatie. Demografische krimp vormt daarbij een locatiespecifiek gegeven, waardoor de aanpak dit ook dient te zijn. Een duurzame herontwikkeling verdient de voorkeur om een lokale of regionale situatie toekomstbestendig te maken, door middel van acceptatie, inspelen op prognoses, inzetten op bestaande kwaliteiten, verdunning van de woningvoorraad, verbinding van ruimtelijke ontwikkelingen, het zoeken naar ruimtelijk evenwicht en flexibel bouwen.

HOOFDSTUK 3 – SOCIALE DUURZAAMHEID BINNEN HERSTRUCTURERING

Zonder een goede balans tussen de verschillende dimensies van duurzaamheid kan geen algehele effectieve duurzame (her)ontwikkeling plaatsvinden. Sociale duurzaamheid bestaat in dit kader enerzijds uit persoonlijk eigenschappen en anderzijds uit institutionele mechanismen. Het vormt daardoor zowel een positieve toestand als het proces binnen een gemeenschap, waardoor deze toestand tot stand kan komen. Sociale duurzaamheid wordt bereikt als wordt voorzien in de basisbehoeften van mensen, toegang wordt geboden tot sociale bronnen en gelijkheid bewerkstelligd en participatie bevorderd wordt. Het moet leiden tot verbeterde omstandigheden voor alle bevolkingsgroepen. De invulling hiervan is echter normatief en subjectief. Het toepassen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering is gewenst, omdat het wegnemen van de sociale problematiek bij 'normale' herstructurering in de praktijk niet altijd gerealiseerd wordt. Sociaal

duurzame wijken moeten toekomstige maatschappelijke veranderingen op kunnen vangen en de huidige en toekomstige bewoners een goede woonkwaliteit bieden. De ruimtelijke condities om tot sociaal duurzame wijkontwikkeling zijn: identiteit en identificatie, eigenaarschap, flexibiliteit, bereikbaarheid en functiemenging, aantrekkelijkheid, veiligheid en gezondheid. Fysieke maatregelen faciliteren daarbij sociale ontwikkelingen. Omdat er geen gouden standaard bestaat voor sociale duurzaamheid, moet bij de uitwerking aandacht worden besteed aan situationele context.

HOOFDSTUK 4 – METHODOLOGIE

Het empirische gedeelte kent een kwalitatieve onderzoeksstrategie, met een casestudy als onderzoeksontwerp. De gebruikte onderzoeksmethoden zijn deskresearch, op basis van literatuur, rapporten, nieuwsberichten, beleidsdocumenten en wetenschappelijke artikelen, en semigestructureerde diepte-interviews met betrokkenen bij de herstructureringsopgave in Parkstad Limburg. Deze methoden ondersteunen elkaar en vullen elkaar aan bij het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Door middel van een thematische uitwerking wordt de verkregen informatie geanalyseerd.

HOOFDSTUK 5 – EMPIRISCH ONDERZOEK

Parkstad Limburg kent een locatiespecifieke krimpsituatie als gevolg van een regionale uitwerking van algemene demografische trends en regio-specifieke oorzaken. De gevolgen van krimp worden vooral concreet in de wijken die al onder druk stonden. Vanwege de gevolgen van krimp zijn in Parkstad vijf wijken aangewezen met een ‘majeure integrale verbeteropgave’. De sociale problematiek bestaat hier uit een wegtrekkende sociaal-economisch sterke en relatief hoogopgeleide bevolkingsgroep, concentraties van achterstands- en probleemgroepen, toenemende verloedering, criminaliteit, verschraving van de leefbaarheid, daling van de sociale status, sociale instabiliteit, hoge werkloosheid, jeugdproblematiek, afname van de sociale cohesie, verslechtering van het imago, vernielingen en afname van de sociale veiligheid door minder sociale controle en toezicht.

De reactie op de krimpsituatie blijkt te bestaan uit acceptatie, anticipatie en investeringen om er duurzaam en pragmatisch mee om te gaan. Krimp vormt bij alle ontwikkelingen het uitgangspunt en duurzaamheid komt terug in de manier waarop de verschillende ruimtelijke ontwikkelingen worden aangepakt. Ook aan sociale duurzaamheid wordt in dit opzicht zowel inhoudelijk als procesmatig aandacht besteed. Vooralsnog blijft de uitwerking ervan nog met name beperkt tot doelstellingen en visies. Het meest concreet wordt sociale duurzaamheid momenteel in de *Limburgse Wijkanaanpak*, op basis van de *High Five*: wonen, voorzieningen, identiteit, participatie en veiligheid. In Parkstad bestaat de driedelige achterliggende gedachte voor deze uitwerking en toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering uit het aansluiten bij mondiale en nationale ambities (koplopersrol), de sociale aspecten uit het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie* en veronderstellingen over relaties tussen de maatregelen en een verwachte sociale waardeinstijging. Met betrekking tot de doorwerking is er geen sprake van hiërarchische relaties tussen de beleidsdocumenten, waarin van bovenaf visies zijn opgelegd, maar zijn de gelijksoortige doelstellingen op basis van overleg tot stand gekomen.

HOOFDSTUK 6 – CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

In Parkstad Limburg is een duidelijke behoefte en noodzaak ontstaan om een passend antwoord te vinden op problematiek in bepaalde krimpwijken. Door middel van duurzame herstructurering wordt hier op gereageerd, waarbij in het beleid ook op sociaal gebied aandacht wordt besteed om de wijken toekomstbestendig te maken. De achterliggende gedachten bij deze aanleiding bestaan uit de ambitie van Limburg om een koplopersrol te vervullen op het gebied van duurzame ontwikkeling en veronderstellingen over sociale waardestijging. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de sociale aspecten van het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie* en aannames over relaties tussen herstructurering en het verbeteren van de sociale problematiek. Een gefundeerde theoretische onderbouwing staat echter nog in de kinderschoenen. Geconcludeerd wordt dat er veel overeenkomsten bestaan tussen de opvattingen over sociale duurzaamheid in Parkstad Limburg en wat onder sociale duurzaamheid in de literatuur wordt verstaan. In het kader van de *Limburgse Wijkeraanpak* krijgt dit momenteel het meest concreet vorm door middel van de *High Five*: wonen, voorzieningen, identiteit, participatie en veiligheid. De concretisering hiervan vertoont vervolgens een grote mate van overeenkomst met de concretisering van sociale duurzaamheid in de literatuur. Evaluaties zullen de effecten van sociaal duurzame herstructurering in krimpgebieden moeten aantonen, waardoor een beter gefundeerde theoretische basis kan ontstaan en het gebruik ervan kan rechtvaardigen.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	4
SAMENVATTING	6
1 INLEIDING	12
1.1 Aanleiding	12
1.2 Doel- en vraagstelling	13
1.3 Afbakening en relevantie	14
1.4 Opzet en werkwijze	16
1.5 Leeswijzer	16
2 DEMOGRAFISCHE KRIMP	18
2.1 Inleiding	18
2.2 Krimp gedefinieerd	18
2.3 Regionale variatie	19
2.4 Oorzaken	23
2.5 Gevolgen	24
2.6 Reacties op krimp	30
2.7 Conclusie	35
3 SOCIALE DUURZAAMHEID BINNEN HERSTRUCTURERING	38
3.1 Inleiding	38
3.2 Sociale duurzaamheid	38
3.3 Stedelijke herstructurering	46
3.4 Sociaal duurzame herstructurering	50
3.5 Conclusie	57
4 METHODOLOGIE	60
4.1 Inleiding	60
4.2 Conceptueel model	60
4.3 Onderzoeksstrategie, -ontwerp en -methoden	62

5	SOCIALE DUURZAAMHEID BINNEN HERSTRUCTURERING IN PARKSTAD LIMBURG	68
	5.1 Inleiding	68
	5.2 Krimp in Parkstad Limburg	68
	5.3 Analyse	78
	5.3.1 Reactie op krimp.....	79
	5.3.2 Sociale duurzaamheid	81
	5.3.3 Uitwerking binnen herstructurering.....	84
	5.3.4 Achterliggende gedachte.....	94
	5.3.5 Doorwerking	97
	5.4 Conclusie	100
6	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	104
	6.1 Deelvragen.....	104
	6.2 Centrale onderzoeksvraag.....	109
	6.3 Aanbevelingen.....	110

LITERATUURLIJST.....	111
-----------------------------	------------

BIJLAGEN

Bijlage I – Bevolkings- en huishoudensontwikkeling per krimpregio	119
Bijlage II – Prognose demografische krimp per regio	121
Bijlage III – Opkomst van het begrip duurzaamheid	123
Bijlage IV – Dimensies en thema’s van sociale duurzaamheid.....	125
Bijlage V – Sleutelementen van sociale duurzaamheid per auteur	126
Bijlage VI – Criteria en indicatoren voor sociale duurzaamheid	127
Bijlage VII – Overzicht stedelijke vernieuwing in Nederland	128
Bijlage VIII – Bevolkingsontwikkeling- en prognose Parkstad Limburg	131
Bijlage IX – Analyseschema interviews	133

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding

Duurzame ontwikkeling is een leidend thema binnen de ruimtelijke ordening (VROM-raad, 2010, p. 3). Zowel de overheid als het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en de wetenschap richten zich op het begrip *duurzaamheid* vanuit verschillende disciplines, achtergronden en motieven. Van oorsprong komt de term uit de ecologie en betekent het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, ofwel de *milieugebruiksruimte*. Later heeft zich dit vertaald in klimaatseisen, energiedoelstellingen en duurzaam bouwen. De wetenschappelijke bijdrage aan het sociale aspect van duurzaamheid bleef echter achter bij de economische en ecologische aspecten. De internationale duurzaamheidsconferenties luidden vanaf 1992 een nieuwe fase in. Nu betekent duurzaamheid het in balans brengen van economische, natuurlijke én sociale ontwikkeling.

Sociale duurzaamheid en herstructurering

Ook op het gebied van stedelijke ontwikkeling en herstructurering is duurzaamheid in toenemende mate een belangrijk speerpunt. Er wordt gesproken over duurzaam leefbare omgevingen, duurzaam wonen en duurzame gemeenschappen. Sociale duurzaamheid is daarbij één van de aspecten waar meer aandacht aan besteed moet worden. Echter, vaak blijkt dat sociale duurzaamheid een moeilijk te duiden begrip is. Wat zijn sociaal duurzame stedenbouwkundige principes en welke ideeën zitten erachter? Waarin verschillen deze van normale (sociale) initiatieven? Hoe worden ze uitgewerkt in concrete plannen? Wat beweegt beleidsmakers om in te zetten op sociale duurzaamheid en welke achterliggende motieven hebben zij? Verschillende beleidsdocumenten omtrent duurzame herstructurering roepen kortom vragen op over de gedachte achter en de daadwerkelijke toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering.

Demografische krimp

Na een lange historie van *groeidenken* moet nu een omslag worden gemaakt naar ruimtelijke (her)ontwikkeling gericht op een structurele bevolkingsafname. Deze omslag van groei naar krimp in sommige perifere regio's in Nederland zorgt voor een grote opgave. 'De herstructurering en transformatie van de woningvoorraad, in reactie op een krimpende bevolking, is een van de grote uitdagingen in de krimp- en anticipeerregio's de komende decennia' (Ministerie van BZK e.a., 2009, p.40). De gevolgen zijn dat woningbouwprogramma's neerwaarts moeten worden bijgesteld en nieuwbouwplannen plaats moeten maken voor herontwikkeling van de huidige woningvoorraad.

Hoewel landelijk, Europees en mondiaal gezien een structurele bevolkingsdaling nog enkele decennia zal uitblijven, is een vorm van ruimtelijke planning gericht op de toekomst nodig, waarbij krimp niet het probleem vormt, maar het uitgangspunt (Korsten & Goedvolk, 2008). Duurzame herstructurering van krimpgebieden is een middel om in te spelen op (toekomstige) bevolkings- en huishoudensdaling en de vaak negatieve consequenties van krimp, zoals leegstand en verloedering. Krimp biedt juist kansen 'om een kwalitatieve duurzame ontwikkeling op gang te brengen' (VROM-raad, 2010, p.63). De focus van dit onderzoek naar sociale duurzaamheid binnen herstructurering ligt daarom specifiek op een sociaal duurzame aanpak in krimpregio's.

1.2 Doel- en vraagstelling

De doelstelling van dit onderzoek is tweeledig:

1. Inzicht verkrijgen in de gedachte achter sociale duurzaamheid binnen stedelijke herstructurering van krimpregio's;
2. Achterhalen hoe sociale duurzaamheid vervolgens in het herstructureringsbeleid concreet wordt gemaakt.

Specifiek gaat dit onderzoek in op de regio Parkstad Limburg. Hier is al langere tijd sprake van demografische krimp en is inmiddels op verschillende schaalniveaus beleid geformuleerd voor de omgang hiermee. Om het bovenstaande te onderzoeken luidt de centrale onderzoeksvraag:

Welke gedachte schuilt achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpgebieden en hoe wordt sociale duurzaamheid vervolgens concreet gemaakt in het herstructureringsbeleid?

Om de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden zijn de volgende onderzoeksvragen, met bijbehorende deelvragen, geformuleerd:

- 1) Welke sociale gevolgen heeft demografische krimp?**
  - a) Hoe wordt demografische krimp gedefinieerd?
  - b) Waar vindt krimp in Nederland plaats?
  - c) Wat zijn de oorzaken en gevolgen?
- 2) Wat zijn de reacties op krimp en welke rol speelt duurzaamheid hierin?**
  - a) Hoe wordt op demografische krimp gereageerd?
  - b) Bestaat er een 'beste' aanpak van krimpgebieden?
  - c) Wat betekent duurzame ontwikkeling in deze context?
- 3) Wat is sociale duurzaamheid en aan welke condities moet herstructurering voldoen om sociaal duurzaam te zijn?**
  - a) Wat is de theorie achter sociale duurzaamheid?
  - b) Wat is herstructurering en wat wordt hiermee beoogd?
  - c) Wat is de betekenis van (sociale) duurzaamheid op het gebied van herstructurering?
  - d) Hoe kan herstructurering sociaal duurzaam worden gemaakt?
- 4) Wat vormt de aanleiding om sociale duurzaamheid binnen herstructurering specifiek in krimpsituaties toe te passen?**
  - a) Welke achterliggende gedachte bestaat er voor het uitwerken en toepassen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering?
  - b) Welke theoretische onderbouwing bestaat hiervoor?
- 5) Hoe wordt sociale duurzaamheid uitgewerkt en concreet gemaakt in het herstructureringsbeleid?**
  - a) Welke ambities, doelstellingen, motieven, projecten en voorbeelden zijn hiervoor gegeven?
- 6) In hoeverre wordt samengewerkt tussen de betrokken partijen met betrekking tot sociale duurzaamheid binnen herstructurering en is daarbij sprake van doorwerking?**
  - a) Is er sprake van samenwerking tussen de geselecteerde partijen? En zo ja, hoe?
  - b) Welke rolverdeling wordt gehanteerd?

De volgende paragraaf gaat dieper in op de afbakening van de begrippen, die in de onderzoeksvragen naar voren komen en toont de relevantie van dit onderzoek aan.

1.3 Afbakening en relevantie

De centrale onderzoeksvraag legt een, nog niet eerder onderzocht, verband tussen een aantal veelomvattende onderwerpen. Dit vraagt om een afbakening naar sociale duurzaamheid en herstructurering en naar demografische krimp in Parkstad Limburg om het onderzoek concreet te maken, met onderscheid tussen de maatschappelijke (praktische) en wetenschappelijke (theoretische) relevantie van het onderzoek. Hieronder wordt de afbakening onderbouwd.

1. *Sociale duurzaamheid en herstructurering*

Dit onderzoek gaat, vanwege de beperkte wetenschappelijk kennis op dit gebied, specifiek in op het sociale aspect van duurzame ontwikkeling. Van de verschillende aspecten wordt het sociale vlak van duurzame ontwikkeling als zwakste beschouwd, vooral als het gaat om een analytische en theoretische onderbouwing ervan (Lehtonen, 2004, p. 199). Daarnaast wordt veel over sociale duurzaamheid gesproken en wordt de toepassing ervan binnen stedelijke vernieuwing nagestreefd, zonder dat duidelijk wordt wat de gedachte hierachter is en hoe sociale duurzaamheid concreet wordt gemaakt binnen ruimtelijke beleidsopgaven.

Vanwege een groeiend maatschappelijk bewustzijn wordt door bedrijven en overheden veel geld in duurzaamheid geïnvesteerd. Ook bij herstructurering is daarom aandacht ontstaan voor een combinatie met duurzame ontwikkeling. Ruimtelijk beleid streeft vaak naar een duurzame (her)ontwikkeling. Immers, 'stedelijke vernieuwing is een zaak van lange adem en kost een grote hoeveelheid tijd, geld en energie. Duurzame effecten zijn belangrijk, want niemand wil over een paar jaar weer opnieuw beginnen met grootschalige operaties in een wijk die net is aangepakt' (Van Bergeijk e.a., 2008, p. 249). Het feit dat sociale duurzaamheid, wetenschappelijk gezien, nog relatief beperkte aandacht heeft gekregen, maar in herstructureringsbeleid veel wordt aangehaald, roept vragen op over de gedachte achter de sociaal duurzame aanpak en over de theoretische onderbouwing ervan.

Het is overigens een trend van de laatste jaren dat bij zowel duurzame ontwikkeling als herstructurering wordt gestreefd naar een integrale aanpak. Sinds de begrippen duurzaamheid en duurzame ontwikkeling populair zijn geworden in de jaren '80 van de vorige eeuw lag de focus vooral op de economische en ecologische aspecten. De wetenschappelijke bijdrage aan het sociale aspect is groeiende, maar nog schaars (White & Lee, 2007, p. 684). Binnen de (internationale) wetenschappelijke literatuur richten met name Colantonio (2007), Stren & Polèse (2000) en Omann & Spangenberg (2002) zich op sociale duurzaamheid. Zij wijzen daarbij op de verschuiving van onderliggende thema's waarop sociale duurzaamheid gericht is en op het feit dat zonder sociale duurzaamheid geen effectieve duurzame ontwikkeling kan plaatsvinden. De vraag blijft echter hoe sociale duurzaamheid binnen herstructurering concreet kan worden.

2. *Demografische krimp in Parkstad Limburg*

Het tweede criterium voor de afbakening van dit onderzoek is demografische krimp en in het bijzonder de krimpregio Parkstad Limburg. Bevolkingsdaling is een actueel en belangrijk vraagstuk en

de consequenties ervan zijn in bepaalde delen van Nederland maatschappelijk en economisch ongewenst. De opgave hoe hiermee om te gaan is daarom sinds enkele jaren hoog op de beleidsagenda's komen te staan. Door groei- en krimpprocessen, zowel binnen als tussen regio's, is de verstedelijkingsopgave in Nederland veelzijdiger geworden (VROM-raad, 2010). De omslag van bevolkingsgroei naar bevolkingsdaling met een bijkomende krimpproblematiek kent, naast een fysiek-ruimtelijke, ook een sociale opgave die verschilt van die in groeigebieden. Overigens is er in verschillende wijken in de grote steden reeds onderzoek naar herstructurering gedaan (zie bijvoorbeeld: Van Beckhoven & Van Kempen, 2002; Bolt & Torrance, 2005; Kleinhans, 2005; Van Bergeijk e.a., 2008; Wittebrood & Veldheer, 2008). Onderzoek naar sociale duurzaamheid binnen herstructurering, en in het bijzonder in krimpregio's, is echter niet voorhanden.

In krimpregio Parkstad Limburg is de bevolkingsafname al langere tijd aan de gang, ten opzichte van andere krimpregio's zoals Zeeuws-Vlaanderen of de Achterhoek. Krimp lijkt hier grote (sociale) consequenties te hebben en er is reeds op verschillende schaalniveaus beleid voor geformuleerd, nadrukkelijk gericht op een duurzame ontwikkeling en herstructurering. Daarom is de keuze op Parkstad Limburg gevallen om dit onderzoek concreet te maken en af te bakenen.

Tevens is voor dit onderzoek van belang 'dat duurzaamheid situationeel wordt bepaald: de specifieke context (instituties, fysieke omstandigheden, sociaal-culturele factoren) en interactieprocessen bepalen hoe duurzaamheid betekenis krijgt in de beleidspraktijk. Anders gezegd: wat in het ene geval een duurzame oplossing is, hoeft dat in een ander geval niet te zijn. Algemene duurzaamheidsprincipes worden regionaal en lokaal uitgewerkt' (Padt e.a., 2008, p. 13). Dit maakt het onderzoek naar sociale duurzaamheid specifiek bij de herstructurering in Parkstad Limburg een interessante opgave voor maatwerk.

De beoogde koppeling van sociale duurzaamheid, herstructurering en demografische krimp is, zoals gezegd, in de literatuur (nog) niet terug te vinden, waardoor dit kennisgat de basis biedt voor een wetenschappelijk relevant onderzoek. De VROM-raad (2010) heeft overigens wel recentelijk een rapport uitgebracht waarin verstedelijking wordt verbonden aan duurzame ontwikkeling. Uit deze rapportage blijkt echter ook dat het nog zoeken blijft naar de juiste aanpak hiervan en de betekenis van sociale duurzaamheid hierbij.

Dit onderzoek is tot slot vanwege een aantal redenen praktisch relevant te noemen. De centrale onderzoeksvraag maakt inzichtelijk wat de heersende gedachten en belangrijkste motieven zijn voor het toepassen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering en hoe dit concreet wordt gemaakt in het beleid. Dit kan ten eerste dienen als onderbouwing voor het toekomstige gebruik ervan, omdat duidelijk wordt waarom sociaal duurzaam te werk moet worden gegaan, in plaats van normale sociale initiatieven toe te passen. Ten tweede biedt het antwoord op de vraag hoe sociale duurzaamheid concreet wordt binnen herstructureringsbeleid en biedt het aanknopingspunten voor de toepassing ervan door andere beleidsmakers met soortgelijke opgaven. Ten derde is het met dit onderzoek mogelijk de potentiële effecten van nieuwe beleidsmaatregelen inzichtelijk te maken voor de leefomgeving, op basis van de elementen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering, zowel uit de theorie als de praktijk.

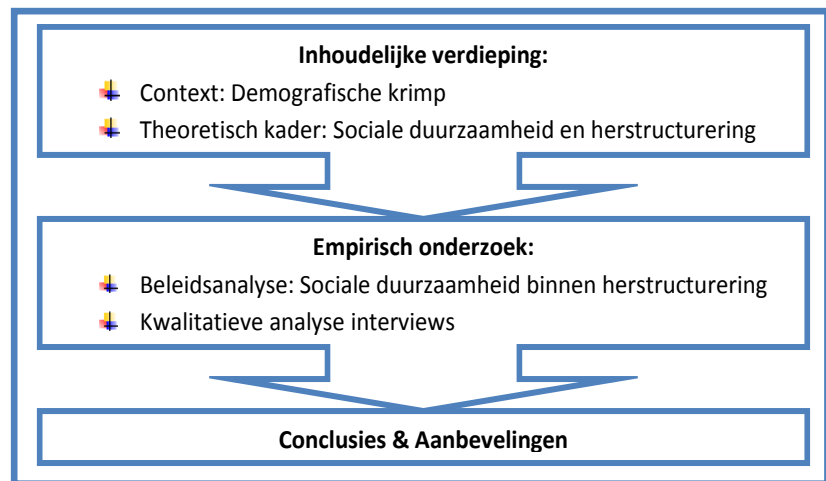

1.4 Opzet en werkwijze

Dit onderzoek biedt een eerste inzicht in de theorie en praktijk rondom de gedachte achter en concrete toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg. Het onderzoek is overigens hoofdzakelijk verkennend van aard. Het legt namelijk door middel van het beschrijven van de processen en meespelende variabelen een basis voor verder (diepgaand) onderzoek.

Figuur 1.1: Schematische opzet onderzoek

Het beantwoorden van de gestelde onderzoeksvragen gebeurt op basis van een theoretische contextuele benadering en een praktijkbenadering (empirisch onderzoek), waarbij de inzichten uit het eerste de input leveren voor het tweede gedeelte. Figuur 1.1 geeft de opzet van dit onderzoek schematisch weer.

De gebruikte kwalitatieve bronnen bestaan uit zowel schriftelijke als digitaal beschikbare nieuwsberichten, artikelen, opinies, beleidsdocumenten en literatuur. De beschrijving van de demografische kripsituatie maakt tevens gebruik van kwantitatieve gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Ruimtelijk Planbureau. Het empirische gedeelte onderzoekt vanuit de context en het theoretisch kader de gedachte achter sociale duurzaamheid binnen herstructurering van Parkstad Limburg en de manier waarop sociale duurzaamheid concreet wordt gemaakt. Enerzijds bestaat dit deel hiertoe uit een analyse van relevante beleidsdocumenten en anderzijds uit interviews met betrokken beleidsmakers en experts. Deze interviews gaan specifiek in op de gedachten, motieven en ideeën achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering. Deze twee onderzoeksmethoden vullen elkaar zodoende aan bij het beantwoorden van de verschillende onderzoeksvragen.

1.5 Leeswijzer

In dit hoofdstuk is allereerst de aanleiding beschreven, waaruit de doel- en vraagstelling naar voren zijn gekomen. Vervolgens is het onderzoek afgebakend en is onderbouwd waarom dit onderzoek zowel maatschappelijk en wetenschappelijk relevant is. Tot slot is de gehanteerde opzet aangegeven.

Hoofdstuk 2 is het contextuele hoofdstuk van dit onderzoek. Het hoofdstuk besteedt aandacht aan de definitie van krimp, de verschillende oorzaken en gevolgen ervan, de regio's waar het plaatsvindt en de (beleids)reacties om met krimp om te gaan. Hoofdstuk 3 vormt daarna het theoretisch kader, waarin de huidige wetenschappelijke inzichten op het gebied van sociale duurzaamheid binnen herstructurering aan bod komen. Uit dit hoofdstuk wordt de wetenschappelijke benadering van sociale duurzaamheid binnen herstructurering duidelijk. Samen vormen hoofdstuk 2 en 3 de basis voor het conceptueel model, weergegeven in hoofdstuk 4. Tevens is in hoofdstuk 4 een beschrijving

opgenomen van de methodologie van het onderzoek. Aan de hand van deze methodologische verantwoording wordt de aanpak en uitvoering van het empirische gedeelte van dit onderzoek toegelicht en onderbouwd. Hoofdstuk 5 bevat vervolgens het empirische onderzoek in Parkstad Limburg, op basis van een kwalitatieve analyse van (beleids)documenten en semigestructureerde diepte-interviews met betrokken beleidsmakers op verschillende ruimtelijke schaalniveaus. Hoofdstuk 6 beantwoordt tenslotte de deelvragen en de centrale onderzoeksvraag van dit onderzoek. Op basis hiervan komen een aantal aanbevelingen naar voren.

2 DEMOGRAFISCHE KRIMP

2.1 Inleiding

Volgens de laatste prognoses komt nog voor het jaar 2025 in meer dan 60 procent van de gemeenten bevolkingsdaling voor. In de meeste gevallen is dit het gevolg van ontgroening en vergrijzing in de samenleving. Relatief neemt het aantal jongeren hierdoor af, terwijl het aantal ouderen sterk toeneemt. Deze toename van het aantal ouderen levert in de toekomst een hoger sterftecijfer op, waardoor het belangrijke, weliswaar indirecte, oorzaak van de bevolkingsdaling vormt. De gevolgen strekken zich uit over verschillende beleidsterreinen, zoals de woning- en arbeidsmarkt. Door de bevolkings- en huishoudensafname zijn in de toekomst minder woningen nodig. Wanneer niet wordt ingegrepen, bestaat een grote kans op daling van de woningprijzen, aantasting van de fysieke leefomgeving, bijvoorbeeld door leegstand en verpaupering, en vermindering van het draagvlak voor voorzieningen. Scholen zullen op termijn moeten sluiten en langere afstanden moeten worden afgelegd om de voorzieningen te bereiken (Renooy e.a., 2009). Deze voorbeelden geven een indicatie van de (sociale) effecten van bevolkingsdaling en vragen om een gepaste aanpak om de (toekomstige) problematiek in de krimpgebieden tegen te gaan. Dit hoofdstuk vormt daarom de context voor het onderzoek naar sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpgebieden, waarbij de volgende onderzoeksvragen met bijbehorende deelvragen centraal staan:

- ✚ *Welke sociale gevolgen heeft demografische krimp?*
  - *Hoe wordt demografische krimp gedefinieerd?*
  - *Waar vindt krimp in Nederland plaats?*
  - *Wat zijn de oorzaken en gevolgen?*
- ✚ *Wat zijn de reacties op krimp en welke rol speelt duurzaamheid hierin?*
  - *Hoe wordt op demografische krimp gereageerd?*
  - *Bestaat er een 'beste' aanpak van krimpgebieden?*
  - *Wat betekent duurzame ontwikkeling in deze context?*

Het onderzoeken van de sociale gevolgen van demografische krimp en de rol van duurzaamheid binnen de huidige (beleids)reacties op krimp legt de basis voor het theoretisch kader in het volgende hoofdstuk, waarin sociale duurzaamheid binnen herstructurering centraal staat. Om de gestelde onderzoeksvragen in dit hoofdstuk te beantwoorden wordt eerst het begrip *demografische krimp* gedefinieerd. Vervolgens komen de oorzaken en gevolgen aan bod en worden de reacties op krimp en de rol van duurzaamheid beschreven.

2.2 Krimp gedefinieerd

Demografische krimp valt binnen de brede maatschappelijke ontwikkelingen, waar Nederland de komende jaren in grote mate mee te maken krijgt (VROM-raad, 2010). Krimp wordt in het maatschappelijke debat over het algemeen gedefinieerd als een afname van de bevolking in een bepaald gebied. Deze definitie blijkt echter te beperkt, waardoor vertekeningen en misverstanden optreden en verkeerde conclusies getrokken worden. Binnen de volledige definitie van vallen ook de afname van het aantal huishoudens en wijzigingen in de bevolkingssamenstelling. Demografische krimp wordt daarom volledig gedefinieerd 'in termen van zowel aantallen, als

bevolkingssamenstelling en huishoudenssamenstelling, waarbij samenstellende delen van de bevolking in omvang afnemen' (Van Dam e.a., 2006, p. 21).

Aan de definiëring moet worden toegevoegd dat er sprake is van een substantiële en structurele afname, aangezien de gevolgen hiervan verschillen van incidentele bevolkingsdalingen. Op elk schaalniveau en in veel gebieden heeft er in de geschiedenis namelijk wel eens daling van de bevolking plaatsgevonden. Waar op een laag schaalniveau een fabriekssluiting zorgde voor een daling vanwege migratie, zijn op een hoger schaalniveau ingrijpende gebeurtenissen als natuurrampen, de pestepidemie of een oorlog verantwoordelijk geweest voor een afname in een hele regio. Hoewel demografische trends als veranderende geboorte- en sterftcijfers doorlopend gaande zijn, worden juist deze ontwikkelingen als belangrijkste achterliggende oorzaken van demografische krimp op langere termijn gezien (Korsten & Goedvolk, 2008). Demografische ontwikkelingen kunnen daarmee een economische structuurverandering teweeg brengen, waardoor de krimp versterkt wordt en een regio in een negatieve spiraal terecht komt.

Tabel 2.1: Onderscheid tussen verschillende typen krimp

	Kwantitatieve daling	Kwalitatieve daling
Inwoners	Daling aantal inwoners	Wijziging in samenstelling bevolking: <ul style="list-style-type: none"> • Ontgroening (daling aandeel jongeren) • Vergrijzing (stijging aandeel ouderen) • Verkleuring (stijging aandeel allochtonen)
Huishoudens	Daling aantal huishoudens	Wijziging in samenstelling huishoudens: <ul style="list-style-type: none"> • Verdunning (daling aantal personen per huishouden) • Selectieve migratie (wegtrekken specifieke inkomensgroepen of huishoudens in bepaalde levensfase)

Bron: Rob & Rfv, 2008.

Demografische ontwikkelingen laten zich gezien de definiëring kenmerken door enerzijds kwalitatieve en kwantitatieve veranderingen in bevolkingsaantallen en anderzijds kwalitatieve en kwantitatieve veranderingen op het gebied van huishoudens. Dit betekent dat in een krimpsituatie sprake is van één of meerdere typen dalingen. Het onderscheid tussen de verschillende typen krimp is schematisch weergegeven in tabel 2.1. Voordat dieper in wordt gegaan op de oorzaken en gevolgen wordt in de volgende paragraaf beschreven waar en in welke mate in Nederland bevolkings- en/of huishoudensdaling optreedt.

2.3 Regionale variatie

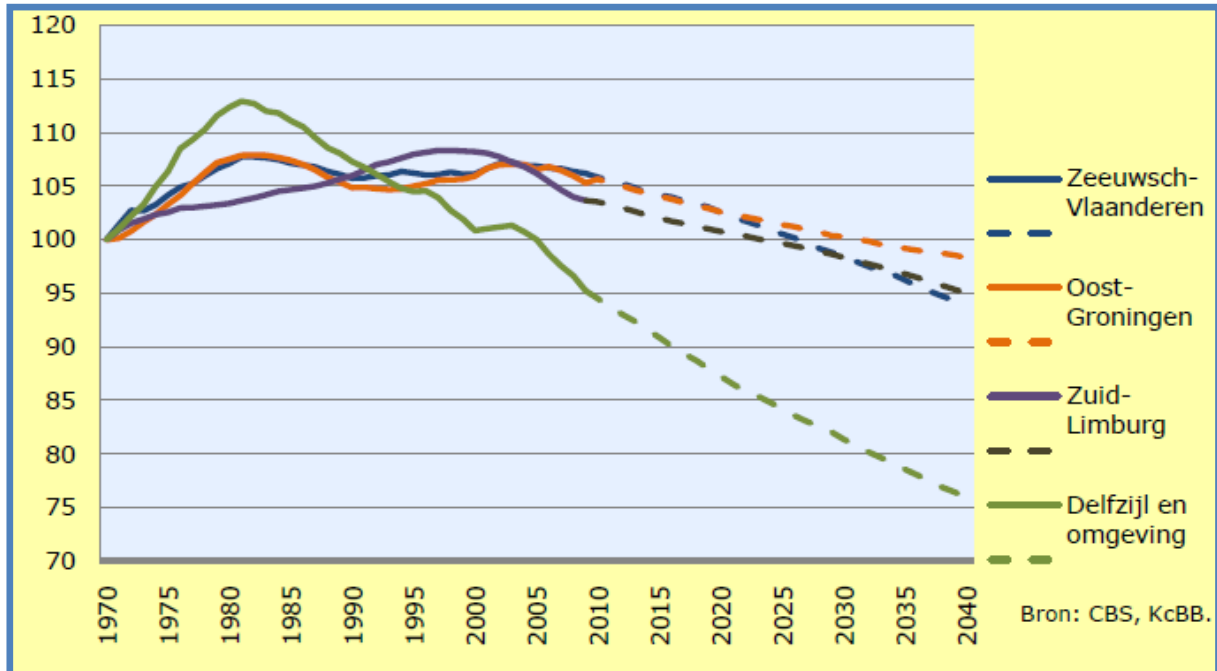
Demografische krimp manifesteert zich niet overal in Nederland, maar blijft regionaal gezien voornamelijk beperkt tot de perifere gebieden. Het Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling *Krimpen met kwaliteit* (2009) stelt dat er momenteel drie krimpregio's zijn, te weten Noordoost-Groningen, Parkstad Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Cijfers van het CBS (2010) laten echter zien dat in de volgende Corop-gebieden bevolkingsdaling reeds is opgetreden: Delfzijl en omgeving (sinds 1981), Zuid-Limburg (sinds 1997), Oost-Groningen (sinds 2003), Zeeuws-Vlaanderen (sinds 2003) en de Achterhoek (sinds 2009).

Op verschillende vlakken zijn echter verschillen tussen de krimpregio's te onderscheiden (van welke indeling dan ook gebruik wordt gemaakt). In bijlage I is de bevolkingsontwikkeling in de krimpregio's weergegeven, vanaf het jaar waarin de daling het eerst plaatsvond. Naast het jaar waarin de structurele bevolkingsdaling is ingezet, verschilt ook het tempo en de diepgang van de daling per gebied. Bevolkingsdaling kan daarbij plaatsvinden in combinatie met een toe- of afname van het aantal huishoudens en tot slot hebben de oorzaken van krimp verschillende gevolgen, waardoor de aard van de problematiek in elke krimpregio verschillend is. Dit impliceert dat een situationele aanpak gewenst is, vanwege de locatiespecifieke krimpsituatie per regio.

Uit diverse bronnen kan de intraregionale variatie en de locatiespecifieke krimpsituatie worden opgemaakt. In Groningen bijvoorbeeld bestaan er grote regionale verschillen als het gaat om bevolkingsontwikkeling. West- en Centraal-Groningen hebben namelijk te maken met een bevolkingsgroei, terwijl in Noordoost-Groningen de bevolking al lange tijd krimpt. De oorzaak van deze daling is een vertrekoverschot en negatief geboortesaldo (Renooy e.a., 2009, p. 31). Door verloren gegane arbeidsplaatsen verlaten met name jonge mensen de regio, waardoor de potentiële beroepsbevolking afneemt. De grote trek van het platteland naar de stad Groningen is daarmee de grootste oorzaak. Samen met ontgroening zorgt dit voor een vergrijzende samenleving. Ook in Zeeland vinden grote regionale verschillen plaats. In Zeeuws-Vlaanderen daalt het bevolkingsaantal namelijk al sinds 2003, terwijl voor overig Zeeland geldt dat er pas vanaf 2030 sprake zal zijn van krimp (CBS, 2010). Enerzijds kent de provincie namelijk nog groeikernen als Goes en Middelburg met een positief migratiesaldo en Tholen, Kapelle en Reimerswaal met een positief geboorteoverschot, anderzijds hebben de krimpgemeenten Hulst, Sluis en Terneuzen te maken met zowel een negatief geboortesaldo als een negatief migratiesaldo (Renooy e.a., 2009, p. 33).

Op provinciaal niveau gezien zal Limburg overigens de eerste krimpprovincie zijn. In Zuid-Limburg daalt de bevolking al sinds 1997, terwijl in Noord- en Midden-Limburg in de komende jaren ook een daling zal worden ingezet. Zuid-Limburg zal in 2040 een demografische krimp kennen van 8,2 procent. Hierbij speelt een stijging van het aantal overledenen een grote rol, terwijl ook een afname van de immigratie en een stijging van het vertrekcijfer naar andere delen van Nederland en naar het buitenland (België en Duitsland) meespelen. Er is hier sprake van een daling van zowel het kwantitatieve als kwalitatieve aantal inwoners en huishoudens. Zuid-Limburg daarmee verkeert in een andere, verdere fase dan de overige krimpgebieden, de zogenaamde *demografische voorsprong* (Provincie Limburg, 2008a). In de Achterhoek is tot slot pas recentelijk sprake van krimp. Hier wordt de bevolkingsdaling veroorzaakt door enerzijds een negatief migratiesaldo, door minder immigratie en meer emigratie, naar gemeenten net over de grens in Duitsland. Anderzijds is er sprake van een afnemend geboorteoverschot, waar met name de ontgroening verantwoordelijk voor is (Companen, 2007, p. 1). De locatiespecifieke kenmerken zijn het gevolg van verschillende oorzaken en gevolgen in de beschreven regio's en de mate waarin bepaalde bevolkingsontwikkelingen zich afspelen. Hierbij geldt dat het verleden van grote invloed kan zijn (Van Dam e.a, 2006). Zuid-Limburg is in dit opzicht bijvoorbeeld een voormalige mijnstreek, waar onder andere grote werkloosheid is ontstaan door de sluiting van de mijnen en migratiestromen op gang zijn gebracht (Jorritsma, 2010). In het empirische gedeelte wordt hier dieper op ingegaan. Voor dit moment is het echter van belang dat er (grote) verschillen bestaan tussen de regio's, waardoor krimp een locatiespecifiek gegeven is, vanwege de verschillende omstandigheden. De uitwerking hiervan op een gebied is echter niet algemeen geldend, waardoor behoefte ontstaat aan een situationele analyse en aanpak.

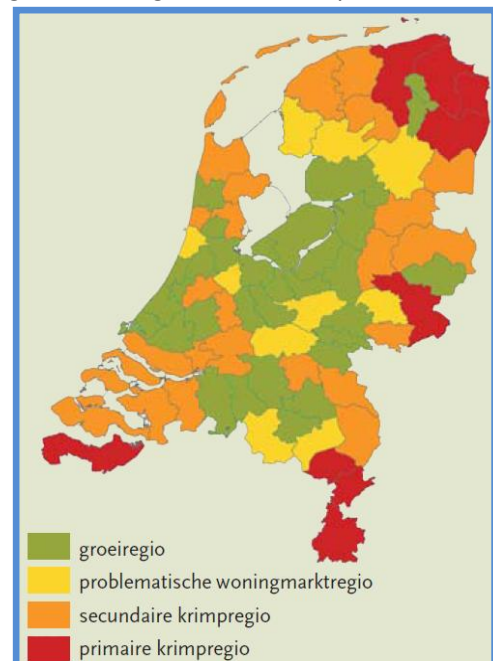
Figuur 2.1: Bevolkingsontwikkeling in krimpregio's

Bron: Derks e.a., 2010.

Figuur 2.2: Regio's naar aard problematiek

Onderzoek van het economisch onderzoeksinstituut van de Wageningen Universiteit heeft overigens aangetoond dat de bevolkingsdaling in de krimpregio's het sterkst zal zijn in de meest verstedelijkte gebieden (Terluin e.a., 2010). De betekenis hiervan komt in paragraaf 2.6 aan bod. De beschreven huidige krimpregio's gelden allemaal als zogenaamde primaire krimpregio's, waarin sprake is van krimp over de volle breedte met een langdurige vraaguitval en een grote kans op leefbaarheidsproblemen en verloedering (Pellenburg & Embregts, 2010). Enerzijds blijkt dat er verschillen bestaan tussen de regio's onderling, maar anderzijds moet hierbij in gedachten worden gehouden dat krimp binnen een regio niet gelijkmatig optreedt. Dit impliceert wederom een passend antwoord, gericht op de specifieke situatie in bepaalde krimpde stadsdelen in de getypeerde regio's.

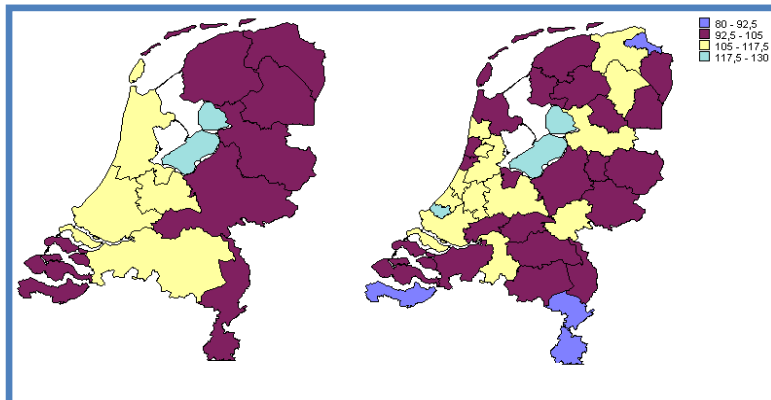

Anticipeerregio's

Naast de huidige krimpregio's is er een aantal zogenaamde *anticipeerregio's*, waar naar verwachting in de (nabije) toekomst de bevolking ook substantieel en structureel gaat dalen. Dit zijn: Midden- en Noord-Limburg, de Achterhoek, Oost-Drenthe, Twente, het Groene Hart, West-Brabant, Noordoosten deels West-Friesland, Kop van Noord-Holland, Schouwen-Duivenland, Goeree-Overflakkee, Voorne-Putten en de Hoeksche Waard (Warbroek, 2010). Deze regio's zullen zich in de toekomst moeten opmaken voor een bevolkingsafname, hoewel dit in een aantal gevallen nog ontkend wordt. De Corop-gebieden waar volgens de prognoses van het CBS (zie ook bijlage II) in de periode tot 2040

demografische krimp zal optreden, naast de huidige gebieden, zijn: Zuidoost-Drenthe (vanaf 2030), Zuidwest-Gelderland (vanaf 2010), Noord-Limburg (vanaf 2010, toename rond 2030, daarna weer krimp) en Midden-Limburg (vanaf 2010). Zoals op de vorige pagina al was aangegeven betekent dit dat Limburg de eerste echte krimpprovincie zal zijn en dat over het algemeen geldt dat de toekomstige krimpgebieden zich in de periferie van Nederland bevinden.

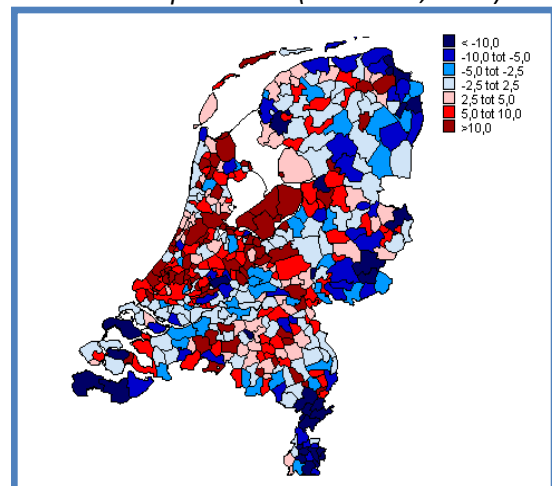
Figuur 2.3: Bevolkingsontwikkeling 2010 - 2040; per provincie en Corop-gebied (geïndexeerd) (Bron: PBL, 2010)

Het feit dat er verschillen bestaan tussen de regio's, die het CBS aanduidt en de regio's die bijvoorbeeld door het Interbestuurlijk Actieplan als krimpgebieden worden gezien, komt voort uit het schaalniveau waarop gekeken wordt. Het CBS gaat uit van de officiële statistisch afgebakende Corop-gebieden,

terwijl in andere gevallen hier maar bepaalde delen van als krimpgebied worden beschouwd. Op een hoger schaalniveau hoeft daardoor geen sprake te zijn van bevolkingsdaling, terwijl dit plaatselijk wel het geval kan zijn. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van figuren 2.3 en 2.4 op de volgende pagina. Zuid-Limburg zal in dit opzicht bijvoorbeeld een verdere bevolkingsdaling te wachten staan, terwijl Maastricht nog zal blijven groeien.

Figuur 2.4: Bevolkingsgroei per gemeente 2010-2040 in procenten (Bron: PBL, 2010)

Aangezien naast een daling van het bevolkingsaantal ook een afname van het aantal huishoudens van grote invloed is op de regio staan in bijlage I en II tevens de veranderingen in het aantal huishoudens (voor zover de cijfers voorhanden zijn). Hieruit blijkt dat in Oost-Groningen er nu nog geen echte sprake is van een huishoudensdaling, dat in Delfzijl en omgeving het aantal huishoudens sinds 2004 structureel daalt, dat in Zeeuws-Vlaanderen vanaf 2025 een daling wordt ingezet en dat in Zuid-Limburg het huishoudensaantal de afgelopen tien jaar geschommeld heeft tussen groei en krimp. De

verwachting is dat in de komende jaren dit aantal weer licht toeneemt, om vanaf 2030 structureel te dalen. Naast een bevolkingsdaling hebben juist ook veranderingen in het huishoudensaantal (grote) consequenties, met name voor de woningvoorraad. Ook hierbij moet weer worden opgemerkt dat op regionale schaal de cijfers misleidend kunnen zijn voor het beeld van de lokale situatie. In deze paragraaf is tot slot niet getracht een compleet beeld te schetsen van alle huidige en toekomstige krimpregio's, met alle bijbehorende cijfers op elk schaalniveau binnen deze gebieden. Wat beoogd is, is het aangeven van het feit dat krimp in een aantal perifere regio's in Nederland plaatsvindt en dat de mate en het tempo van de daling (gezien de figuren, tabellen en bijlagen I en II) verschilt, om de

casestudy in dit onderzoek (Parkstad Limburg) binnen de juiste context te kunnen plaatsen. Wat de oorzaken en belangrijkste gevolgen van demografische krimp zijn, met betrekking tot dit onderzoek, komen in de volgende twee paragrafen aan bod.

2.4 Oorzaken

In de voorgaande paragrafen is reeds een aantal oorzaken van bevolkingsdaling naar voren gekomen. De verschillende oorzaken van demografische krimp worden in deze paragraaf overzichtelijk verder uitgewerkt. Hierbij moet worden opgemerkt dat, hoewel bij demografische krimp sprake is van een locatiespecifiek gegeven zoals in de vorige paragraaf duidelijk is gemaakt, er een aantal algemeen geldende oorzaken te onderscheiden is. Er zijn daarbij meerdere indelingen mogelijk, bijvoorbeeld naar demografische ontwikkelingen, ruimtelijke ontwikkelingen, bevolkingspolitiek, industriële transformatie en bijzondere calamiteiten. In dit onderzoek wordt aangesloten bij de indeling van het Ruimtelijk Planbureau. Het RPB (2006) zoekt de hoofdoorzaken binnen drie soorten ontwikkelingen: sociaal-culturele, economische en planologische ontwikkelingen. Een eventuele achterliggende aanleiding, bijvoorbeeld een regionale economische achteruitgang, komt daarmee pas aan de orde wanneer de oorzaak verder wordt geanalyseerd voor een specifiek gebied.

Met sociaal-culturele ontwikkelingen worden de natuurlijke factoren, geboorte en sterfte, en migratiebewegingen bedoeld. Economische en planologische ontwikkelingen zijn alleen gericht op migratiebewegingen, terwijl planologische factoren vooral van belang zijn voor krimp op lokaal niveau. De belangrijkste factoren voor krimp zijn in dit kader een daling van het vruchtbaarheidscijfer, een toename van het sterftcijfer en een negatief migratiesaldo (Ruimtelijk Planbureau, 2006). Deze indicators zijn op nationaal niveau algemeen geldend, terwijl op regionaal niveau de verschillen onderling groot kunnen zijn en daarmee de specifieke verschijningsvorm van krimp per regio anders is. 'De Nederlandse bevolking ontgroent, vergrijst, verkleurt en gaat in omvang krimpen. De mate waarin, de snelheid waarmee en de locaties waar deze demografische ontwikkelingen zich gaan voordoen variëren van plaats tot plaats' (Derks e.a., 2006). In de vorige paragraaf is reeds de regionale variatie aan de orde gekomen, waardoor nu dieper kan worden ingegaan op de daling van het vruchtbaarheidscijfer, een toename van het sterftcijfer en het negatieve migratiesaldo.

Ontgroening geldt als de basisoorzaak van bevolkingsdaling. Met ontgroening wordt het dalende aandeel 0-14 jarigen van de totale bevolking bedoeld (KcBB, 2010). Om het natuurlijke bevolkingsaantal op een constant niveau te houden is een vruchtbaarheidsfactor van 2,1 kind per vrouw nodig. Vanaf de jaren '60 is in Nederland deze factor, vanwege sociaal-culturele ontwikkelingen, drastisch verlaagd van 3,1 in 1960 tot 1,7 tegenwoordig. De oorzaken hiervan zijn het toenemende gebruik van anticonceptiemiddelen, betere opleidings- en arbeidsparticipatiemogelijkheden onder vrouwen, de gemiddelde leeftijd waarop mensen gaan samenwonen en trouwen, het op latere leeftijd kinderen krijgen en het bewust kinderloos blijven (Heijne, 2009). Deze ontwikkelingen uit de afgelopen decennia hangen sterk met elkaar samen. Het uiteindelijke gevolg is dat minder kinderen worden geboren en het aandeel jongeren in de totale bevolking afneemt, vanwege de lage vervangingsgraad.

Wanneer de bevolkingsontwikkeling naar samenstelling wordt bekeken is de vergrijzing een belangrijke trend in Nederland. Vergrijzing betekent de stijging van het aandeel 65-plussers in de

totale bevolking (KcBB, 2010). De 'grijze druk' die hiermee verband houdt geeft de verhouding weer tussen het aantal personen van 65 jaar of ouder en het aantal personen in de zogenaamde 'productieve leeftijdsgroep' van 20-64 jaar (CBS, 2010). De vergrijzing is het gevolg van de babyboom van na de Tweede Wereldoorlog en de daling van het aantal kinderen in de afgelopen decennia. Het vormt daardoor enerzijds een oorzaak van bevolkingsdaling, doordat het leidt tot een toename van het sterftcijfer (ontgrijzing). Anderzijds kan vergrijzing als gevolg gezien worden, omdat het gedefinieerd wordt als 'aandeel ouderen' binnen de totale bevolking (KcBB, 2010). De verdere ontwikkeling van de vergrijzing heeft naast het relatief hoge aantal 65-plussers ook gevolgen voor de huishoudenssamenstelling. In bepaalde delen van Nederland, waaronder Limburg, is sprake van een dubbele vergrijzing, de toename van de oudste leeftijdscategorieën bij de 65-plussers (Provincie Limburg, 2008a). De vergrijzing leidt daardoor op termijn tot een hoger sterftcijfer. De ontgroening leidt tot minder kinderen dan het aantal sterfgevallen door de vergrijzing, waardoor de bevolkingsdaling een feit is.

Naast het dalende geboortecijfer en stijgende sterftcijfer, vormt negatieve migratie een belangrijke oorzaak van demografische krimp. De negatieve migratie vindt echter selectief plaats. Met selectieve migratie wordt het wegtrekken van specifieke inkomensgroepen of huishoudens in een bepaalde levensfase bedoeld (Rob & Rfv, 2008, p. 30). De ontwikkeling van het migratiesaldo laat overeenkomsten zien met de economische conjunctuur, terwijl de daling van de laatste jaren naast de economische recessie toegeschreven wordt aan het restrictieve asielbeleid. Carrière, opleiding en andere aspecten van de levensloop zijn voor met name jonge mensen reden tot verhuizing over langere afstand, terwijl voor korte afstand dit wordt beïnvloed door veranderende woonwensen en de woningmarkt. Uit onderzoek door het Nicis Institute naar de bevolkingskrimp in perifere gebieden blijkt 'dat inwoners met werk en studenten relatief vaker wegtrekken en dat hun plaats wordt ingenomen door nieuwkomers, waaronder een groter aantal economisch zwakkeren' (Das & De Feijter, 2009, p. 68). Minister Van der Laan geeft aan dat 'extra bevolkingsverlies komt doordat sommige bewoners – in bijzonder de midden- en hogere inkomens en jonge gezinnen, studenten en starters op de woning- en arbeidsmarkt – vertrekken naar Duitsland en België' (Van der Laan & Bijleveld, 2009, p. 4). De redenen voor vertrek verschillen dus. Gesteld kan worden dat de selectieve migratie wordt bepaald door het woningaanbod, de arbeidsmarkt en het gebrek aan onderwijsmogelijkheden.

Nu de (hoofd)oorzaken van demografische krimp duidelijk zijn geworden, gaat de volgende paragraaf in op de gevolgen. Samen bieden deze twee paragrafen het raamwerk voor de regiospecifieke analyse van de kripsituatie in Parkstad Limburg in het empirisch gedeelte van dit onderzoek.

2.5 Gevolgen

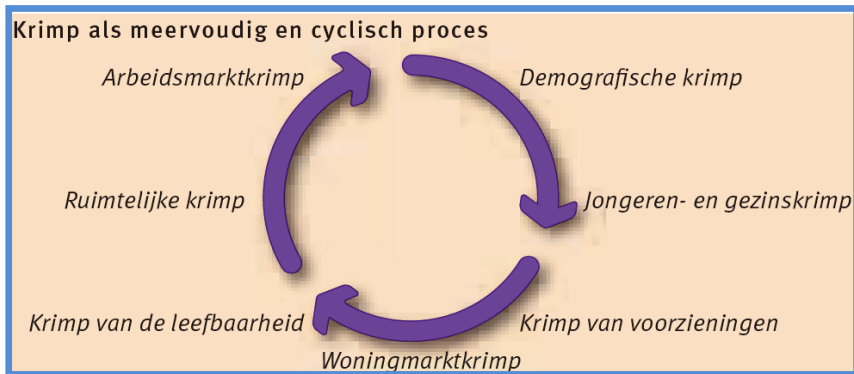
Met de belangrijkste oorzaken van krimp (daling van het vruchtbaarheidscijfer, een toename van het sterftcijfer en een negatief migratiesaldo) in het achterhoofd gaat deze paragraaf in op de gevolgen hiervan. De gevolgen zijn merkbaar in zowel het sociale als fysieke en economische domein en heeft daarbij een aantal directe effecten op de ruimtelijke structuur van Nederland. In abstracte zin zijn deze te karakteriseren als een kwalitatieve en kwantitatieve verschuiving in de bevolkingsverdeling tussen stad en platteland, door concentratie en re-urbanisatie, en perforatie van het stedelijk weefsel in de krimpregio's. Concreet gaat het hier om:

- ✚ Bevolkingsafname in de randregio's;

- ✚ Bevolkingsgroei in Noord- en Zuid-Holland, Flevoland en Utrecht, terwijl ook sprake is van een kwantitatieve verschuiving van de bevolking vanaf het platteland naar grotere steden in de perifere regio's, waardoor het landelijk gebied leeg raakt;
- ✚ Verschuiving van de bevolking, met name jongeren en hoger opgeleiden, uit kleine kernen naar regiocentra en de Randstad;
- ✚ Ontstaan van gaten in bebouwde gebieden in krimpregio's, door leegstand en sloop (Renooy e.a., 2009, p. 41).

Figuur 2.5: Krimp als meervoudig en cyclisch proces (Renooy e.a., 2009)

Deze ruimtelijke effecten van krimp hangen samen met verschillende gevolgen voor bijvoorbeeld de woning- en arbeidsmarkt. Voordat hierop verder wordt ingegaan laat figuur 2.5 het meervoudige en cyclische karakter van

krimp zien. Hieruit is de negatieve spiraal op te maken, welke kan ontstaan als gevolg van bevolking- en huishoudensdaling. Vanwege de re-urbanisatie trend trekken met name jongeren en hoger opgeleiden naar de steden, vooral in de Randstad, waardoor jongeren- en gezinskrimp in de perifere regio's optreedt. Deze afname heeft gevolgen voor het draagvlak voor voorzieningen en tevens de woningmarkt. Dit laatste vindt enerzijds plaats wanneer na de afname van het bevolkingsaantal ook een daling van het aantal huishoudens is ingezet, anderzijds wanneer de woningvoorraad kwalitatief gezien niet meer aansluit bij de vraag. Lokaal zijn de gevolgen hiervan sterk merkbaar. Het ruimtelijk weefsel wordt namelijk aangetast doordat er in de bebouwing letterlijk gaten worden geslagen. Voor de leefbaarheid heeft dit alles verstrekende gevolgen, vanwege leegstand en verloedering. De arbeidsmarktkrimp ontstaat tot slot als gevolg van re-allocatie van menselijk kapitaal door het wegtrekken van de hoger opgeleiden vanwege betere onderwijsfaciliteiten, werkgelegenheid en het aanbod van cultuur en woonmilieus in andere steden, met name in de Randstad (Renooy e.a., 2009). Uiteindelijk is daardoor sprake van een versterking van de daling en zodoende kent krimp een cyclisch karakter.

Dit geldt echter als het prototype cyclische proces, van toepassing op de regio's waar nu sprake is van krimp. De vraag bestaat echter of dit proces zich ook in de toekomst zal voordoen. Dit hoeft niet per definitie het geval te zijn. Ten eerste ontstaan er namelijk veel onzekerheden wanneer bevolkingsprognoses, met bijbehorende verwachte gevolgen, worden gemaakt en ten tweede kunnen reacties op krimp een andere ontwikkeling teweeg brengen. Dit laatste punt komt in de volgende paragraaf verder aan de orde.

De consequenties van krimp zijn overigens per ruimtelijk schaalniveau verschillend en afhankelijk van de oorzaken en de specifieke verschijningsvorm in het betreffende gebied. 'De belangrijkste ruimtelijke vraagstukken naar aanleiding van demografische krimp spelen op regionaal en lokaal schaalniveau. Daar is en wordt demografische krimp in aantallen inwoners of aantallen huishoudens het scherpst zichtbaar' (Van Dam e.a., 2006, p. 124). Wat deze gevolgen zijn wordt beschreven aan de hand van de volgende, op lokaal schaalniveau relevant geachte thema's: voorzieningen, arbeidsmarkt, woningmarkt en leefomgeving. Zoals gezegd hebben de gevolgen invloed op zowel het

economisch als fysiek en sociaal domein, maar vindt de beschrijving van de gevolgen per thema plaats, vanwege de overlap en wisselwerking tussen deze domeinen. Omdat dit onderzoek zich echter met name richt op de sociale problematiek in de krimpgebieden, wordt in deze paragraaf tot slot vastgesteld wat specifiek de sociale gevolgen zijn. De gevolgen van krimp op bijvoorbeeld voorzieningen en de arbeidsmarkt kunnen immers ook sociaal van aard zijn.

Voorzieningen

Bevolkingsdaling zorgt voor een directe afname van het draagvlak voor economische activiteit en voorzieningen. Enerzijds is het kwantitatieve effect hiervan de absolute daling van het aantal voorzieningen door faillissement, anderzijds ontstaat een kwalitatieve afname vanwege het groeiende verschil in kosten en opbrengsten, waardoor de kwaliteit van de voorziening moeilijk is te handhaven. Tevens wordt een afname van de diversiteit in aanbod teweeg gebracht. Dit resulteert in de daling van attractiviteit van het betreffende gebied, waarmee een negatieve spiraal ontstaat (Elzerman, 2010). Aangezien de daling van het aantal jongeren het sterkste is, verliezen voorzieningen gericht op deze doelgroep, zoals basisscholen en sportfaciliteiten, als eerste het draagvlak. Overigens bestaan er grote verschillen in gevolgen van bevolkingsdaling tussen steden en het platteland. In deze dunbevolkte gebieden zorgt sluiting van voorzieningen voor grotere afstanden tot de resterende voorzieningen (KcBB, 2010). Na deze algemene constatering wordt de afname van het draagvlak gekarakteriseerd op het gebied van de volgende voorzieningen: onderwijs, zorg, detailhandel en openbaar vervoer.

Onderwijs

Ontgroening en een negatief migratiesaldo zorgen landelijk in 2040 voor een krimp van de leeftijdscategorie 0-20 jaar van 7 procent (BZK e.a., 2009, p. 16). De negatieve ontwikkeling van deze leeftijdscategorie betekent een daling van het aantal leerlingen, waarbij de krimp zich het eerste voordoet in het primair en voortgezet onderwijs. Later worden ook het middelbaar en hoger (beroeps)onderwijs ermee geconfronteerd. Als gevolg hiervan dalen de inkomsten van de onderwijsinstellingen, aangezien het onderwijsbudget leerling-afhankelijk is, en ontstaat een overcapaciteit van personeel en materieel, waardoor inkomsten structureel sneller dalen dan de uitgaven. Zonder financiële toekomst zijn scholen genooddaakt te sluiten. Het onderwijsaanbod daalt hierdoor. De huidige spreiding van scholen over een regio verandert tevens, waardoor leerlingen en studenten veranderen qua mobiliteitsbehoefte. Vanwege de demografische krimp wordt kortom een vermindering van de vraag naar onderwijsvoorzieningen verwacht (BZK e.a., 2009). Drie aanmerkingen zijn hier nog op van toepassing. Ten eerste heeft, met name in het voortgezet onderwijs, in de afgelopen tientallen jaren schaalvergroting opgetreden, vooral door kostenoverwegingen, maar niet helemaal onafhankelijk van de ontgroeningstrend. Hierdoor was al sprake van een vermindering van het aantal scholen. Ten tweede gelden voor het primair onderwijs gedifferentieerde stichtings- en opheffingsnormen, waardoor op basis van leerlingendichtheid lagere opheffingsnormen op het platteland gelden dan in de stad. Ten derde wordt ontgroening in het hoger onderwijs gecompenseerd door hogere deelnamecijfers (Van Dam e.a., 2006).

Zorg en welzijn

Bevolkingsdaling zorgt in het algemeen voor een verminderd draagvlak van voorzieningen, maar vanwege de vergrijzing neemt de vraag naar zorg- en welzijnsvoorzieningen toe, terwijl het aantal

mensen dat deze diensten levert afneemt. Vergrijzing is in deze zin geen krimp, omdat het aandeel ouderen juist toeneemt. De toenemende vraag als gevolg hiervan is zodoende een kwestie geworden van de financiering van het hele gezondheidszorgstelsel. Daarbij komt dat van de aanbodzijde de zorg met name geregeld wordt vanuit bedrijfseconomische overwegingen (Van Dam e.a., 2006). Al met al zorgt krimp voor een draagvlak vermindering, waardoor vanaf de aanbodzijde veranderingen kunnen optreden. Het gevolg hiervan is een mogelijke verslechterde bereikbaarheid van de voorzieningen.

Detailhandel

Binnen de detailhandel geldt dat in de afgelopen decennia sprake is geweest van schaalvergroting en concentratie, waardoor het aantal winkels gehalveerd is (Van Dam e.a., 2006, p. 86). Enerzijds is dit het gevolg van veranderingen aan de vraagzijde, waaronder een ander consumentengedrag, en anderzijds spelen bedrijfseconomische redenen als schaalvoordelen een rol bij deze afname. Over het algemeen kan gesteld worden dat bevolkingsdaling leidt tot minder draagvlak voor winkels, hoewel overige processen aan de aanbodzijde er al voor zorgen dat een ander locatiepatroon van de detailhandel ontstaat. Verwacht wordt overigens wel dat vergrijzing zorgt voor een stijging van de vraag naar en het gebruik van buurtvoorzieningen.

Mobiliteit en openbaar vervoer

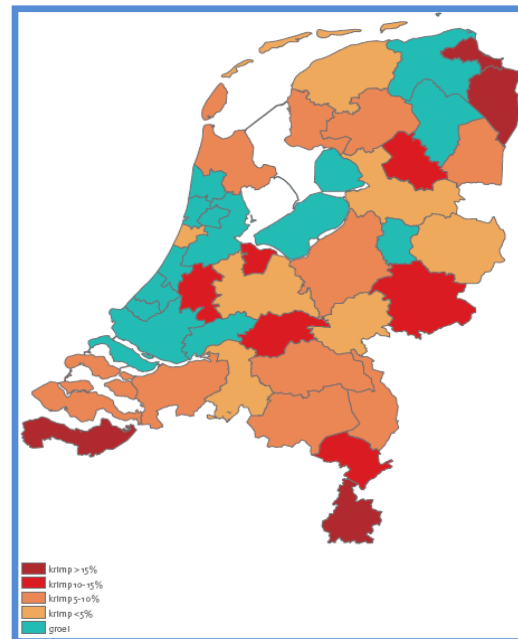
De bevolkingsdaling, en daarmee in samenhang de afname van de beroepsbevolking, zorgt voor een afvlakking van de groei van de mobiliteit. Het autobezit en -gebruik en het aantal werkenden is in de afgelopen decennia sneller gestegen dan het aantal inwoners, maar in veel regio's, waaronder in Limburg, neemt het woon-werkverkeer sinds 2008 af (KcBB, 2010). Dit resulteert echter niet in minder verkeersdruk in krimpregio's, doordat de afstand waarover wordt gereisd toeneemt (Ministerie van V&W, 2010). Het regionale openbaar vervoer komt daarbij, volgens onderzoek van Verkeer & Waterstaat, steeds verder onder druk te staan in krimpregio's. Verder blijkt dat de beschikbaarheid van het openbaar vervoer op het platteland sinds 2000 over het algemeen niet is afgenomen. Het systeem is wel deels veranderd, getuige het omzetten van reguliere buslijnen in vraagafhankelijk openbaar vervoer. Per regio bestaan zo grote verschillen. In Limburg is bijvoorbeeld sinds eind 2009 een unieke busregeling van kracht, waarbij er in principe twee bussen per uur rijden, maar waarvoor reizigers voor één van de twee ritten vooraf moeten bellen (Ministerie van V&W, 2010). Het marktaandeel en het OV-gebruik zijn in krimpregio's wel afgenomen, door daling van de bezettingsgraad. Naast bevolkingsdaling zijn de stijgende welvaart en veranderende leefstijlen hierop van invloed.

Arbeidsmarkt

De gevolgen van een veranderende arbeidsmarkt zijn van groot belang, vanwege de financiële gevolgen door minder belastinginkomsten, waaruit voorzieningen worden gefinancierd. De vergrijzing en ontgroening resulteren samen in een daling van de potentiële beroepsbevolking (15-64 jaar). Door een vermindering van de instroom in deze leeftijdsgroep door ontgroening en een vergroting van de uitstroom door vergrijzing daalt de potentiële beroepsbevolking. Volgens de prognoses zal dit proces in bepaalde regio's binnenkort versneld optreden, door het pensioneren van de eerste babyboomers (Provincie Limburg, 2008a).

Figuur 2.6: Ontwikkeling beroepsbevolking 2005-2025 (Bron: Van Dam e.a., 2006)

De potentiële beroepsbevolking daalt overigens niet alleen in krimpgebieden maar op termijn in heel Nederland, inclusief groeiregio's. Figuur 2.6 geeft de prognose van de ontwikkeling van de beroepsbevolking per Corop-gebied tussen 2005 en 2025 weer. Het gevolg van de daling zorgt voor tekorten op de arbeidsmarkt. Enerzijds ontstaat er een kwalitatief tekort, waarbij de juiste opleiding op het juiste niveau niet aansluit op de vraag. Anderzijds kan er sprake zijn van een kwantitatief tekort, waarbij de juiste aantallen niet toereikend zijn voor de vraag op de arbeidsmarkt. Met name op de zorgmarkt resulteert dit nu al in grote problemen, vanwege de sterk toegenomen vraag door de stijging van het aandeel ouderen (Van Dam e.a., 2006, pp. 87-88).

Door twee processen kan het tekort op de arbeidsmarkt (deels) worden ondervangen. De ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit kunnen de daling van de potentiële beroepsbevolking namelijk in theorie compenseren (Van Dam e.a., 2006, p. 11). De toename van de vraag naar zorg resulteert verder in een toenemende werkgelegenheid. Het extra arbeidsaanbod is tevens in krimpgebieden makkelijker beschikbaar door de relatief hoge werkloosheid. Hier kan echter wel het probleem van het kwalitatieve tekort ontstaan. Tot slot bestaat een oplossing voor tekorten aan arbeidskrachten in een grensoverschrijdende arbeidsmarkt (BZK e.a., 2009).

Woningmarkt

Demografische krimp heeft in potentie grote gevolgen voor de woningmarkt. Niet zozeer een dalend bevolkingsaantal is in eerste instantie relevant, als wel een daling van het aantal huishoudens en verandering van de samenstelling van de bevolking en huishoudens. Lokaal en regionaal zijn er grote verschillen. Zo resulteert de afname van huishoudens in woningleegstand, het verscherpen van de segregatie, als gevolg van selectieve migratie en vergrijzing, en een afname van de kwaliteit van de leefomgeving (Van Dam e.a., 2006). Dit vindt geconcentreerd plaats in bepaalde wijken, buurten en dorpen en in het bijzonder in vroegnaoorlogse wijken, gebouwd tussen 1945 en 1970.

Bij een daling van het aantal huishoudens treedt naast woningleegstand ook prijsdaling van de woningen op. Het woningaanbod verandert namelijk niet snel mee met de dalende vraag, terwijl hiervoor de woningprijzen zeer gevoelig zijn. Zo kan een buurt of wijk in een zogenaamde negatieve spiraal terechtkomen waardoor verschraving van de leefbaarheid plaatsvindt, een risico op verpaupering ontstaat en de kwetsbare groepen in de samenleving geconcentreerd worden. Hierbij gaat het om bewoners van het 'slechtste' deel van de huurwoningvoorraad en het goedkope koopsegment. Een ander gevaar vormt het feit dat particuliere huiseigenaren niet langer investeren en de woningmarkt 'op slot' gaat (BZK e.a., 2009). Ook corporaties investeren niet meer, omdat het

onwaarschijnlijk is dat de investeringen zich terugbetalen. De rendabiliteit staat kortom onder druk. Het gevolg hiervan is dat verhuizen moeilijker wordt ondanks een veranderende zorgbehoefte of gezinsuitbreiding. Ook verhuizen voor een andere baan elders wordt lastiger door het moeilijk kunnen verkopen van de huidige woning. Daarbij komt dat er een zogenaamde 'mismatch' ontstaat in vraag en aanbod op de woningmarkt door demografische ontwikkelingen als vergrijzing en ontgroening, vanwege een specifieke woonvraag (Van Dam e.a., 2006, p. 77).

De veranderende vraag naar type woning kan echter ook positieve effecten opleveren. Wanneer wordt ingespeeld op demografische ontwikkelingen kan tegemoet worden gekomen aan veranderende woningvoorkeuren en ontstaat de mogelijkheid om de kwaliteit van de woningvoorraad te verbeteren. Daarbij komt dat in regio's met een huidig woningtekort er minder druk staat op de woningmarkt. Ook geeft leegstand een indicatie van de waardering van bepaalde typen woningen en woonomgevingen en biedt krimp ruimte voor verdunning (Van Dam e.a., 2006).

Verschuillende redenen zorgen er tot slot voor dat er een complex vraagstuk is ontstaan over de aanpak van de woningmarkt in krimpregio's. Ten eerste is een gecoördineerde regionale aanpak nodig, want anders ontstaat verder prijsverval en leegstand. Daarbij moet concurrentie op gemeentelijk niveau worden voorkomen, om onrendabele ruimtelijke investeringen tegen te gaan. Ten tweede zijn woningcorporaties de geëigende partij voor de aanpak van herstructurering, aangezien zij de sociale huurwoningen beheren welke de grootste leegstand kennen, alleen staat de investeringscapaciteit van die corporaties onder grote druk. Ten derde bestaat er door de structurele waardedaling van de woningen van particulieren geen prikkel om te investeren. Gegeven het feit dat herstructurering in krimpgebieden niet gefinancierd kan worden door nieuwbouw is een andere bekostigingssystematiek vereist (Van Dam e.a., 2006; BZK e.a., 2009).

Leefomgeving

Aantasting van de leefomgeving hangt samen met de genoemde veranderingen op de woningmarkt als gevolg van demografische krimp. De gevolgen op de leefomgeving zijn daarbij onder te verdelen in effecten op de fysieke en sociale omgeving. Met de directe leefomgeving wordt de buurt als afgebakend gebied beschouwd. Hoewel krimp invloed kan uitoefenen op de kwaliteit van de leefomgeving, is ook de omgekeerde relatie mogelijk. Bij de fysieke leefomgeving gaat het om de gevolgen voor woningen en andere gebouwen, de openbare ruimte en de voorzieningen binnen de directe omgeving, terwijl het bij de sociale leefomgeving gaat over de sociale status, sociale cohesie en sociale veiligheid.

Op het vlak van de fysieke leefomgeving heeft met name een daling van het aantal huishoudens leegstand binnen het onaantrekkelijkste deel van de woningvoorraad tot gevolg. De uitstraling van de buurt wordt hierdoor negatief beïnvloed, waardoor verval en verloedering van de gehele buurt kan optreden, waaronder de openbare ruimte. Een stijging van criminaliteit is een mogelijk gevolg, waardoor een onveilige leefomgeving ontstaat. Bewoners die het zich kunnen veroorloven trekken weg, waardoor een bevolkingssamenstelling met overwegend sociaal-economisch zwakkeren overblijft en de instroom beperkt blijft. Een negatieve spiraal kan optreden bij het uitblijven van ingrepen. Daarbij komt dat krimp in wijken met een eenzijdige woningvoorraad, vooral sociale huurwoningen, eerder negatieve effecten heeft, dan in wijken met een gemengde samenstelling van de huur- en koopwoningen. Tevens is de samenstelling van huishoudens, bijvoorbeeld naar inkomen en opleiding, daarbij van belang.

Een daling van het aantal huishoudens en de samenstelling daarvan hebben ook gevolgen voor de sociale leefomgeving. Allereerst daalt de sociale status (opleiding, inkomen en werkloosheid) van een buurt door het achterblijven van sociaal-economisch zwakkeren. Een verandering van de huishoudenssamenstelling kan tevens zorgen voor aantasting van de sociale cohesie. De sociale instabiliteit door deze verandering heeft daardoor weer invloed op de sociale status en het imago van de buurt. Een belangrijk aspect binnen de sociale leefomgeving is daarbij de mate van homogeniteit, de gelijkgestemdheid binnen de buurt. Dit kan de sociale cohesie overigens zowel positief (onderlinge steun) als negatief beïnvloeden (lagere statusgroepen met minder aandacht voor de omgeving). De negatieve gevolgen van demografische krimp op de sociale veiligheid komen voort uit het feit dat relatief meer slachtoffers en daders van misdrijven in achterstandswijken wonen en krimp ervoor kan zorgen dat deze wijken verder en sneller vervallen (Van Dam e.a., 2006).

De gevolgen voor de leefomgeving komen kortom met name voort uit de daling en veranderende samenstelling van huishoudens binnen een buurt, waardoor leegstand en segregatie kan optreden, met zowel fysieke als sociale effecten. Hierdoor ligt een negatieve spiraal op de loer, waarbij herstructurering uitkomst kan bieden de leefomgevingskwaliteit te verbeteren. Concluderend kan gesteld worden dat de gevolgen van krimp van zowel fysieke, economische als sociale aard zijn. Voor dit onderzoek zijn juist de lokale sociale consequenties relevant. Gebleken is dat de daling van het draagvlak voor voorzieningen bijvoorbeeld voor een afname van het aantal jeugdinstellingen zorgt en daarmee ook sociale impact heeft (Elzerman, 2010). Fysieke aspecten als leegstand kennen daarbij sociale gevolgen als verminderde leefbaarheid, verpaupering en verloedering (Van Dam e.a., 2006, p. 82). Op alle beleidsterreinen bestaat zodoende, gezien de theoretische verkenning, kans op problematische sociale ontwikkelingen. Het empirisch onderzoek moet uitwijzen in hoeverre daar in Parkstad Limburg sprake van is.

Gezien de geschetste gevolgen en de samenhang tussen deze effecten is een passende beleidsreactie nodig om met de krimpsituatie om te gaan. Het denken in termen van 'groei' moet aangepast worden aan deze ontwikkelingen. Wat deze huidige reacties zijn komt aan de orde in de volgende paragraaf.

2.6 Reacties op krimp

In dit hoofdstuk is tot nu toe aan de orde gekomen wat demografische krimp is, waar het in Nederland plaatsvindt en wat de (hoofd)oorzaken en gevolgen zijn. In deze paragraaf worden de huidige reacties op krimp beschreven. Er zijn hierbij drie soorten strategieën te onderscheiden, namelijk het tegengaan van krimp, het omgaan met krimp en gebruik maken van een krimpsituatie, om een bepaalde nieuwe ontwikkeling op gang te brengen. In deze beschrijving wordt tevens bekeken welke rol duurzaamheid speelt. Allereerst volgt echter wanneer en hoe de aandacht om iets aan bevolkingsdaling te doen is ontstaan.

Aandacht voor bevolkingsdaling

Met het *Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling* van het Rijk, VNG en IPO staat demografische krimp sinds 2009 hoog op de nationale politiek-bestuurlijke agenda (Slaats, 2010, p. 8). Op het gebied van bevolkingsdaling zijn in de afgelopen jaren tal van adviesraden, commissies en initiatieven gestart met tot doel het in kaart brengen van de krimp en met name de gevolgen ervan voor de verschillende beleidsvelden. Hoewel in 1996 al een congres werd georganiseerd met als thema *Een*

teruglopende bevolking: ramp of remedie? en klokkenluiders als Wim Derks eind jaren '90 al wezen op de gevaren van de aanstaande bevolkingsdaling, werd niet gereageerd op deze oproepen. De gedachte dat 'het allemaal niet zo'n vaart zal lopen' overheerste. In 2004 kwam het Centraal Planbureau met een rapport dat in de nabije toekomst krimp in verschillende delen van het land zou toeslaan. In Zuid-Limburg daalt de bevolking echter al sinds 1997 en in de regio's Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen is in de afgelopen jaren ook al een daling ingezet. In 2006 werd het thema, door de rapporten *Krimp en ruimte* van het Ruimtelijk Planbureau en *Structurele bevolkingsdaling, een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers* van de Universiteit van Maastricht, serieus onder de aandacht gebracht. Er blijkt dat het verschijnsel bevolkingsdaling al langere tijd plaatsvindt, maar weinig aandacht heeft gekregen. Inmiddels is de boodschap doorgedrongen en wordt op alle overheidsniveaus en in verschillende samenwerkingsverbanden beleid geformuleerd om op de bevolkingsdaling te anticiperen. Tevens vinden op internet vele discussies plaats over de problematiek en worden ervaringen uitgewisseld over 'hoe er mee om te gaan'. Deze paragraaf gaat verder in op de soorten reacties op krimp en wat de rol van duurzaamheid hierin is.

Drie strategieën

Demografische krimp en alle gevolgen van dien worden over het algemeen als negatief beschouwd. Zoals bij meer (aankomende) problemen is er eerst een fase van ontkenning, waarbij de gedachte heerst dat het de betreffende gemeente of regio niet zal overkomen, het zogenaamde *wishful thinking*. Na enkele tijd ontstaat dan toch besef van de problematiek en worden oplossingen gezocht om hiermee om te gaan. In reactie op de bevolkings- en huishoudensdaling zijn echter diverse strategieën mogelijk voor overheden en marktpartijen. Essentieel voor alle partijen is dat een omschakeling moet worden gemaakt van het zogenaamde *groeidenken* naar een situatie, waarin groei niet meer vanzelfsprekend is en bijvoorbeeld woningbouw geen oplossing meer vormt voor de financiële problemen van gemeenten. Binnen de strategieën is een belangrijk onderscheid te maken tussen het tegengaan van, omgaan met en gebruik maken van krimp.

Tegengaan van krimp

Deze eerste soort reactie past nog binnen het *groeidenken*, waarbij geprobeerd wordt een nieuw aanbod van woningen en bedrijfsruimte te creëren. Een herkenbare reactie is het idee 'dat het allemaal wel mee zal vallen'. In dit geval wordt van de meest wenselijke bevolkingsprognoses uitgegaan en ingezet op marketing om nieuwe bewoners en bedrijven te trekken om zo de economie en bevolkingsontwikkeling een stimulans te geven. In de meest gunstige situatie lukt dit en blijft de krimp beperkt of zelfs uit, hoewel het risico schuilt in grote investeringen en weinig opbrengst, waardoor de problematiek kan toenemen (Van Vliet, 2009, p. 10).

Onder het tegengaan van krimp kan ook ontkenning worden gerekend. Daarbij speelt de gedachte dat krimp gebaseerd is op prognoses en deze geen zekerheid bieden voor de toekomst. Wanneer zou worden toegegeven aan beleid gericht op bevolkingsdaling, zal het volgens *selffulfilling prophecy*-filosofie ook plaatsvinden. Ook wordt er laconiek met prognoses omgegaan door in te zetten op bevolkingspolitiek, waaronder het stimuleren van arbeidsmigratie en het actief stimuleren van het krijgen van kinderen (Slaats, 2010). Tevens vindt relativering van krimp plaats, waarbij uitgegaan wordt van golfbewegingen binnen de bevolkingsontwikkelingen, zodat er op termijn geen of slechts in beperkte mate sprake van krimp zal zijn.

✚ Omgaan met krimp

Een tweede strategie is het accepteren van de krimpsituatie. Het omgaan met krimp houdt in dat wordt ingespeeld op de eventuele negatieve gevolgen. Zodoende moet worden uitgegaan van krimp als kans in plaats van als bedreiging. Het uitgaan van de bestaande kwaliteiten en niet zozeer inzetten op kwantiteit maar op het ontwikkelen van kwaliteit is daarbij het uitgangspunt (Van Vliet, 2009). In bijvoorbeeld het onderwijs moet zodoende worden geanticipeerd op een dalend aantal scholieren. Herinrichting van het voorzieningenniveau is daarbij een vereiste om met de dalende inkomsten en het afnemende draagvlak om te gaan. Het omgaan met krimp betekent kortweg het accepteren van de situatie en beleid formuleren vanuit dit uitgangspunt.

✚ Gebruiken van krimp

Een derde mogelijke reactie gaat verder dan alleen het accepteren van krimp, door een specifieke lokale of regionale krimpsituatie te gebruiken om een duurzame ontwikkeling op gang te brengen. Het uitgaan van en inspelen op krimp staat hierbij centraal en wordt in tegenstelling tot *smart growth*, *smart shrinking* genoemd. 'Deze strategie past binnen het paradigma van duurzame ontwikkeling, waarin ontwikkeling niet altijd groei hoeft te betekenen, waarbij groei zelfs negatieve gevolgen kan hebben en krimp kansen biedt voor ontwikkeling met kwaliteit' (Van Vliet, 2009, p. 11).

Het concept *smart shrinking* krijgt in toenemende mate aandacht, vanwege de urgentie van de problematiek waar krimpgebieden mee te maken hebben of krijgen. Op het gebied van stedelijke planning is het ontwikkelen, uitgaande van een krimpsituatie, in Nederland nog relatief nieuw. In het buitenland zijn er echter meerdere voorbeelden te vinden, waarvan er twee kort worden beschreven in kader 2.1. Momenteel wordt veel onderzoek verricht naar dit nieuwe planningsparadigma, waarbij duurzame ontwikkeling een belangrijke rol wordt toebedeeld (zie bijvoorbeeld: *Shrinking Smart: A New Planning Paradigm?* (Planetizen, 2006), *Planning Shrinking Cities* (Hollander e.a., 2009) en *Shrink Smart* (EC, 2009)). Hieruit komen echter nog veel vragen naar voren. Hoe moet bijvoorbeeld precies worden omgegaan met herstructurering van krimpende steden? Onder welke voorwaarden kan op een duurzame manier een krimpend gebied herontwikkeld worden? En hoe kunnen de verschillende dimensies van duurzaamheid hier een rol in spelen? Uit de literatuur komt tot nu toe vooral naar voren dat de rol van duurzaamheid in dit verband het toekomstbestendig maken van de krimpsituatie betekent. Preventief inspelen op de toekomstige demografische ontwikkelingen geldt daarbij als sleutelwoord. Diekerhof (2006) noemt zeven mogelijkheden daarvoor:

- ✚ Ruimtelijke ontwikkelingen verbinden;
- ✚ Stedelijke herstructurering: verdunning;
- ✚ Ruimtelijk evenwicht door het tegengaan van sociale segregatie;
- ✚ Samenwerking op regionaal niveau;
- ✚ Flexibele nieuwbouw;
- ✚ Investeren in de sociaal-economische pijler;
- ✚ Marketing.

Met deze aanbevelingen wordt, door middel van een duurzame strategie, getracht de negatieve consequenties van de bevolkings- en huishoudensdaling te beperken of weg te nemen, hoewel de genoemde mogelijkheden nog nadere uitwerking behoeven. Een integrale aanpak, door de combinatie van fysieke, economische en sociale maatregelen, is daarbij gewenst om een algehele duurzame herontwikkeling op gang te brengen (SenterNovem, 2006; Diekerhof, 2006; Van Vliet,

2009, p. 12). Het blijft echter de vraag of het combineren van deze verschillende maatregelen leidt tot een meerwaarde voor en verbeterde omstandigheden in een krimpgebied.

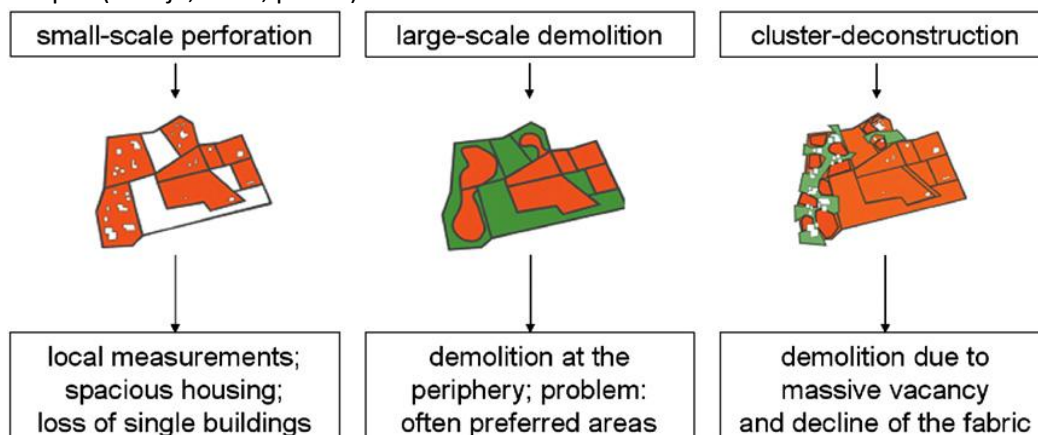
Uit het buitenland, waar steden als Detroit, Liverpool en Leipzig in de afgelopen decennia te maken hebben gehad met krimp door uiteenlopende oorzaken, is overigens een aantal voorbeelden van reacties op krimp te onderscheiden. Twee verschillende vormen hiervan zijn uitgelicht in kader 2.1. Hieruit blijkt dat onder andere een goede marketingstrategie en het verbinden van ruimtelijke ontwikkelingen een grote positieve (her)ontwikkeling op gang kunnen brengen. Tevens blijkt het inzetten op de cultuurhistorie van een stad of regio een belangrijke impuls te kunnen geven. Glaeser (2005) heeft echter aangetoond dat eenzelfde soort beleidsreactie op krimp, totaal andere uitwerkingen kan hebben in verschillende gebieden. Dit geeft wederom het belang van de locatiespecifieke context weer, waarbinnen (duurzame) maatregelen gepositioneerd worden.

Kader 2.1: Buitenlandse voorbeelden

Buitenlandse beleidsvoorbeelden krimpregio's

In de steden Manchester en Barcelona was het beleid als gevolg van de krimpsituatie gericht op economische opwaardering door middel van het organiseren van grote evenementen, de *Olympische Spelen* in Barcelona en de *Commonwealth Games* in Manchester. Daarbij zorgde het inzetten op het historisch erfgoed van de stad voor toerisme en vormde *landmark*-architectuur een grote economische impact. De stadscentra zijn weer opgebloeid en de probleemwijken aangepakt. Er bestaan overigens nog wel grote sociale en economische problemen in bepaalde delen van deze steden (Bontje, 2009, p. 111).

In een aantal Oost-Duitse steden is sprake geweest van een enorme werkloosheid en leegloop. Demografische krimp is hier hard aangekomen. Leipzig was één van de eerste steden waar acceptatie van de situatie plaatsvond en ruimtelijke planning, gericht op een kleiner woningbestand en voorzieningenniveau, werd geïntroduceerd (Schetke & Haase, 2008). In de onderstaande drie voorbeelden zijn vormen van verdunning door stedelijke herstructurering weergegeven. Sloop en renovatie van woningen en herinrichting van de openbare ruimte werd daarmee aangewend en het industrieel erfgoed diende als trekpleister voor de creatieve klasse. Tussen en binnen de Oost-Duitse steden bestaan echter grote verschillen in het succes van de aanpak (Bontje, 2009, p. 112).

Bron: Schetke & Haase, 2008, p. 488.

Beste aanpak

In deze paragraaf zijn de drie meest gangbare reacties op krimp weergegeven. In tabel 2.2 zijn de kenmerken per reactie overzichtelijk weergegeven. Er is gebleken dat het omgaan met krimp, waarbij sprake is van acceptatie van de situatie en wordt ingespeeld op eventuele gevolgen, maar met name het gebruiken van krimp, kans biedt om een wijk of regio duurzaam te herontwikkelen. Uit de literatuur blijkt daarvoor een aantal mogelijkheden te bestaan om hiertoe te komen. Hoewel buitenlandse voorbeelden daarbij leerzaam kunnen zijn, moet wel altijd de specifieke lokale of regionale situatie als uitgangspunt worden genomen, zoals onderzoek van Glaeser (2005) naar de herontwikkeling van steden met een vergelijkbare problematiek heeft uitgewezen. Welke aanpak of welk overheidsbeleid het beste fungeert om op een structurele krimpsituatie in te spelen is zodoende niet in algemene zin te voorspellen. Hetzelfde beleid in gelijksoortige krimpgebieden kan zelfs voor tegengestelde ontwikkelingen zorgen (Bontje, 2009, p. 113). Het ombuigen van krimp naar groei is daarbij niet mogelijk door middel van beleid, hoewel er wel herstel van de stabiliteit kan worden bewerkstelligd. Niet alleen de huidige situatie of de verwachte toekomst zijn daarbij van belang, maar tevens de historisch gegroeide economische structuur van een gebied draagt daar aan bij. 'Krimp bestrijden met groeibeeld kan averechts werken, maar een stadsbestuur kan ook te ver gaan in het accepteren van en aanpassen aan krimp. Een algemene waarschuwing die niet vaak genoeg herhaald kan worden, is dat het zoeken van beleidsinspiratie in *best practices* riskant is' (Bontje, 2009, p. 115), omdat de locatiespecifieke context, getuige de buitenlandse voorbeelden, essentieel is bij een effectieve herontwikkeling van een krimpgebied. In elk situationeel geval zal bij het implementeren van beleid zodoende rekening moeten worden gehouden met het historische karakter van het gebied, de specifieke oorzaken van krimp en daarmee samenhangend ook de precieze uitwerking ervan.

Tabel 2.2: Kenmerken per reactie op krimp

Reactie	Kenmerken
Tegengaan van krimp	<ul style="list-style-type: none"> Aantrekken nieuwe bewoners en bedrijven (<i>groeidenken</i>) door herprofilering van wijk, stad of regio Ontkenning vanwege <i>selffulfilling prophecy</i> Bevolkingspolitiek en relativering van prognoses Kans op toename problematiek
Omgaan met krimp	<ul style="list-style-type: none"> Acceptatie van krimp Krimp als kans Ontwikkelen van bestaande kwaliteiten
Gebruiken van krimp	<ul style="list-style-type: none"> Gebruiken van krimpsituatie om duurzame herontwikkeling op gang te brengen Uitgaan van en inspelen op krimp (<i>smart shrinking</i>) Accent op ontwikkeling en kwaliteit, toekomstbestendig maken

In de volgende paragraaf worden de belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk getrokken. Het volgende hoofdstuk gaat daarna dieper in op de sociale component van duurzame herstructurering, welke wordt gezien als onderdeel van een passende reactie om een krimpgebied aan te pakken en te herontwikkelen. Hierbij zal blijken wat sociale duurzaamheid inhoudt en waaraan herstructurering moet voldoen om sociaal duurzaam te zijn en daadwerkelijk tot een sociaal duurzame wijk te komen.

2.7 Conclusie

In deze paragraaf worden de belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk getrokken, als basis voor het conceptueel model en empirisch onderzoek. In dit hoofdstuk is namelijk de context van dit onderzoek naar sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpregio's beschreven, waarbij de volgende onderzoeksvragen centraal stonden:

- ✚ *Welke sociale gevolgen heeft demografische krimp?*
- ✚ *Wat zijn de reacties op krimp en welke rol speelt duurzaamheid hierin?*

Achtereenvolgens zijn, nadat krimp is gedefinieerd, de regionale variatie, oorzaken, gevolgen en reacties erop aan bod gekomen. Het doel daarbij was enerzijds het duiden van de context van demografische krimp voor het empirisch onderzoek, waarin dieper wordt ingegaan op krimp in Parkstad Limburg. Anderzijds was het doel het aangeven van de mogelijke reacties op krimp en de rol van duurzaamheid daarbij, in eerste instantie als basis voor het theoretisch kader waarin gekeken wordt naar de betekenis van sociale duurzaamheid in het geval van herstructurering.

Krimp vraagt om locatiespecifieke aanpak

Demografische krimp treedt als structurele en substantiële bevolking- en huishoudensdaling in 2025 in meer dan 60 procent van de Nederlandse gemeenten op. De huidige en toekomstige krimpgebieden bevinden zich met name in de perifere regio's, maar verschillen in het historische karakter van een gebied, de specifieke oorzaken, gevolgen, tempo en diepgang van de daling, zorgen ervoor dat de aard van de problematiek per regio anders is. Het inspelen op een bepaalde krimpsituatie vraagt daardoor om een locatiespecifieke situationele aanpak (Glaeser, 2005; Bontje, 2009). Daarbij geldt dat de (hoofd)oorzaken van krimp (daling van het vruchtbaarheidscijfer, toename van het sterftcijfer en een negatief migratiesaldo) slechts ten dele te beïnvloeden zijn. Theoretisch gezien is de daling van het vruchtbaarheidscijfer te compenseren door het actief voeren van bevolkingspolitiek, terwijl voor de toename van het sterftcijfer geen remedie is (Van Dam e.a., 2006). Om het negatieve migratiesaldo in de krimpregio's terug te dringen, als gevolg van selectieve migratie door beperkingen in onder andere het woningaanbod en op de arbeidsmarkt, bestaan in principe wel oplossingen, waarbij voorbeelden uit het buitenland ter inspiratie kunnen dienen.

Sociale status, sociale cohesie en sociale veiligheid staan onder druk

Krimp kent zowel fysieke, als economische en sociale gevolgen, waarbij met name op een laag ruimtelijk schaalniveau deze gevolgen het sterkst merkbaar zijn op het gebied van voorzieningen, de arbeidsmarkt, de woningmarkt en de leefomgeving. De wisselwerking tussen deze effecten is daarbij groot, vanwege de nauwe samenhang tussen de fysieke, economische en sociale aspecten. Krimp geldt daarom als meervoudig en cyclisch proces, waardoor een gebied zonder ingrijpen makkelijk in een negatieve spiraal kan raken. Voor de aanpak impliceert dit een integrale benadering (Van Dam e.a., 2006; SenterNovem, 2006).

De gevolgen op de leefomgeving zijn onder te verdelen in fysieke en sociale effecten, waarbij krimp invloed kan uitoefenen op de kwaliteit ervan, hoewel een omgekeerde relatie ook mogelijk is. Van negatieve invloed op de leefomgeving is vooral de daling van het aantal huishoudens en de verandering van de samenstelling ervan. Selectieve migratie zorgt namelijk voor het achterblijven van de sociaal-economisch zwakkeren in een buurt, waardoor de sociale status daalt (opleiding,

inkomen en werkloosheid). Deze verandering van de huishoudenssamenstelling kan tevens zorgen voor aantasting van de sociale cohesie en de sociale instabiliteit door deze verandering heeft weer invloed op de sociale status en het imago van de buurt. De sociale veiligheid kan daarbij afnemen, vanwege het feit dat relatief meer slachtoffers en daders van misdrijven in achterstandswijken wonen en krimp ervoor kan zorgen dat deze wijken verder en sneller vervallen. Een stijging van de criminaliteit, verval en verloedering ligt tevens op de loer, vanwege een negatieve uitstraling van een buurt. Krimp kent in wijken met een eenzijdige woningvoorraad (vooral sociale huurwoningen) daarbij eerder negatieve sociale effecten, dan wijken met een gemengde samenstelling van de huur- en koopwoningen. Overigens geldt dat de gevolgen van krimp op bijvoorbeeld het gebied van voorzieningen en de arbeidsmarkt ook indirecte sociale consequenties hebben. Uiteindelijk zorgen de genoemde ontwikkelingen voor een nauw samenhangende, meervoudige sociale problematiek (Van Dam e.a., 2006; BZK e.a., 2009; Elzerman, 2010).

Accepteer krimp en herontwikkel duurzaam

Geconcludeerd wordt dat in het geval van krimp de situatie in eerste instantie geaccepteerd moet worden en er naar oplossingen moet worden gezocht om situationeel en integraal te werk te gaan om met de gevolgen om te gaan. In plaats van stug proberen krimp te negeren of tegen te gaan, is een manier van herontwikkeling op z'n plaats, waarbij nagedacht wordt over de mogelijke ontwikkelingskansen die geboden worden. Niet alleen het accepteren, maar tevens het inspelen op de bevolkingsprognoses en inzetten op de bestaande kwaliteiten van een gebied, zorgt ervoor dat de eventuele problematiek niet toeneemt maar controleerbaar wordt en daarmee effectief kan worden bestreden. Een duurzame herontwikkeling van de krimpsituatie verdient daarbij de voorkeur.

Duurzaam ontwikkelen betekent in dit geval geen groei, omdat dit zelfs negatieve effecten kan hebben, maar een lokale of regionale situatie toekomstbestendig maken. Enerzijds houdt dit het eerder genoemde accepteren, inspelen op prognoses en inzetten op de bestaande kwaliteiten in. Anderzijds heeft dit te maken met het relatief nieuwe concept *smart shrinking*, waarbij door middel van duurzame principes als verdunning, verbinding van ruimtelijke ontwikkelingen, het zoeken naar ruimtelijk evenwicht en flexibel bouwen een concrete herontwikkeling tot stand komt, in plaats van alleen nieuwe ontwikkelingen te blokkeren. Verondersteld wordt dat het combineren van fysieke, economische en sociale maatregelen daarbij mogelijkheden biedt om een integrale duurzame herontwikkeling op gang te brengen (SenterNovem, 2006; Diekerhof, 2006; Van Vliet, 2009). Buitenlandse voorbeelden kunnen hiervoor ter inspiratie dienen, hoewel de specifieke lokale of regionale krimpsituatie als uitgangspunt worden genomen, omdat de beste oplossing niet in algemene zin is te voorspellen.

3 SOCIALE DUURZAAMHEID BINNEN HERSTRUCTURERING

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is de context van dit onderzoek beschreven. Hieruit is duidelijk geworden dat de urgentie van de krimpproblematiek vraagt om passend antwoord om met de negatieve (sociale) effecten om te gaan. Eén van de benaderingen vormt het gebruiken van de krimp situatie om een duurzame ontwikkeling op gang te brengen. Dit roept echter meerdere vragen op. Wat is namelijk een duurzame ontwikkeling op het gebied van herstructurering? En wat is de betekenis van sociale duurzaamheid hierbij? Waarom moet dit überhaupt worden toegepast bij herstructurering? En wat maakt herstructurering ten slotte sociaal duurzaam? Dit hoofdstuk vormt met deze vragen het theoretisch kader, waarbij de volgende onderzoeksvraag met deelvragen centraal staat:

✚ *Wat is sociale duurzaamheid en aan welke condities moet herstructurering voldoen om sociaal duurzaam te zijn?*

- *Wat is de theorie achter sociale duurzaamheid?*
- *Wat is herstructurering en wat wordt hiermee beoogd?*
- *Wat is de betekenis van (sociale) duurzaamheid op het gebied van herstructurering?*
- *Hoe kan herstructurering sociaal duurzaam worden gemaakt?*

Om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden wordt in dit hoofdstuk achtereenvolgens ingegaan op achtergronden en theorieën van duurzame ontwikkeling en sociale duurzaamheid, de motieven voor herstructurering en de condities waar herstructurering aan moet voldoen om sociaal duurzaam te zijn.

3.2 Sociale duurzaamheid

De VROM-raad (2010) stelt in het rapport *Duurzame verstedelijking* dat duurzame ontwikkeling nog te vaak beperkt blijft tot de ecologische agenda. Juist binnen de ruimtelijke ordening bestaat de opgave om ecologische, economische en sociaal-culturele ontwikkelingen met elkaar te verbinden. Daarom wordt in toenemende mate, zowel bij duurzame ontwikkeling als bij stedelijke ontwikkeling gestreefd naar een meer integrale benadering. Hoewel het belang van integraliteit erkend wordt, beperkt dit onderzoek zich hoofdzakelijk tot de sociale dimensie van duurzaamheid. Ten eerste omdat de analytische en theoretische onderbouwing hiervan is achtergebleven, ten opzichte van de andere dimensies van duurzaamheid (Lehtonen, 2004, p. 199), en ten tweede op het gebied van herstructurering vaak over sociale duurzaamheid wordt gesproken maar onduidelijk is wat dit precies inhoudt. In deze paragraaf komt allereerst beknopt aan bod wat het algemene concept duurzaamheid inhoudt, hoe het gedefinieerd wordt en wat de verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling zijn, om vervolgens binnen deze context dieper in te kunnen gaan op de huidige wetenschappelijk opvattingen over sociale duurzaamheid. Hieruit komt naar voren wat onder sociale duurzaamheid verstaan wordt, waarom aan deze dimensie nog relatief weinig aandacht is besteed en waaraan zal moeten worden voldaan om sociaal duurzaam te zijn. Dit vormt de basis voor de hierop volgende paragrafen waarin bekeken wordt wat sociale duurzaamheid voor herstructurering betekent.

Duurzame ontwikkeling

Vanaf de 18de eeuw heeft duurzame ontwikkeling, zowel maatschappelijk, wetenschappelijk als politiek-bestuurlijk, in toenemende mate aandacht gekregen en kent duurzaamheid een grote doorwerking op verschillende vlakken (WRR, 2002, p. 11). Duurzame ontwikkeling is als begrippen ontstaan in de ecologie, waarmee het in acht nemen van de milieugebruiksruimte bedoeld werd, het gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Een aantal mijlpalen in de geschiedenis is verantwoordelijk voor de opkomst en wereldwijde acceptatie van het begrip duurzaamheid. Dit overzicht is weergegeven in bijlage III en maakt duidelijk dat het van origine ecologisch geïnspireerde begrip een transformatie heeft doorgemaakt naar een veel breder concept. Wat onder dit concept verstaan wordt is echter niet altijd duidelijk. Dé definitie van duurzaamheid of duurzame ontwikkeling bestaat namelijk niet. Vanuit diverse wetenschappelijke disciplines en politieke invalshoeken wordt verschillend naar het verschijnsel gekeken. Hierdoor bestaan er meerdere begripsomschrijvingen, met verschillende veronderstellingen over de relatie tussen natuur en maatschappij (Elliot, 2006). Juist de afhankelijkheid van een bepaald na te streven doel en een bepaalde achtergrond is bepalend voor de interpretatie van het begrip. Naast het definiëren van duurzaamheid vanuit één perspectief, is echter ook een multi-dimensionale interpretatie mogelijk, door de onderlinge wisselwerking en afhankelijkheid van de dimensies te beschrijven (Van Bergeijk e.a., 2008). Het begrip blijkt zodoende in veel publicaties op een andere manier gedefinieerd te worden. Begin jaren '90 waren er meer dan 70 definities van duurzame ontwikkeling in omloop (Elliot, 2006, p. 9). Nu zijn dat er naar verwachting honderden.

De meest geciteerde en gezaghebbende definitie van duurzame ontwikkeling is echter de Brundlandt-definitie uit het rapport *Our Common Future*: 'Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It contains within it two key concepts:

- ✚ the concept of 'needs', in particular the essential needs of the world's poor, to which overriding priority should be given; and
- ✚ the idea of limitations imposed by the state of technology and social organization on the environment's ability to meet present and future needs' (WCED, 1987).

Maar wat betekent dit? Deze ogenschijnlijk simpele begripsbepaling impliceert namelijk een verschil en potentieel conflict tussen de belangen van de huidige en toekomstige generaties, waardoor dit weer vragen oproept over wat deze behoeften en grenzen zijn, nu en in de toekomst (Elliot, 2006). In een groot deel van de artikelen wordt naast een zogenaamde intergenerationele solidariteit ook uitgegaan van intragenerationele solidariteit. Hiermee wordt bedoeld op de overtuiging dat de ontwikkeling van rijke landen niet ten koste mag gaan van arme landen (De Kraker e.a., 2007, p. 3). In de *Monitor Duurzaam Nederland 2009* wordt duurzame ontwikkeling zodoende gedefinieerd als 'een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder dat daarmee de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar worden gebracht' (CBS e.a., 2009, p. 73). Deze definiëring wordt beschouwd als een brede definitie van duurzame ontwikkeling. Het vormt hierdoor een abstract begrip en dient volgens de Brundtland-commissie als parapluconcept, waarbinnen concrete thema's kunnen worden uitgewerkt. De kracht ligt daarbij juist in een breed, integraal concept, dat de verschillende dimensies van duurzaamheid verbindt, afwenteling moet voorkomen en tot een rechtvaardige verdeling komt (Van Dorst, 2005).

De Brundtland-definitie van duurzame ontwikkeling is overigens als brede definitie niet onomstreden. Zoals in de vorige alinea geconstateerd werd roept deze definitie namelijk meerdere vragen op, waardoor het concept volop bekritiseerd wordt als zijnde normatief, subjectief, complex en vaag. Ten eerste duiden de eerder genoemde inter- en intragenerationele solidariteit op veronderstellingen in de samenleving. Het nastreven van deze normatieve doelen is niet vanzelfsprekend en zijn geen waarden die iedereen per definitie deelt. Ten tweede duidt de vraag - wanneer in de menselijke behoeften voldoende voorzien wordt, nu en later en hier en elders - op subjectiviteit. Persoonlijke achtergronden en opvattingen zijn daar verantwoordelijk voor. Er bestaat daardoor geen volledig objectief antwoord op, zodat de voorwaarden om de huidige en toekomstige generaties te voorzien in hun behoeften moeilijk zijn vast te stellen (Van Dorst, 2005; De Kraker e.a., 2007; CBS e.a., 2009). Ten derde impliceert duurzame ontwikkeling een complexe ontwikkeling, waarin alles met elkaar samenhangt. Het multi-dimensionale karakter ontstaat door de onlosmakelijke verbondenheid van duurzaamheid met ontwikkeling en met de dimensies tijd en ruimte. Het samenbrengen van verschillende dimensies, het voorspellen op langere termijn en de verschillende ruimtelijke schaalniveaus zorgt voor een complex concept, met een grote mate van onzekerheid. Ten vierde maken onzekerheden over langetermijnprognoses van de bevolking en toekomstige technische ontwikkelingen duurzame ontwikkeling een vaag en ambigu concept (De Kraker e.a., 2007, pp. 2-3).

Kortom, enerzijds biedt een brede benadering van duurzame ontwikkeling een integraal parapluconcept, waarbinnen per dimensie een concrete invulling plaats kan vinden. Anderzijds ontvangt deze opvatting kritiek, vanwege het normatieve, subjectieve en vage karakter, waardoor het begrip voor uiteenlopende interpretaties vatbaar is. Hierdoor lijkt het onmogelijk een duurzame ontwikkeling objectief wetenschappelijk vast te stellen en hangt de interpretatie altijd af van het perspectief waaruit gekeken wordt. Om een duurzame ontwikkeling te kunnen bepalen is het daarom noodzakelijk een bepaalde positie in te nemen (Telos, 2006, p. 5). Een manier om duurzaamheid te concretiseren is het onderscheiden van dimensies.

Verskillende dimensies

Duurzame ontwikkeling vormt een multi-dimensionaal concept. In de literatuur worden echter verschillende dimensies onderscheiden, hoewel het aantal onderscheidde dimensies varieert. In een klein aantal gevallen worden slechts twee dimensies onderscheiden: het menselijk en natuurlijk welzijn (bijvoorbeeld: Gibson, 2001). In de meeste artikelen wordt uitgegaan van de drie (basis)dimensies: ecologie, economie en sociaal-cultureel, internationaal bekend als 'People – Planet – Profit' (bijvoorbeeld: RIVM & MNP, 2004; Hueting & Reijnders, 2003; Telos, 2006).

Figuur 3.1: People Planet Profit

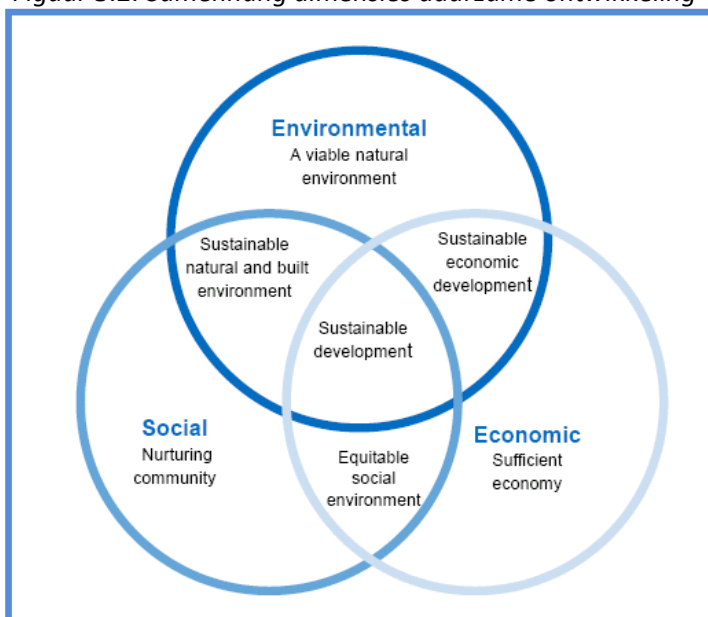
Bron: Iscom, 2010.

Sprake van vier dimensies is bijvoorbeeld het geval in de *Monitor Duurzaam Nederland 2009*: de natuurlijke, sociale, menselijke en economische dimensies (CBS e.a., 2009). In een aantal gevallen worden vijf dimensies onderscheiden: ecologie, economie, technologie, sociaal en cultureel (bijv.: De Kraker e.a., 2007), terwijl Pawlowski zelfs pleit voor acht dimensies: een morele, ecologische, sociale, economische, wettelijke, technische en politieke dimensie. Hij stelt dat ‘the basis for them is moral reflection regarding humankind’s responsibility for nature’ (Pawlowski, 2007, p. 81). Bij het onderscheiden van de acht dimensies gaat Pawlowski daarbij uit van een hiërarchische relatie binnen duurzame ontwikkeling, met morele overwegingen bovenaan, de ecologische, sociale en economische dimensies daaronder en tot slot de wettelijke, technologische en politieke dimensies onderaan. In dit onderzoek wordt aangesloten bij de *People-Planet-Profit*-benadering, omdat vanuit de literatuur hier de meeste aanleiding voor bestaat. Zodoende kan dit theoretisch kader vanuit de huidige wetenschappelijke inzichten het meest accuraat verder worden opgebouwd.

In figuur 3.2 is de samenhang tussen de drie dimensies weergegeven. Het model geeft per dimensie aan dat ecologisch gezien een levensvatbare natuurlijke omgeving (*viable natural environment*), economisch een *sufficient economy* en op sociaal vlak een verzorgende gemeenschap (*nurturing community*) moet worden nagestreefd als losse onderdelen van een algehele duurzame ontwikkeling. Deze abstracte begrippen leveren in samenhang het volgende op:

- ✚ Een levensvatbare natuurlijke omgeving en een *sufficient economy* moet leiden tot een duurzame economische ontwikkeling;
- ✚ Een levensvatbare natuurlijke omgeving en een verzorgende gemeenschap moet leiden tot een duurzame natuurlijke en gebouwde omgeving;
- ✚ De combinatie tussen een *sufficient economy* en een verzorgende gemeenschap zou leiden tot een rechtvaardige sociale samenleving;
- ✚ Een verzorgende gemeenschap, een *sufficient economy* en een levensvatbare natuurlijke omgeving moet in totale samenhang leiden tot een algehele duurzame ontwikkeling.

Figuur 3.2: Samenhang dimensies duurzame ontwikkeling

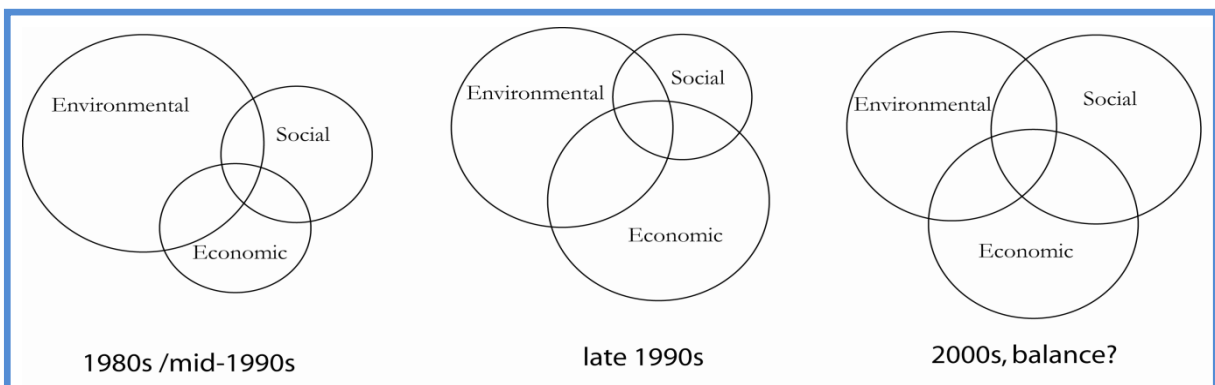
Het normatieve, subjectieve en vage karakter van duurzame ontwikkeling komt door deze implicaties tot uiting. Er wordt namelijk niet duidelijk wat de verschillende dimensies concreet betekenen of wat er gedaan moet worden om bijvoorbeeld sociaal duurzaam te kunnen zijn. Om op dit punt meer duidelijkheid te krijgen, wordt hier op de volgende pagina verder op ingegaan, aan de hand van de huidige wetenschappelijke inzichten op het gebied van sociale duurzaamheid.

Bron: Techfest, 2008.

Sociale duurzaamheid

Duurzaamheid blijkt een veelzijdig en complex begrip te zijn. Wanneer de literatuur over de sociale dimensie van duurzaamheid in ogenschouw wordt genomen, blijkt dat er op dit vlak relatief weinig bekend is, ten opzichte van de ecologische en economische dimensies. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in het feit dat de aandacht binnen het duurzaamheidsdiscours van oorsprong sterk geconcentreerd is geweest op doelstellingen omtrent economische groei en natuur en milieu, zowel vanuit de overheden als het bedrijfsleven, waardoor de ontwikkeling van een benadering van sociale duurzaamheid tot het eind van de jaren '90 gering is gebleven (Van Bergeijk e.a., 2008). In de navolgende jaren heeft een klein aantal onderzoeken zich gericht op het begrip sociale duurzaamheid. Figuur 3.3 geeft weer hoe in de afgelopen decennia de verschuiving van de aandacht voor de verschillende dimensies heeft plaatsgevonden. Volgens dit schema wordt tegenwoordig aan alle drie de dimensies evenveel aandacht geschonken worden, waardoor sprake zou moeten zijn van een balans.

Figuur 3.3: De verschuiving van de aandacht voor de verschillende dimensies van duurzaamheid

Bron: Colantonio, 2007.

Zoals in het inleidende hoofdstuk al geschetst werd, wordt de sociale dimensie van duurzaamheid als zwakste beschouwd als het gaat om een analytische en theoretische onderbouwing (Lehtonen, 2004, p. 199). Er blijkt dat binnen de (internationale) wetenschap er in toenemende mate wel aandacht aan wordt besteed. Aan de hand van de literatuur wordt daarom een overzicht gegeven van de huidige wetenschappelijke inzichten op het gebied van sociale duurzaamheid.

Wanneer naar de definiëring van sociale duurzaamheid gekeken wordt, blijkt dat de definitie van Stren & Polèse (2000), in hun onderzoek naar sociaal-culturele dynamiek in steden, geldt als een van de meest aangehaalde omschrijvingen. In eerste instantie doelen zij met sociale duurzaamheid op 'policies and institutions that have the overall effect of integrating diverse groups and cultural practices in a just and equitable fashion' (Stren & Polèse, 2000, p. 3). Er wordt gesteld dat sociale factoren en het milieu onlosmakelijk zijn verbonden en dat zonder sociale duurzaamheid geen effectieve duurzame ontwikkeling kan plaatsvinden op het gebied van natuur en milieu. De achterliggende gedachte hierbij is dat milieuvraagstukken, zowel in arme als rijke landen, samen moeten gaan met het tegengaan van armoede, zodat aan de basisbehoeften wordt voldaan. Dan pas kan duurzame ontwikkeling effectief plaatsvinden. Het ontwikkelen van gezondheidszorg, scholing en infrastructuur is daarom van belang om duurzame ontwikkeling op alle vlakken te bewerkstelligen (Stren & Polèse, 2000). Waar het beleid vervolgens gericht op moet zijn is weergegeven in de

definiëring door deze auteurs (zie kader 3.1). Hieruit blijkt echter nog een aantal normatieve, subjectieve en vage veronderstellingen. Want wat is bijvoorbeeld quality of life in dit opzicht?

Omann & Spangenberg (2002) gaan hier op in en stellen dat sociale duurzaamheid een essentieel onderdeel vormt van duurzame ontwikkeling en daarom op een correcte manier benaderd moet worden, net als de aandacht die de economische en ecologische dimensies krijgen. Daarbij is het noodzakelijk om een duidelijk beeld van sociale duurzaamheid te krijgen om duurzame ontwikkeling als geheel een breder draagvlak te kunnen bieden. Omann & Spangenberg (2002) beschouwen sociale duurzaamheid als persoonlijk bezit en institutionele duurzaamheid als processen tussen personen. Onder persoonlijk bezit vallen eigenschappen als opleidingsniveau, vaardigheden, ervaring, werk en inkomen, terwijl de processen tussen personen gekenmerkt worden door institutionele mechanismen als democratie en participatie, door institutionele oriëntaties als gelijkheid tussen man en vrouw en door organisaties. Over het algemeen faciliteert de institutionele setting de ontwikkeling van sociale duurzaamheid. Deze indeling komt vaker voor in de literatuur. De auteurs wijzen er voorts op dat sociale duurzaamheid gericht is op de kwaliteit van het leven, de mogelijkheid jezelf te onderhouden op basis van een salaris, goede toegankelijkheid van betaald werk en een goed werkend sociaal zekerheidsstelsel. Zij erkennen daarbij wel de spanningsvelden die ontstaan, onder andere tussen economische groei en integrale duurzame ontwikkeling, waarbij ook ecologische belangen meespelen. Duurzame ontwikkeling kent daardoor geen eenduidig optimum: 'Instead, benchmarks need to be defined, distinguishing potentially sustainable from definitively unsustainable development trends' (Omann & Spangenberg, 2002, p. 3). Deze auteurs maken al meer duidelijk wat sociale duurzaamheid inhoudt en onderscheiden binnen dit concept het persoonlijk bezit en processen tussen personen.

Evenals in de voorgaande artikelen stelt Colantonio (2007) dat de verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling niet op een gelijke manier zijn behandeld, terwijl dit wel noodzakelijk is om tot een integrale duurzame ontwikkeling te komen. De definiëring door Colantonio van sociale duurzaamheid, als onderdeel van een systeem dat functioneert op de lange termijn, is samen met andere definities weergegeven in kader 3.1. Enerzijds blijkt dat de gegeven definities nog op een abstract niveau blijven, waardoor sociale duurzaamheid het eerder genoemde vage karakter blijft houden. Anderzijds krijgt het concept wel steeds meer invulling door middel van het onderscheiden van onderliggende dimensies met bijbehorende thema's, zoals in bijlage IV is weergegeven. Bijlage V laat als aanvulling daarop een overzicht van sleutelementen per auteur weer. Niet in elk artikel wordt sociale duurzaamheid overigens gedefinieerd, maar wordt volstaan met een aantal thema's of elementen, als basis voor de operationalisering.

Kader 3.1: Overzicht definities

Overzicht van de meest gangbare definities van sociale duurzaamheid

Sachs (1999): ‘... the basic values of equity and democracy, the latter meant as the effective appropriation of all human rights – political, civil, economic, social and cultural – by all people’.

Stren & Polèse (2000): ‘Development (and/or growth) that is compatible with the harmonious evolution of civil society, fostering an environment conducive to the compatible cohabitation of culturally and socially diverse groups while at the same time encouraging social integration, with improvements in the quality of life for all segments of the population’.

Biart (2002): ‘[Sustainability] aims to determine the minimal social requirements for long-term development (sometimes called critical social capital) and to identify the challenges to the very functioning of society in the long run’.

Littig & Grießler (2005): ‘...a quality of societies. It signifies the nature-society relationships, mediated by work, as well as relationships within the society. Social sustainability is given, if work within a society and the related institutional arrangements satisfy an extended set of human needs [and] are shaped in a way that nature and its reproductive capabilities are preserved over a long period of time and the normative claims of social justice, human dignity and participation are fulfilled’.

Colantonio (2007): ‘...the personal and societal assets, rules and processes that empower individuals and communities to participate in the long term and fair achievement of adequate and economically achievable standards of life based on self-expressed needs and aspirations within the physical boundaries of places and the planet as a whole [...] social sustainability stems from improvements in thematic areas of the social realm of individuals and societies, ranging from capacity building and skills development to environmental and spatial inequalities’.

In het onderscheiden van de verschillende onderliggende thema’s van sociale duurzaamheid is overigens een fundamentele verschuiving waar te nemen (zie tabel 3.1). Van oorsprong worden zogenaamde ‘harde’ thema’s (*traditional*) aangehaald, zoals opleiding, gelijkheid en gezondheid, maar worden in toenemende mate aangevuld met moeilijk grijpbare en meetbare onderwerpen, zoals identiteit en kwaliteit van het leven. Naast het feit dat deze ‘zachte’ concepten (*emerging*) als lastig te operationaliseren bestempeld kunnen worden, bestaat de vraag in hoeverre beleidsmakers ‘zachte’ doelstellingen kunnen en moeten formuleren (Colantonio, 2008).

Tabel 3.1: Verschuiving van thema’s binnen sociale duurzaamheid (Bron: Colantonio, 2008)

Traditional	Emerging
✚ Basic needs, including housing and environmental health	✚ Demographic change (aging, migration and mobility)
✚ Education and skills	✚ Social mixing and cohesion
✚ Employment	✚ Identity, sense of place and culture
✚ Equity	✚ Empowerment, participation and access
✚ Human rights and gender	✚ Health and Safety
✚ Poverty	✚ Social capital
✚ Social justice	✚ Well being, Happiness and Quality of Life

Om echter tot een werkbaar concept te komen stelt Kunz (2006) dat, hoewel er voor sociale duurzaamheid net als voor duurzame ontwikkeling als geheel geen eenduidige definitie bestaat, er in de literatuur overeenstemming lijkt te bestaan over de volgende aspecten:

- + 'The satisfaction of people's basic needs;
- + Access to sanitary facilities and a healthy environment;
- + Access to health care, education and work;
- + Physical and mental integrity;
- + Safeguarding for old age, illness, hardships and misery;
- + Social interaction and a sense of belonging;
- + Spiritual and cultural enrichment;
- + As well as social justice with regard to decision making and access to resources' (Kunz, 2006).

Deze punten worden door Empacher en Wehling (1999) ondergebracht in vier criteria, waarop sociale duurzaamheid kan worden beoordeeld: basisbehoeften, sociale bronnen, gelijkheid en participatie. Deze criteria zijn opgenomen in bijlage VI. Hierbij is tevens aangegeven hoe per criterium tot sociale duurzaamheid kan worden gekomen, door middel van indicatoren en bijbehorende doelstellingen. Met dit laatste punt is in deze paragraaf inzicht geboden in de huidige wetenschappelijke opvattingen van sociale duurzaamheid en waaraan moet worden voldaan om sociale duurzaamheid te bereiken. Omdat duurzame ontwikkeling geldt als parapluconcept, waarbinnen per dimensie een concrete invulling plaats dient te vinden, is in de afgelopen jaren ook in toenemende mate aandacht besteed aan het sociale aspect ervan, vanwege het besef dat zonder sociale duurzaamheid geen algehele duurzame ontwikkeling kan plaatsvinden. Pas na het voldoen aan onder andere de basisbehoeften van de mens en het bereiken van een bepaalde gelijkheid kan een effectieve duurzame ontwikkeling op andere vlakken worden bewerkstelligd, zo is de veronderstelling.

Eenzijds doelt sociale duurzaamheid op het persoonlijk bezit en anderzijds op de processen tussen personen. Het eerste betreft de persoonlijke eigenschappen van de mens, terwijl het laatste op institutionele mechanismen duidt. De institutionele setting faciliteert daarbij de ontwikkeling van sociale duurzaamheid (Omann & Spangenberg, 2002). Dit betekent dat het een lastig grijpbare dimensie van duurzaamheid is, vanwege het feit dat deze sociale processen moeilijk in kaart te brengen zijn. Sociale duurzaamheid blijkt daardoor in de literatuur ook niet eenduidig gedefinieerd te worden, hoewel over een groot aantal sociaal duurzame aspecten wel overeenstemming bestaat. Het gaat hierbij onder andere om de basisbehoeften van mensen, gezondheid(szorg), opleidingsmogelijkheden en werk, maar ook het zorg dragen voor bepaalde doelgroepen zoals ouderen, sociale cohesie, identiteit, welzijn, kwaliteit van het leven en het betrekken van mensen bij de samenleving. Uit deze sociaal duurzame aspecten blijkt dat er niet alleen zogenaamde 'harde', maar ook 'zachte' concepten aan bod komen. Het voldoen aan de basisbehoeften, de toegang tot sociale bronnen, gelijkheid en participatie worden in dit opzicht als belangrijkste overkoepelende elementen gezien om ook op sociaal duurzaam vlak tot een algehele duurzame ontwikkeling te komen. Hiermee heeft sociale duurzaamheid inmiddels invulling gekregen, hoewel het nastreven van de doelen en de bijbehorende indicatoren normatief en subjectief blijven. Bergeijk e.a. stellen ten slotte dat sociale duurzaamheid 'voor alle bevolkingsgroepen tot verbeterde levensomstandigheden' moet leiden (Bergeijk e.a., 2008, p. 17). Wat de betekenis hiervan is voor herstructurering komt in de volgende paragrafen aan de orde.

3.3 Stedelijke herstructurering

Herstructurering staat in dit onderzoek voor de sloop, nieuwbouw en renovatie van woningen. Door middel van fysieke ingrepen in de woningvoorraad en woonomgeving is herstructurering gericht op het differentiëren van woon- en werkmilieus, het verbeteren van de woningmarktpositie en heet verbeteren van de economische en sociale vitaliteit (Kleinhans, 2005, p. 3). Hierdoor vormt herstructurering een beleidsmatig antwoord op maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder demografische trends als ontgroening en vergrijzing. Deze ontwikkelingen hebben een ruimtelijke neerslag, met specifieke gevolgen op het vlak van de woningmarkt en de leefbaarheid binnen een wijk. Veel voorkomende aspecten zijn daarbij: selectieve migratie, criminaliteit, vervuiling, spanningen tussen bevolkingsgroepen, sociale onveiligheid en een verouderde stedenbouwkundige structuur. Deze problemen veroorzaken, en zijn het gevolg van, een slecht imago van een wijk (Van Kempen & Priemus, 1999).

Herdifferentiatie van de woningvoorraad wordt in de literatuur gezien als één van de belangrijkste instrumenten om verbeteringen binnen een wijk te realiseren, op basis van sloop, nieuwbouw, renovatie en verkoop van (sociale) huurwoningen. Het teweeg brengen van meer verscheidenheid in de woningvoorraad moet leiden tot een breder woningaanbod, waardoor tegemoet gekomen wordt aan veranderende kwaliteitseisen, het creëren van wooncarrière mogelijkheden en het trekken van hogere inkomensgroepen. Hiermee wordt verondersteld dat dit de leefbaarheid binnen de wijken vergroot (Kleinhans, 2005, pp. 3-4). Met fysieke ingrepen wordt kortom ook beoogd de sociale omstandigheden binnen een wijk te verbeteren. Met dit gegeven komt in deze paragraaf verder aan bod welke motieven er schuilgaan achter het uitvoeren van herstructurering en welke verschuivingen er op dit gebied hebben plaatsgevonden, om uiteindelijk in de volgende paragraaf te kunnen achterhalen wat de betekenis van sociale duurzaamheid voor herstructurering is en waaraan herstructurering moet voldoen om sociaal duurzaam te zijn.

Motieven voor herstructurering

Herstructurering is in het merendeel van de gevallen gericht op het aanpakken van een homogene woningvoorraad. Een verschil in interpretatie van deze eenzijdigheid leidt ertoe dat een fysieke ingreep plaats op basis van één van de volgende motieven:

- ✚ Sociaal-economisch: eenzijdigheid van de woningvoorraad leidt tot segregatie naar inkomen;
- ✚ Sociaal-cultureel: eenzijdigheid van de woningvoorraad leidt tot een zwakke sociale structuur;
- ✚ Ruimtelijk-economisch: eenzijdigheid van de woningvoorraad leidt tot een slechte marktpositie van een wijk (Buys, 1997; Van Beckhoven & Van Kempen, 2002).

Allereerst kunnen de sociaal-economische omstandigheden van buurtbewoners aanleiding bieden tot fysieke herstructurering. Uit onderzoeken van Musterd (1998) is namelijk gebleken dat de concentratie van sociaal-economisch zwakkeren in een bepaalde buurt de kans vergroot op een sociaal isolement, waardoor beperkingen ontstaan op het gebied van economische ontwikkelingsmogelijkheden, de zogenaamde kansarmoede. Verondersteld wordt dat concentratie van kansarme bewoners door middel van het 'buurteffect' een negatieve invloed uitoefent op kansen en perspectieven van deze bewoners (Van Kempen & Priemus, 1999; Van Beckhoven & Van Kempen, 2002).

Bij het sociaal-culturele motief wordt verondersteld dat 'slechte onderlinge relaties binnen een concentratie van sociaal-economisch zwakken aanleiding is voor problemen' (Van Beckhoven & Van Kempen, 2002, p. 12). De gedachte heerst dat de bevolkingsopbouw in een buurt invloed uitoefent op de leefbaarheid en een grote concentratie van sociaal-economisch zwakken zou dit negatief beïnvloeden. Tevens wordt door snelle demografische en sociale veranderingen binnen een buurt onverschilligheid veroorzaakt onder de bewoners, waardoor een sociale samenhang ontbreekt (Blokland-Potters, 1998).

Het ruimtelijk-economische motief gaat uit van de veronderstelling dat een dreigende 'dubbele eenzijdigheid' leidt tot een kwetsbare positie van de buurt als geheel. Een eenzijdige woningvoorraad, in samenhang met selectieve migratie en een homogene bevolkingssamenstelling vergroot de kans op verschraling van de economie. Veranderende bestedings- en activiteitenpatronen van buurtbewoners zijn in mindere mate gericht op het buurtniveau, waardoor lokale voorzieningen minder draagvlak krijgen. De resulteert uiteindelijk in een minder aantrekkelijke en leefbare buurt en 'de buurt verliest aan betekenis als sociaal-maatschappelijk integratiekader' (Van Beckhoven & Van Kempen, 2002, p. 12). De achteruitgang van een buurt, vanwege het vertrek van draagkrachtige huishoudens, is in de meeste gevallen het belangrijkste motief geweest om tot herstructurering over te gaan. In de laatste jaren vindt echter een verschuiving plaats naar herstructurering op basis van meer sociale motieven.

Sociale en economische problemen, veroorzaakt door een eenzijdige woningvoorraad in samenhang met een eenzijdige bevolkingssamenstelling, worden beoogd door middel van differentiatie oplosbaar te zijn. Met ingang van de Nota Stedelijke Vernieuwing uit 1997 zijn maatregelen zodoende gericht op het veranderen van de ruimtelijke structuur, waardoor niet alleen woningen worden opgeknapt, maar ook sloop en nieuwbouw plaatsvindt en de openbare ruimte wordt aangepakt. Deze aanpassingen hebben daarmee tot doel het verbeteren van de ruimtelijk-economische kwaliteit en een meer heterogene bevolkingssamenstelling. Sociaal-economisch gezien moet herstructurering nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden bieden voor de zwakkeren in een buurt. Verondersteld wordt dat spreiding van inkomensgroepen een daling van inkomenssegregatie teweegbrengt en dat daardoor de leefbaarheid wordt vergroot. Tegelijkertijd wordt daarmee een eventueel negatief imago verbeterd. Differentiatie van de woningvoorraad en een heterogene bevolkingsopbouw moeten zodoende leiden tot minder kansarmoede, het zogenaamde *smeltkroesideaal* (Buys, 1997; Van Beckhoven & Van Kempen, 2002). In een buurt waarin sociaal-culturele problemen de boventoon voeren wordt getracht op basis van herstructurering een nieuwe, stabiele, sociale structuur te bereiken. Vooral het aantrekken van hoger opgeleiden, en daarmee een heterogene sociaal-economische bevolkingsopbouw bewerkstelligen, moet sociale integratie bevorderen. Op basis van de *community-benadering*, waarbij differentiatie leidt tot meer sociale integratie, wordt verondersteld dat nieuwe bewoners de oorspronkelijke (kansarme) bewoners motiveren en perspectief kunnen bieden door als positief rolvoorbeeld te fungeren (Kleinmans e.a., 2000). Ruimtelijk-economisch beleid is gericht op het verbeteren van de concurrentiepositie van een buurt op de woningmarkt. Hierbij moet differentiatie van de woningvoorraad een wooncarrière mogelijk maken voor zowel de huidige bewoners als voor hogere inkomens van buitenaf. De gedachte hierachter is het aantrekken van koopkracht en daarmee het draagvlak vergroten voor lokale voorzieningen en het imago van de buurt verbeteren (Van Beckhoven & Van Kempen, 2002). Vanuit deze aanpak wordt getracht met een heterogene bevolkingssamenstelling een zogenaamd eenheidsgevoel te creëren, waarbij een verbondenheid met de buurt ontstaat.

Herstructurering vormt kortom een aanpak van de homogene woningvoorraad om:

- 1) Een eenzijdige bevolkingssamenstelling te veranderen;
- 2) Een sociale situatie te verbeteren;
- 3) Doelgroepen vast te houden;
- 4) Keuzemogelijkheden te vergroten;
- 5) De marktpositie van een buurt te verbeteren.

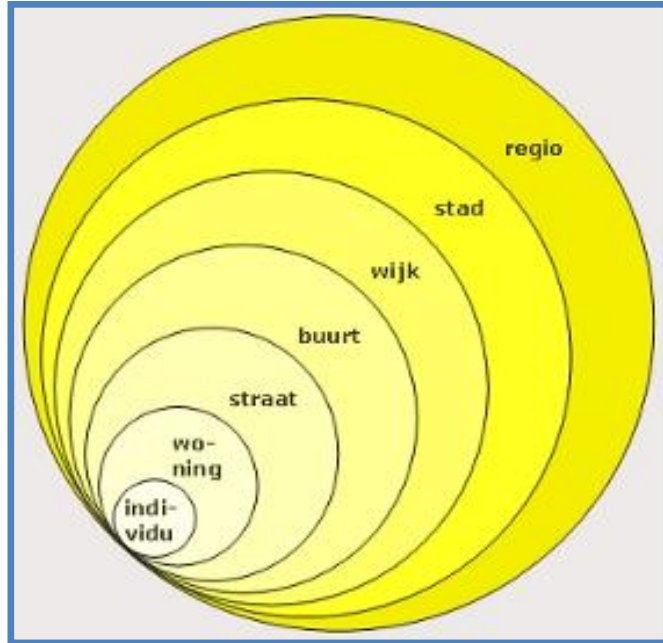
Stedelijke herstructurering heeft echter in de loop der jaren een aantal fundamentele verschuivingen ondergaan. In bijlage VII is een historisch overzicht van stedelijke vernieuwing in Nederland opgenomen om dit te illustreren. Op basis hiervan zijn de volgende veranderingen waar te nemen:

- ✚ *Inhoudelijk (kernthema's)*: Van hoofdzakelijk fysieke ingrepen in de jaren '50 en '60 naar zowel fysieke ingrepen als sociale vernieuwing in de jaren '80 en '90 en naar het huidige streven naar een integrale aanpak met fysieke, sociale en economische maatregelen. Door middel van de motto's *bouwen-voor-de-buurt*, *bouwen-voor-de-stad* en *bouwen-voor-de-buurt-nieuwe-stijl* worden deze wijzigingen gekarakteriseerd. Dit heeft geresulteerd in toenemende aandacht voor de woonomgeving en openbare ruimten. In bepaalde gevallen richt stedelijke vernieuwing zich zelfs hoofdzakelijk op sociale maatregelen, waarbij niet zozeer fysieke ingrepen plaatsvinden. Vanuit het besef dat sociale en economische problemen niet met een uitsluitend fysieke aanpak te benaderen zijn, werden specifieke projecten aan fysieke herstructurering toegevoegd gericht op het vergroten van sociaal-economische kansen van de bewoners. Waar dit aanvankelijk nog zorgde voor gescheiden agenda's van de verschillende domeinen zonder goede afstemming, ontstond gaandeweg een betere verbinding en een integrale aanpak (KEI, 2010a; KEI, 2010c).
- ✚ *Financieel (budgetverdeling)*: Een verschuiving heeft plaatsgevonden op het gebied van investeringen. Aanvankelijk was het vooral de (rijks)overheid die de stedelijke ontwikkeling financierde, terwijl dat tegenwoordig in grote mate gebeurt door private partijen en corporaties. De investeringen door het rijk worden tegenwoordig gedaan in meerjarige ontwikkelingsprogramma's en niet zozeer op projectbasis. Ook zijn in de loop der jaren afzonderlijke subsidies samengebracht in een stadsvernieuwingsfonds en met de inwerkingtreding van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing zijn subsidies vanuit diverse beleidsterreinen gebundeld in één budget (KEI, 2010a). Ook in de wijziging op financieel vlak is zodoende een trend zichtbaar, waarbij in toenemende mate wordt gestreefd naar integraliteit. Overigens loopt parallel aan deze trend een proces van decentralisatie.
- ✚ *Procesmatig (betrokkenen en samenwerking)*: In samenhang met de verschuiving op financieel vlak hebben procesmatig gezien ook veranderingen opgetreden. Waar in eerste instantie met name ruimtelijke ordenaars en later volkshuisvesters aan de beleidstafel zaten, kwamen bij de sociale vernieuwing ook opbouwwerkers en sociale instellingen aan bod. De overheid als dominante partij in de ruimtelijke ordening heeft plaatsgemaakt voor private partijen, woningcorporaties, projectontwikkelaars, bewoners en andere betrokkenen. Het rijk en de gemeente sturen daarbij op hoofdlijnen in een regisserende, faciliterende rol (KEI, 2010c). De procesmatige verschuiving is het gevolg van decentralisatie- en dereguleringsprocessen. Het aantal partijen bij herstructurering is toegenomen, waarmee samenwerking tussen de betrokkenen in toenemende mate één van de essentiële speerpunten is geworden. Verschil van inzicht tussen de partijen over de problematiek en de oplossing hiervan vraagt om een integrale aanpak, waarmee de 'efficiëntie en daadkracht van de interventies zal toenemen' (Van Beckhoven, 2007, p. 12). De vier kernbegrippen volgens Tops (2001) zijn: samenwerken,

samenhang, afstemming en gemeenschappelijkheid. Afstemming tussen partijen en/of een wederzijdse versterking is daardoor het uitgangspunt van de integrale aanpak. 'Commitment' tussen de betrokkenen, een gedeelde visie met een gemeenschappelijk doel voor ogen en ruimte voor bewonersparticipatie zijn daarbij onontbeerlijk (Van Beckhoven, 2007, p. 15).

Figuur 3.4: Schakelen door te schalen (Bron: KEI, 2010a)

Naast de inhoudelijke, financiële en procesmatige verschuivingen op het gebied van stedelijke ontwikkeling, is ook de aandacht voor het ruimtelijk schaalniveau veranderd. De huidige focus op de wijk als dominant schaalniveau, en niet een hele stad of een specifiek probleem, verbindt de bovenstaande verschuivingen. Ontwikkeling op het lokale niveau kent als voordeel 'dat betrokken partijen van verschillende werkvelden elkaar op het niveau van de wijk kunnen vinden en samen kunnen optrekken om lokale problemen in samenhang aan te pakken' (KEI, 2010a). Niet alle opgaven zijn echter op lokaal niveau het beste aan te pakken, waaronder werkloosheid, waardoor op een regionaal schaalniveau naar oplossingen moeten worden gezocht. Fysiek verval van woningen bijvoorbeeld, kan echter op straat- of buurtniveau het meest efficiënt worden aangepakt. De aard van het probleem vraagt zagezegd om een passend schaalniveau waarop de oplossing tot uitwerking moet komen, oftewel *schakelen door te schalen*.

worden gezocht. Fysiek verval van woningen bijvoorbeeld, kan echter op straat- of buurtniveau het meest efficiënt worden aangepakt. De aard van het probleem vraagt zagezegd om een passend schaalniveau waarop de oplossing tot uitwerking moet komen, oftewel *schakelen door te schalen*.

Van government naar governance

De genoemde verschuivingen op het gebied van stedelijke herstructurering laten zich karakteriseren als de overgang van *government* naar *governance*. Government staat in dit geval voor het traditionele beleid, waarbij het handelen van de overheid centraal staat. Governance wordt daarentegen gezien als het antwoord op de toenemende eisen die gesteld worden aan het beleid, als gevolg van processen als decentralisatie, deconcentratie en privatisering van overheidsinstanties (Van Marissing e.a., 2004), en het ontstaan van sociaal gefragmenteerde steden (Andersen & Van Kempen, 2001). Het sociaal uiteenvallen van steden in wijken met zogenaamde *included* en *excluded* bewoners heeft voor het besef gezorgd dat een 'algemeen, sectoraal georiënteerd beleid niet langer het politieke antwoord kan bieden op de problemen die met de segregatie van deze verschillende groepen burgers gemoeid zijn' (Van Marissing e.a., 2004, p. 22). Hierdoor is een andere aanpak nodig, waarbij de directe belanghebbenden in samenspraak met de ontwikkelaars, corporaties en gemeenten grote invloed kan uitoefenen op het gevoerde beleid. Friedrichs (2001) stelt zelfs dat het betrekken van private partijen en bewoners bij het (her)ontwikkelingsproces de slagvaardigheid van een stad aanzienlijk vergroot.

De overgang van government naar governance speelt een grote rol in alle herstructureringsprojecten en wordt, naast de eerder genoemde verschuivingen, gekenmerkt door de volgende vijf veranderingen:

- + 'Overgang van het primaat van de overheid naar verschillende vormen van governance, waarin andere groepen dan de overheid steeds belangrijker worden;
- + Focus op *empowerment* van stadsbewoners en buurten;
- + Overgang van algemeen naar gebiedsgericht beleid;
- + Overgang van sectoraal naar integraal beleid;
- + Toename van convenanten' (Van Marissing, 2006, p. 16).

In deze paragraaf is kortom naar voren gekomen dat met herstructurering ook beoogd wordt sociale omstandigheden te verbeteren, hoewel in veel gevallen de fysieke aanpak samenhangt met economische en sociale maatregelen, op basis van een integrale benadering. De gedachte is dat herdifferentiatie voor een breder woningaanbod zorgt, zodat aan veranderende kwaliteitseisen tegemoet kan worden gekomen, meer wooncarrière mogelijkheden worden gecreëerd en hogere inkomensgroepen naar de wijk getrokken worden. Door hiermee een meer diverse woonomgeving te creëren zou de leefbaarheid theoretisch gezien volgens een aantal mechanismen moeten stijgen. Door de eenzijdigheid van de woningvoorraad te veranderen wordt segregatie naar inkomen tegengegaan (minder kansarmoede), de sociale structuur versterkt (rolvoorbeeld van hogere inkomensgroepen) en de marktpositie van de wijk verbetert (wooncarrière mogelijk en daardoor verbondenheid met de buurt). Op het gebied van herstructurering hebben daarnaast verschillende fundamentele verschuivingen plaatsgevonden, zowel inhoudelijk, financieel en procesmatig als de focus op het ruimtelijk schaalniveau waarop gehandeld wordt. Governance betekent in dit verband het antwoord op de toenemende eisen die gesteld worden aan het beleid, vanwege processen als decentralisatie, deconcentratie, privatisering van overheidsinstanties en het ontstaan van sociaal gefragmenteerde steden. Algemeen, sectoraal georiënteerd beleid voldoet namelijk niet meer. Wat de betekenis van sociale duurzaamheid voor herstructurering is komt in de volgende paragraaf aan de orde.

3.4 Sociaal duurzame herstructurering

Herstructurering is één van de ruimtelijke ontwikkelingen, waarop de toepassing van het ideaal van (sociale) duurzaamheid in toenemende mate is gewenst, hoewel het denken over de inrichting van sociaal duurzame wijken nog in de kinderschoenen staat. Eerder is gebleken dat de veronderstelling is, dat wanneer ook aan de sociale dimensie aandacht wordt besteed pas een effectieve algehele duurzame ontwikkeling tot gang kan komen en dat de sociaal duurzame elementen de basisbehoeften van mensen, sociale bronnen, gelijkheid en participatie zijn. Aan welke condities herstructurering moet voldoen om sociaal duurzaam te zijn komt in deze paragraaf aan de orde. Uit de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat herstructurering geldt als een instrument, waarmee niet alleen fysieke problemen moeten worden opgelost, maar tevens de sociale onveiligheid, vandalisme en andere sociale problemen in een wijk moet wegnemen. In de praktijk blijkt dit echter niet altijd gerealiseerd te worden, waardoor de (sociale) problematiek blijft bestaan of wordt verschoven naar andere wijken. Het toepassen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering wordt daarom in toenemende mate noodzakelijk geacht om 'de wijken die nu niet meer voldoen aan de eisen van de tijd zo te veranderen dat ze de komende decennia veel beter in staat zijn de economische en maatschappelijke veranderingen op te vangen. Essentieel daarbij is dat de wijk een

woonkwaliteit biedt, die door de bewoners van die wijk wordt gewaardeerd' (Ouweland, 2002, p. 19).

Duurzame stedelijke vernieuwing

Met het verschijnen van de Nota Stedelijke Vernieuwing in 1997 is aan het concept stedelijke vernieuwing het begrip *duurzaamheid* toegevoegd. Het Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing komt op basis van verschillende publicaties over duurzame stedelijke vernieuwing tot de volgende definitie: 'het door publieke en private partijen gebiedsgericht ontwikkelen van het wonen, de woonomgeving en de leefomgeving in wijken en buurten in de stad om ze duurzaam vitaal te maken en haar bewoners de mogelijkheid te bieden maatschappelijk vooruit te komen' (KEI, 2010a). Het ministerie van VROM geeft daarbij het na te streven doel aan: 'duurzame wijken zijn divers in mensen, bebouwing en openbare ruimte, kennen een sterke en hechte samenleving en hebben een vitale economie. Deze wijken hebben op de toekomstgerichte structuren en zijn zeer flexibel. Duurzaamheid gaat dus niet alleen over de schoonheid en gezondheid van de wijk. Duurzame vernieuwing betekent succes op alle fronten: ruimtelijk, sociaal, economisch en ecologisch' (Ministerie van VROM, 2009, p. 5).

Het Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling heeft echter, op basis van de Cahier Reeks DSV, geconstateerd dat duurzame stedelijke vernieuwing zich moeilijk laat vangen in een definitie of als concept en het gezien moet worden als agenda (NIDO, 2004). Problemen bij de definiëring van duurzame stedelijke vernieuwing ontstaan enerzijds door de definiëring van duurzame ontwikkeling. Zoals aangegeven in paragraaf 3.2 is dit een normatief, subjectief, complex en vaag begrip, waardoor het streven naar dé duurzame component in stedelijke vernieuwing per definitie arbitrair is. Anderzijds beperken de eigenschappen van stedelijke vernieuwing een eenduidige definitie. In de Wet stedelijke vernieuwing uit 2000 wordt onder het begrip verstaan: 'op stedelijk gebied gerichte inspanningen die strekken tot verbetering van de leefbaarheid en veiligheid, bevordering van een duurzame ontwikkeling en verbetering van de woon- en milieukwaliteit, versterking van het economisch draagvlak, versterking van culturele kwaliteiten, bevordering van de sociale samenhang, verbetering van de bereikbaarheid, verhoging van de kwaliteit van de openbare ruimte of anderszins tot structurele kwaliteitsverhoging van dat stedelijk gebied' (Stichting AB, 2010). Hoewel deze begripsbepaling een overmaat aan containerbegrippen laat zien, waardoor duurzame stedelijke vernieuwing niet eenduidig gedefinieerd kan worden, wordt hiermee wel een eerste leidraad geboden om op verder te bouwen. Duurzame herstructurering wordt echter vanuit verschillende instanties anders gedefinieerd of omschreven. In het empirische gedeelte van dit onderzoek wordt daarom ook aandacht besteed aan wat er onder sociale duurzaamheid, door de beleidsmakers binnen de casestudy, verstaan wordt.

Sociale duurzaamheid en herstructurering

Het uitvoeren van herstructurering, waarin sociale duurzaamheid een rol speelt, betekent het streven naar een sociaal duurzame samenleving. In onderzoeken en beleidsdocumenten wordt hierbij veelal verwezen naar duurzaam leefbare woonomgevingen, duurzaam wonen en duurzame gemeenschappen. In het Akkoord van Bristol, het Europees beleidskader omtrent *sustainable communities*, wordt hiervoor een complete en veel toegepaste definitie gegeven: 'Duurzame gemeenschappen zijn plaatsen waar mensen willen wonen en werken, nu en in de toekomst. Ze voldoen aan de uiteenlopende behoeften van bestaande en toekomstige bewoners, houden rekening

met het leefmilieu en dragen bij aan een hoge kwaliteit van leven. Ze zijn veilig en sluiten niemand uit, zijn het product van een goede planning, zijn goed gebouwd en worden goed bestuurd, en bieden iedereen gelijke kansen en een goede dienstverlening' (Van Bergeijk e.a., 2008, p. 18). Herstructurering, waarbij rekening wordt gehouden met de verschillende aspecten van duurzaamheid, zou hiertoe moeten leiden, waarbij door het gebruik van duurzame principes de levensomstandigheden nu en in de toekomst blijvend worden verbeterd. Het creëren van nieuwe kansen voor bewoners en het ontwikkelen van aantrekkelijke wijken gelden daarbij als na te streven doelen. Het streven naar een sociaal duurzame leefomgeving betekent kortom rekening houden met het sociale welzijn van de bewoners, nu en in de toekomst. Wanneer sociale duurzaamheid middels herstructurering bereikt wil worden, zal in essentie rekening moeten worden gehouden met:

- + 'De bestending van de betekenis van voorzieningen: ze bieden bewoners de mogelijkheid tot identificatie, zijn toegankelijkheid en bereikbaar;
- + Het garanderen van veranderbaarheid doordat ze flexibel zijn, ruimte geven voor diversiteit, verschuivende identiteiten en veranderend eigenaarschap' (Dautzenberg e.a., 2010, p. 10).

In vergelijking met de andere dimensies van duurzaamheid, moet sociale duurzaamheid zodoende niet beschouwd worden als een min of meer statisch concept, maar als een dynamisch geheel. Vanuit sociaal oogpunt is duurzaamheid namelijk een proces en geen toestand. Kunz (2006) noemt daarbij een aantal factoren die binnen dit geheel van invloed zijn op sociale duurzaamheid in relatie met stedelijke planning:

- + Technologische ontwikkelingen (onderlinge contacten versus sociale isolatie);
- + Stedelijk ontwerp (interactie van de gebouwde omgeving met de natuur en de maatschappij versus een anonieme samenleving);
- + Energievoorziening (gelijke toegang tot energievoorzieningen versus schaarste en onevenredige verdeling);
- + Maatschappelijke structuur (sociale mix versus sociale segregatie);
- + Sociaal beleid (maatregelen ten behoeve van *social inclusion* versus *survival*);
- + Natuur (gezonde leefomgeving versus geen groengebieden);
- + Geografische locatie (leefomgeving waarin interactie kan plaatsvinden versus omgevingen waarin dit moeilijk wordt gemaakt);
- + Economie (gelijke toegang tot de arbeidsmarkt versus hoge werkloosheid en uitsluiting);
- + Infrastructuur (verbindingen waarmee contacten bevorderd kunnen worden versus wegen dwars door gemeenschappen heen).

Deze, enigszins abstracte, factoren geven aan dat de koppeling van sociale duurzaamheid aan herstructurering een veelomvattende opgave is. Sociale aspecten zijn namelijk verweven in praktisch alle ontwikkelingen. Voor herstructurering betekent het dat er ruimtelijk gezien een aantal manieren is waardoor sociale duurzaamheid bereikt kan worden. Deze manieren zijn weer onderverdeeld in inhoudelijke en procesmatige principes. Duurzame ontwikkelingsprincipes worden namelijk in toenemende mate toegepast in stedelijke planning, zowel bij nieuwbouw- als bij herstructureringsprojecten, maar het aspect van sociale duurzaamheid blijkt achter te blijven, ten opzichte van bijvoorbeeld *Cradle-to-Cradle* en *Bream*. In de afgelopen jaren is het echter besef ontstaan dat ook sociaal duurzame principes niet mogen ontbreken bij het streven naar een duurzame samenleving, omdat er anders ook geen effectieve duurzame ontwikkeling plaats kan vinden op andere vlakken (Stren & Polèse, 2000). In paragraaf 3.2 is op dit punt al dieper ingegaan. Borja en Castells (1997) stellen daarbij dat duurzaamheid binnen stedelijke ontwikkeling noodzakelijk

is voor het 'overleven' van de maatschappij. Binnen de stedelijke planning krijgen zodoende alle facetten van duurzame ontwikkeling steeds meer aandacht, evenals het streven naar een integrale benadering voor duurzame stedelijke ontwikkeling, waarin alle aspecten in gelijke verhouding zijn opgenomen.

De opgave om sociaal duurzame principes toe te passen in stedelijke planning kent zoals gezegd zowel een inhoudelijke als procesmatige kant. Als deel van het planningsproces betekent sociale duurzaamheid het participeren van de gemeenschap in de ontwikkeling van de wijk of stad, bijvoorbeeld door middel van workshops, inspraakmomenten, openheid en governance. Het inhoudelijke aspect betekent dat sociaal duurzame inrichtingsprincipes worden opgenomen in het concept en de uitvoeringsfase (Kunz, 2006). In relatie met stedelijke (her)ontwikkeling krijgen de elementen van sociale duurzaamheid vervolgens pas concrete betekenis, wanneer ze vertaald worden naar ruimtelijke condities. In kader 3.2 is een aantal concrete voorbeelden opgenomen om een wijk sociaal duurzaam te ontwikkelen, bijvoorbeeld door het stimuleren van opleidingsmogelijkheden en gezondheidszorg (basisbehoeften), het aanbieden van culturele activiteiten (toegang tot sociale bronnen), het stimuleren van de toegankelijkheid tot voorzieningen en het voor iedereen economisch draagbaar maken (gelijkheid) en het promoten van vrijwilligerswerk en buurtbijeenkomsten (participatie). Bewoners zullen zich zodoende in hun eigen wijk sociaal moeten kunnen ontplooiën. Essentieel is daarbij dat toekomstige maatschappelijke veranderingen kunnen worden opgevangen en een wijk niet direct weer (sociale) problematiek zal kennen als bijvoorbeeld de demografische samenstelling verandert.

Kader 3.2: Voorbeelden sociaal duurzame maatregelen

- Promote the establishment of eco-kindergartens, eco-schools, eco-business, eco-shops, eco-working places, eco-traffic/light traffic (especially light rail) (→ social policy, economic policy and transport policy).
- Promote the creation of sustainable jobs in a reasonable distance to housing areas (→ economic policy).
- Provide different forms of housing corresponding to the demands of social sustainability (e.g. decentralised and mixed social housing as well as new types of commune housing) (→ social policy and urban planning).
- Provide easy access to services (→ social policy, economic policy, as well as urban planning and transport policy).
- Provide a high level of education. Prepare children to confront all kind of different situations in life.
- Promote life-long learning (→ social policy and education policy).
- Provide structures which allow people a high level of sustainability in their every day life (→ transport policy, environmental policy, research and development, as well as energy policy)
- Provide easy and diverse communication possibilities for everybody. Provide diverse opportunities for informal communication modes. Aim at direct face-to-face communication modes (→ research and development, as well as urban planning).
- Provide easy and save access to public spaces, institutions, houses, happenings, etc. for everybody (handicapped, the elderly, children, etc.) (→ urban planning, social policy and cultural policy).
- Promote diverse modes of cultural and community life. Provide easy access to cultural and community events for everybody (→ cultural policy).
- Provide a great variety of leisure time activities, which correspond to the demands of social sustainability (→ urban planning and social policy).
- Provide possibilities to arrange various common happenings and events (→ urban planning and social policy).
- Provide good and up to date health care for everybody; ensure easy access (→ health policy).
- Create and promote community spirit in the area and extend it also to areas built at a later stage (→ community involvement, participation events).
- Aim at a harmonious, progressive and prosperous social life (→ social policy, economic policy).
- Promote inclusion and equality (→ social policy).
- Promote voluntary work, social engagement, neighbourhood support and other measures which create community spirit (→ community involvement, participation events and social policy).
- Provide possibilities to practise religious and other spiritual activities (→ cultural policy).
- Make life physically as secure as possible for everybody (→ urban planning, research and development).
- Make life economically bearable for everybody (→ economic policy, tax policy).
- Make life mentally bearable for everybody (→ social policy, urban planning).
- Keep the criminal law in harmony with the community development; promote social control; educe social exclusion and inequalities (→ political action, urban planning and social policy).
- Keep the regulations for preventing accidents in pace with the community development; minimise the risks for accidents (→ political action, urban planning, research and development).
- Promote aesthetic living environment for everybody (→ urban planning).

Bron: Kunz, 2006.

Onderkend wordt overigens dat een samenleving sociaal gezien niet maakbaar is, los van de discussie of dit wenselijk is, maar dat er hooguit voorwaarden geschapen kunnen worden om bepaalde situaties te creëren of stimuleren. Wetenschappelijk bewijs voor de effecten van sociaal duurzame principes is daarbij niet aanwezig, waardoor uit zal moeten worden gegaan van aannames, ervaringen en gezond verstand om de te verwachte relaties te kunnen onderbouwen. In kader 3.2 is reeds een aantal concrete voorbeelden gegeven, waarachter bepaalde veronderstellingen schuilgaan die een bepaalde mate van sociale duurzaamheid kunnen bevorderen. Dautzenberg e.a. (2010) komen in dit verband op de volgende condities om tot sociaal duurzame wijkontwikkeling te komen:

- ✚ *Identiteit en identificatie*: Het kunnen identificeren met (het imago van) de buurt op basis van bijvoorbeeld beeldbepalende gebouwen zou moeten leiden tot binding en daarmee de sociale samenhang, het vertrouwen en de participatie vergroten;
- ✚ *Eigenaarschap*: Betrokkenheid van huiseigenaren bij de buurt moet de leefbaarheid vergroten doordat wordt geïnvesteerd in de directe woonomgeving;
- ✚ *Flexibiliteit*: Een flexibele gebouwde omgeving moet in kunnen spelen op toekomstige fysieke en sociale veranderingen om niet terug te vallen in de oude problematiek en zodat de woonomgeving leefbaar gehouden wordt;
- ✚ *Bereikbaarheid en toegankelijkheid*: Het bereikbaar en toegankelijk maken en houden van voorzieningen moet leiden tot gelijkheid voor alle bewoners, waardoor sociale uitsluiting voorkomen kan worden en gelijkwaardige kansen geboden worden;
- ✚ *Diversiteit en functiemenging*: De veronderstelling is dat diversiteit leidt tot creatieve ideeën en functiemenging tot leefbaarheid; daarbij geldt dat een diverse woningvoorraad een wooncarrière binnen een buurt mogelijk maakt, waardoor bewoners betrokken blijven, de sociale samenhang gewaarborgd kan blijven en een levensloopbestendige buurt wordt ontwikkeld;
- ✚ *Aantrekkelijkheid, veiligheid en gezondheid*: Een aantrekkelijke, veilige en gezonde woonomgeving is arbitrair, maar universele esthetische waarden moeten leiden tot een verbeterd sociaal welzijn, waaronder de individuele gezondheid.

In tabel 3.2 zijn de condities met bijbehorende veronderstellingen en waartoe deze moeten leiden schematisch weergegeven. Gezien de genoemde criteria, waaraan volgens de literatuur moet worden voldaan om sociale duurzaamheid te bewerkstelligen (paragraaf 3.2), de kenmerken en motieven van herstructurering (paragraaf 3.3) en de condities om tot sociaal duurzame wijken te komen, wordt geconstateerd:

- 1) Dat in de literatuur over een aantal punten overeenstemming bestaat wat sociaal duurzaam is, namelijk het voorzien in de basisbehoeften van mensen, het toegang bieden tot sociale bronnen, gelijkheid bewerkstelligen en participatie bevorderen;
- 2) Dat herstructurering in essentie geldt als middel om de woningvoorraad te differentiëren en dat dit een aantal sociale consequenties met zich mee brengt, namelijk een verbeterde sociale status en minder kansarmoede door het aantrekken van hogere inkomensgroepen en tegengaan van segregatie naar inkomen, versterking van de sociale structuur door rolvoorbeelden en verbondenheid met de buurt door het mogelijk maken van wooncarrières;
- 3) Dat wanneer vervolgens sociale duurzaamheid binnen herstructurering bekeken wordt er een aantal condities met achterliggende veronderstellingen is, waardoor een wijk sociaal duurzaam ontwikkeld kan worden, namelijk identiteit en identificatie, eigenaarschap, flexibiliteit, bereikbaarheid en toegankelijkheid, diversiteit en functiemenging en aantrekkelijkheid, veiligheid en gezondheid.

Tabel 3.2: Conditie en achterliggende veronderstellingen

Conditie	Veronderstelling	Moet leiden tot
Identiteit en identificatie	Sociale binding	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Sociale samenhang ✚ Vergroten onderling vertrouwen ✚ Participatie
Eigenaarschap	Investerings in directe woonomgeving	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Vergroten leefbaarheid
Flexibiliteit	Inspelen op fysieke en sociale veranderingen	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Geen terugval in oude problematiek ✚ Leefbare woonomgeving
Bereikbaarheid en toegankelijkheid	Bereikbare en toegankelijke voorzieningen	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Voorkomen van sociale uitsluiting ✚ Gelijkwaardige kansen
Diversiteit en functiemenging	Diverse woningvoorraad	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Ontstaan creatieve ideeën ✚ Vergroten leefbaarheid ✚ Levensloopbestendige buurt ✚ Betrokken bewoners ✚ Waarborging sociale samenhang
Aantrekkelijkheid, veiligheid en gezondheid	Universele esthetische waarden	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Verbetering sociaal welzijn ✚ Individuele gezondheid

Tot slot is de kanttekening op zijn plaats dat herstructurering niet alleen gericht moet zijn op de sociale dimensie, net zoals onderkend moet worden dat louter fysieke ingrepen niet voldoen om de problematiek in herstructureringswijken te kunnen oplossen. Het is naïef om er van uit te gaan dat deze wijken door middel de genoemde van sociaal duurzame principes en voorbeelden over enkele decennia veranderd zijn in hechte sociale gemeenschappen. Juist ook de fysieke ingrepen zijn nodig om bijvoorbeeld wooncarrières te kunnen faciliteren (NIROV, 2007).

Een wijk is nooit af en hoewel fysieke maatregelen een concrete eindtoestand hebben, is de sociale dimensie bovenal een dynamisch geheel, waarin zich constant processen afspelen, waardoor de sociale leefomgeving voortdurend aan verandering onderhevig is. ‘Het is noodzakelijk om tot ingrepen te komen die duurzaam zijn, in die zin dat de stad ook voor de toekomst voor alle (doelgroep)bewoners een aantrekkelijk woonklimaat biedt. [...] Een combinatie van sociaal en fysiek is nodig om de kwaliteit van de leefomgeving ook op langere termijn te waarborgen’ (Ministerie van VROM, 2004). Duurzame herstructurering betekent dus zowel een sociale als fysieke aanpak, waarin ruimte bestaat voor veranderende behoeften en wensen. De sociaal duurzame component betekent dat maatschappelijke veranderingen kunnen worden opgevangen, waardoor de woonkwaliteit zoals die door de bewoners zelf wordt gewaardeerd in de toekomst wordt gewaarborgd. Daarbij moet dus worden ingespeeld op een veranderende bevolking, zodat ook in de toekomst een aantrekkelijk woonklimaat bestaat. Er bestaat echter geen *gouden standaard* die aangeeft wanneer iets sociaal duurzaam is. Dit vraagt om een situationele uitwerking, met aandacht voor de locatiespecifieke context.

3.5 Conclusie

Dit hoofdstuk vormde het theoretisch kader voor het onderzoek naar sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpregio's, waardoor in samenhang met hoofdstuk 2, de basis is gelegd voor het conceptueel model en het empirische gedeelte. De volgende onderzoeksvraag stond hierbij centraal:

✚ *Wat is sociale duurzaamheid en aan welke condities moet herstructurering voldoen om sociaal duurzaam te zijn?*

Allereerst heeft voor het beantwoorden van deze vraag een theoretische verkenning plaatsgevonden van het concept duurzame ontwikkeling, waarna dieper is ingegaan op de sociale dimensie om de huidige wetenschappelijke opvattingen hierover in kaart te brengen. Daarna zijn de motieven achter het uitvoeren van herstructurering beschreven en is bekeken welke verschuivingen er op dit gebied hebben plaatsgevonden. Tot slot is aan bod komen aan welke condities herstructurering moet voldoen om sociaal duurzaam te zijn en welke achterliggende veronderstellingen daarvoor bestaan. Het doel van dit hoofdstuk was hiermee de theoretische basis te vormen voor dit exploratieve onderzoek. In deze paragraaf worden de belangrijkste conclusies getrokken.

Sociale duurzaamheid is essentieel voor algehele duurzame ontwikkeling

Duurzame ontwikkeling geldt als parapluconcept, waarbinnen per dimensie een concrete invulling dient plaats te vinden. Ten opzichte van de ecologische en economische dimensies is de analytische en theoretische onderbouwing van de sociale dimensie echter achtergebleven (Lehtonen, 2004). Vanuit het besef dat sociale, economische en ecologische factoren onlosmakelijk zijn verbonden en om duurzame ontwikkeling als geheel een breder draagvlak te kunnen bieden, is in de afgelopen jaren in toenemende mate aandacht ontstaan voor sociale duurzaamheid. Zonder een goede balans kan geen algehele effectieve duurzame ontwikkeling plaatsvinden, zo luidt de veronderstelling.

Hoewel de theoretische verkenning van sociale duurzaamheid geen eenduidige definitie oplevert, blijkt op aantal punten overeenstemming te bestaan wat sociaal duurzaam is. Deze kunnen worden ondergebracht in de volgende vier overkoepelende criteria: voorzien in de basisbehoeften van mensen, toegang bieden tot sociale bronnen, gelijkheid bewerkstelligen en participatie bevorderen. De invulling hiervan blijft echter normatief en subjectief. Sociale duurzaamheid bestaat daarbij enerzijds uit persoonlijk bezit (eigenschappen) en anderzijds uit processen tussen personen (institutionele mechanismen) en geldt hier zowel als een positieve toestand binnen een gemeenschap als het proces binnen de gemeenschap, waardoor deze toestand tot stand kan komen (Omann & Spangenberg, 2002).

Aanpak woningvoorraad om sociale problematiek tegen te gaan

Herstructurering (sloop, nieuwbouw en renovatie) van de woningvoorraad geldt in essentie als middel om de woningvoorraad te differentiëren en kent naast fysieke ook sociale effecten. Vanuit sociaal-economische, sociaal-culturele en ruimtelijk-economische motieven wordt door herdifferentiatie voor een breder woningaanbod aanbod gezorgd, waardoor aan veranderende kwaliteitseisen tegemoet kan worden gekomen, meer wooncarrièremogelijkheden worden gecreëerd en hogere inkomensgroepen naar de wijk getrokken worden. Dit vindt plaats om een eenzijdige bevolkingssamenstelling te veranderen, de sociale status te verbeteren, bepaalde

doelgroepen vast te houden, keuzemogelijkheden te vergroten en de marktpositie van de buurt te verbeteren. In theorie zou in een meer diverse woonomgeving de leefbaarheid volgens een aantal mechanismen moeten stijgen. Sociaal gezien leidt dit tot verbetering van de sociale status, minder kansarmoede, het tegengaan van segregatie naar inkomen, versterking van de sociale structuur en meer verbondenheid met de buurt (Buys, 1997; Kleinhans e.a., 2000; Van Beckhoven & Van Kempen, 2002).

Duurzame herstructurering noodzakelijk om maatschappelijke veranderingen op te vangen

Duurzame herstructurering wordt in toenemende mate noodzakelijk geacht om wijken die nu niet meer voldoen aan de eisen van de tijd, dusdanig te veranderen dat ze in de toekomst beter in staat zijn maatschappelijke veranderingen op te vangen, waaronder een veranderend bevolkings- en huishoudensaantal en een veranderende samenstelling binnen de wijk. De uitgangspunten daarbij zijn dat door het gebruik van duurzame principes de levensomstandigheden nu en in de toekomst blijvend worden verbeterd, toekomstige bewoners de woonkwaliteit ook positief zullen waarderen en nieuwe kansen voor bewoners worden gecreëerd binnen aantrekkelijke wijken. Essentieel is dat een wijk niet direct weer terugvalt in de oude problematiek, wanneer bijvoorbeeld de demografische samenstelling verandert, maar toekomstige veranderingen kan opvangen (Ouwehand, 2002).

Het betrekken van sociale duurzaamheid bij herstructurering om een sociaal duurzame leefomgeving te ontwikkelen betekent in dit verband het rekening houden met het sociale welzijn van de bewoners, nu en in de toekomst. In essentie geldt dat daarom een belangrijke rol wordt toegekend aan 'de bestendiging van de betekenis van voorzieningen' en 'het garanderen van veranderbaarheid' (Dautzenberg e.a., 2010). Sociale duurzaamheid is in dit opzicht een dynamisch geheel, waarbij rekening moet worden gehouden met veranderende factoren als technologische ontwikkelingen, de maatschappelijke structuur, de economie en infrastructuur (Kunz, 2006).

Concrete betekenis van sociale duurzaamheid binnen herstructurering door vertaling naar ruimtelijke condities

Sociale duurzaamheid krijgt binnen herstructurering pas concrete betekenis, wanneer het vertaald wordt naar ruimtelijke condities, wat moet leiden tot een sociaal duurzame wijkontwikkeling. Bij gebrek aan wetenschappelijk bewijs wordt, op basis van aannames, veronderstellingen, ervaringen en gezond verstand, verwacht dat een aantal condities de elementen van sociale duurzaamheid (basisbehoeften, sociale bronnen, gelijkheid en participatie) bewerkstelligd. De onderscheidde ruimtelijke condities om tot een sociaal duurzame wijkontwikkeling te komen zijn:

- Identiteit en identificatie
- Eigenaarschap
- Flexibiliteit
- Bereikbaarheid en toegankelijkheid
- Diversiteit en functiemenging
- Aantrekkelijkheid, veiligheid en gezondheid

Het 'bestendigen van de betekenis van voorzieningen' maakt identificatie mogelijk en zorgt voor bereikbaarheid en toegankelijkheid. Het 'garanderen van de veranderbaarheid' leidt tot flexibiliteit en biedt ruimte voor diversiteit, veranderende identiteiten en verschuivingen op het gebied van eigenaarschap (Dautzenberg e.a., 2010).

Door middel van achterliggende veronderstellingen wordt hierbij verwacht dat:

- + Identificatie zorgt voor sociale binding en leidt tot sociale samenhang, onderling vertrouwen en participatie;
- + Investerings in de directe woonomgeving door veranderend eigenaarschap gedaan worden en leiden tot het vergroten van de leefbaarheid;
- + Door flexibel te zijn ingespeeld kan worden op fysieke en sociale veranderingen, waardoor geen terugval in de oude problematiek ontstaat;
- + Bereikbare en toegankelijke voorzieningen leiden tot het voorkomen van sociale uitsluiting en het bieden van gelijkwaardige kansen aan bewoners;
- + Een diverse woningvoorraad door diversiteit en functiemenging kan leiden tot het ontstaan van creatieve ideeën, de leefbaarheid wordt vergroot, bewoners bij de wijk betrekt en zorgt voor een levensloopbestendige buurt;
- + Voor een aantrekkelijke, veilige en gezonde leefomgeving wordt gezorgd door het gebruik maken van bepaalde universele esthetische waarden, die leiden tot een verbetering van het sociaal welzijn en de individuele gezondheid verbetert.

Duurzame herstructurering situationeel bepaald

Geconcludeerd wordt dat wanneer een duurzame herstructurering wordt ingezet, om een bepaalde problematiek in een wijk aan te pakken en toekomstige veranderingen op te kunnen vangen, er geen *gouden standaard* voor bestaat. Duurzaamheid wordt namelijk situationeel bepaald door de specifieke context en interactieprocessen. Hierbij zijn de fysieke omstandigheden, maar ook sociaal-culturele factoren en instituties van toepassing (Padt e.a., 2008). Algemene duurzaamheidsprincipes en de ruimtelijke condities, zoals die in dit hoofdstuk zijn bepaald, moeten daarom lokaal of regionaal worden uitgewerkt om daadwerkelijk voor een duurzame oplossing te zorgen. Sociaal gezien bestaat tevens geen concrete eindtoestand bij duurzame herstructurering, waardoor op dit vlak als geen ander een situationele uitwerking gewenst is met aandacht voor de locatiespecifieke context. Het doel is daarbij maatschappelijke verschuivingen, waardoor behoeften en wensen van bewoners veranderen, op te kunnen vangen, om zowel op korte als langere termijn de kwaliteit van de (sociale) leefomgeving te kunnen waarborgen (Van Bergeijk e.a., 2008).

4 METHODOLOGIE

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de methodologische verantwoording voor het empirische gedeelte van dit onderzoek centraal. In paragraaf 4.2 is allereerst het conceptueel model opgesteld, op basis van de context uit hoofdstuk 2 en het theoretisch kader uit hoofdstuk 3. De belangrijkste bevindingen en relaties zijn in dit model weergegeven. In paragraaf 4.3 komt vervolgens de gebruikte methodologie aan bod, waarbij de gekozen onderzoeksstrategie, ontwerp en methode wordt verantwoord. Ten slotte wordt aangegeven hoe de verkregen informatie verwerkt en geanalyseerd is.

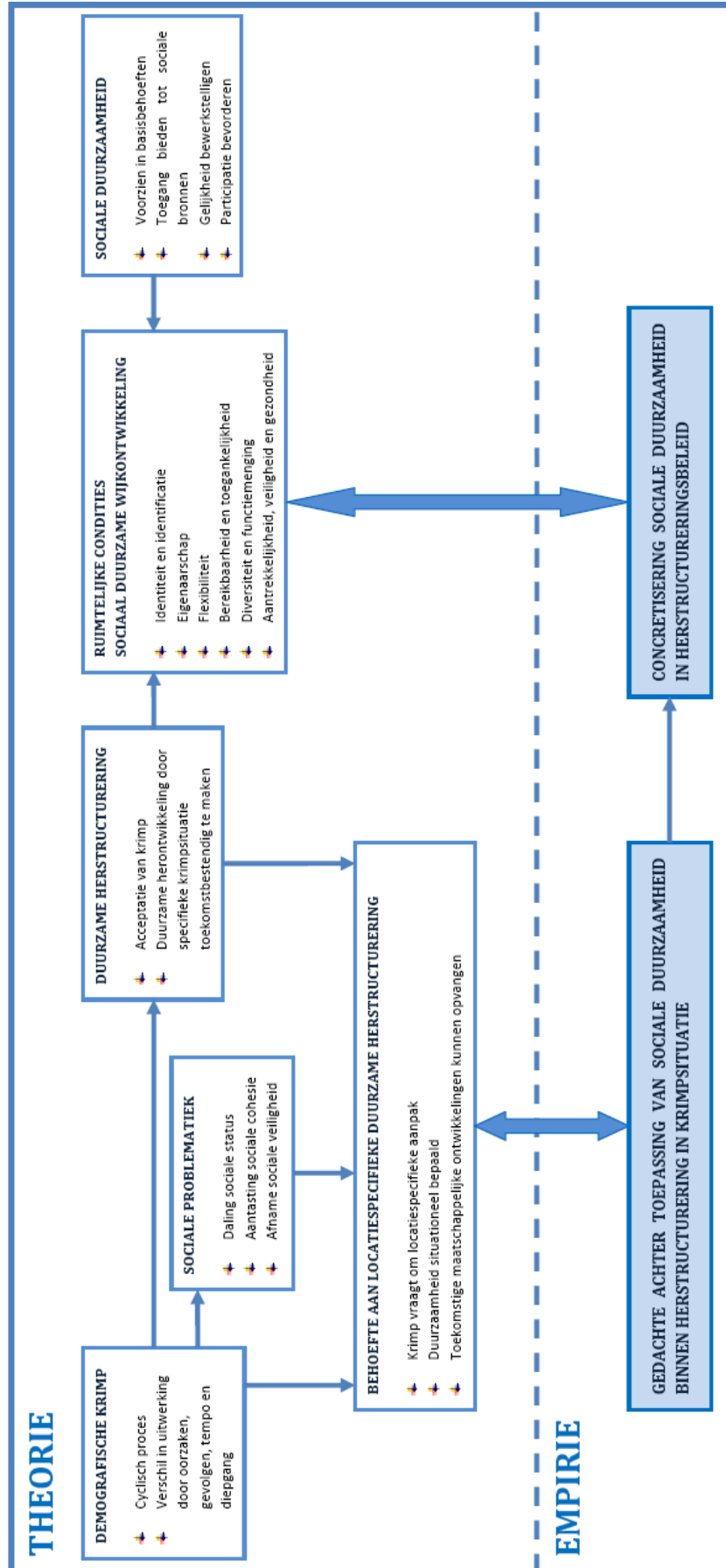
4.2 Conceptueel model

In figuur 4.1 op de volgende pagina is het conceptueel model weergegeven, opgesteld op basis van het contextuele hoofdstuk en het theoretisch kader. Het model vormt de vertaling van de conclusies uit de voorgaande hoofdstukken en dient als leidraad voor het empirisch onderzoek. Aan de hand van dit model kan worden nagegaan of de theorie in de praktijk opgaat op basis van een aantal veronderstellingen.

Het deel van het model boven de stippellijn laat allereerst zien wat er uit de theorie is gebleken. Er werd in hoofdstuk twee geconcludeerd dat demografische krimp in elk gebied een verschil in uitwerking kent, vanwege verschillende oorzaken, gevolgen, tempo en diepgang van de bevolkings- en huishoudensdaling en verschil in de historische ontwikkeling van een gebied. De sociale problematiek als gevolg van krimp houdt in dat globaal gezien de sociale status, sociale cohesie en sociale veiligheid onder druk staat. Uit de reacties op krimp is daarnaast naar voren gekomen dat de beste manier om met de situatie om te gaan het accepteren van krimp is en er een duurzame herontwikkeling plaats moet vinden om de lokale of regionale situatie toekomstbestendig te maken. Deze conclusies leiden tot het volgende blok, waarin wordt aangegeven dat er behoefte bestaat aan locatiespecifieke duurzame herstructurering, aangezien zowel krimp als duurzaamheid situationeel bepaald worden, waardoor niet uitgegaan kan worden van universele regels, of gelijksoortige voorbeelden uit het buitenland zomaar overgenomen kunnen worden. Bij gebrek aan de *gouden standaard* voor een sociaal duurzame wijk, zal zodoende de locatiespecifieke context in acht moeten worden genomen. In hoofdstuk drie werd vervolgens geconcludeerd dat ook aan sociale duurzaamheid aandacht moet worden besteed om een algehele effectieve duurzame ontwikkeling op gang te kunnen brengen. Duurzame herstructurering wordt daarbij noodzakelijk geacht om ook in de toekomst maatschappelijke ontwikkelingen op te kunnen vangen. Sociale duurzaamheid betekent in dit verband het voorzien in de basisbehoeften, het toegang bieden tot sociale bronnen, gelijkheid bewerkstelligen en participatie bevorderen. Door de vertaling naar ruimtelijke condities krijgt sociale duurzaamheid vervolgens betekenis binnen herstructurering.

Het onderste gedeelte van het conceptueel model laat de koppeling zien naar het empirisch onderzoek. Juist omdat er geen universele regels bestaan over wat sociaal duurzaam is, moet in het empirisch onderzoek specifiek in worden gegaan op de gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering en de concretisering ervan. Ook de doorwerking is hierbij van belang, vanwege het feit dat er sprake moet zijn van een locatiespecifieke uitwerking om herstructurering sociaal duurzaam plaats te laten vinden.

Figuur 4.1: Conceptueel model

Ten eerste is er tussen de 'behoefte aan' en de 'gedachte achter' de toepassing van sociale duurzaamheid een pijl naar beide kanten weergegeven, vanwege de veronderstelde directe onderlinge afhankelijkheid van deze aspecten. De 'behoefte aan' geeft de aanleiding weer, terwijl de 'gedachte achter' de toepassing dieper ingaat op de motieven, ideeën en onderbouwingen ervan. Ten tweede is een directe pijl getrokken van de ruimtelijke condities van sociaal duurzame wijkontwikkeling, zoals deze gebleken zijn uit de theorie, met de concretisering ervan in het herstructureringsbeleid. Deze pijl gaat ook beide kanten op, omdat verondersteld wordt dat er een wisselwerking bestaat. De laatste pijl tussen de 'gedachte achter' de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering en de concretisering in het beleid vormt de koppeling en daarmee de beantwoording van de centrale onderzoeksvraag. In de volgende paragraaf wordt de uitvoering van het empirisch onderzoek methodologisch verantwoord.

4.3 Onderzoeksstrategie, -ontwerp en -methoden

Dit onderzoek heeft tot doel inzicht te krijgen in de gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg en te achterhalen hoe sociale duurzaamheid vervolgens in het herstructureringsbeleid wordt geconcretiseerd. De centrale onderzoeksvraag binnen dit onderzoek luidt daarom:

Welke gedachte schuilt achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpgebieden en hoe wordt sociale duurzaamheid vervolgens concreet gemaakt in het herstructureringsbeleid?

Om tot een gedegen beantwoording te komen is een aantal (deel)onderzoeksvragen opgesteld:

- 1) *Welke sociale gevolgen heeft demografische krimp?*
- 2) *Wat zijn de reacties op krimp en welke rol speelt duurzaamheid hierin?*
- 3) *Wat is sociale duurzaamheid en aan welke condities moet herstructurering voldoen om sociaal duurzaam te zijn?*
- 4) *Wat vormt de aanleiding om sociale duurzaamheid binnen herstructurering specifiek in kripsituaties toe te passen?*
- 5) *Hoe wordt sociale duurzaamheid uitgewerkt en concreet gemaakt in het herstructureringsbeleid?*
- 6) *In hoeverre wordt samengewerkt tussen de betrokken partijen met betrekking tot sociale duurzaamheid binnen herstructurering en is daarbij sprake van doorwerking?*

Deze onderzoeksvragen zijn terug te voeren naar de variabelen uit het conceptueel model. In deze paragraaf wordt de verantwoording van de gehanteerde werkwijze gegeven om tot een goed uitvoerbaar onderzoek te komen en de gestelde vragen te kunnen beantwoorden. Bij (sociaal)wetenschappelijk onderzoek is het van belang vooraf drie keuzes te maken, namelijk het bepalen van de strategie, het ontwerp en de methoden (Bryman, 2008). De strategie die gevolgd wordt is kwalitatief onderzoek, het design is een casestudy en als onderzoeksmethoden geldt dat deskresearch wordt gedaan en semigestructureerde diepte-interviews worden afgenomen. De gevolgde methodologie wordt in hieronder verder toegelicht.

Dit onderzoek is exploratief van aard, waarbij een kwalitatieve onderzoeksstrategie gehanteerd wordt om de deelvragen en uiteindelijk de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden. Er wordt gebruik gemaakt van kwalitatief onderzoek, omdat dit type zich het beste leent om inzicht te krijgen in de gedachten achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering. Juist het

kunnen achterhalen van de achterliggende ideeën en motieven voor deze toepassing zijn hierbij namelijk essentieel. Uit kwantitatief onderzoek zou dit niet kunnen blijken. Een inhoudelijke verdieping van en een bijdrage leveren aan de huidige kennis over sociale duurzaamheid binnen herstructurering staat zodoende centraal, waarbij aan de orde komt waarom en hoe dit plaatsvindt in Parkstad Limburg.

Het onderzoeksontwerp biedt een raamwerk voor de verzameling en analyse van gegevens (Bryman, 2008, p. 31). Voor kwalitatief onderzoek zijn hiervoor meerdere mogelijkheden, waaronder een casestudy. In dit onderzoek dient de krimpsituatie in Parkstad Limburg als casestudy. Deze regio kent namelijk als één van de eerste gebieden in Nederland een substantiële en structurele bevolkingsdaling, evenals andere demografische ontwikkelingen zoals vergrijzing. Uit hoofdstuk twee is dit reeds duidelijk geworden. Recentelijk wordt daarbij op verschillende (overheids)niveaus intensief beleid geformuleerd om op een duurzame manier met deze krimpsituatie om te gaan. In Limburg is men daar verder mee dan in andere gebieden, waar demografische krimp pas net is ingetreden en/of niet zozeer wordt ingezet op duurzame (her)ontwikkeling. Gezien het feit dat (het belang van) sociale duurzaamheid in toenemende mate wordt aangehaald, maar het de vraag is welke gedachten, motieven en ideeën daarachter schuilgaan en hoe sociale duurzaamheid concreet wordt gemaakt, zorgt ervoor dat Parkstad Limburg een relevante casestudy vormt voor dit onderzoek, ten opzichte van andere krimpregio's.

Tot slot wordt de keuze gemaakt voor de gebruikte methoden. De onderzoeksmethode is een manier van dataverzameling, waarbij gebruik gemaakt kan worden van verschillende instrumenten, zoals interviews, enquêtes en observaties of een combinatie daarvan (Bryman, 2008, p. 31). Ten eerste is deskresearch uitgevoerd op basis van literatuur, rapporten, nieuwsberichten, beleidsdocumenten en wetenschappelijke artikelen. De tweede vorm van dataverzameling is het afnemen van semigestructureerde diepte-interviews. Deze methoden ondersteunen elkaar en vullen elkaar aan.

Verkennde en verdiepende fase

Overigens heeft zowel in het geval van het deskresearch als bij het afnemen van de interviews een verkennende en verdiepende fase plaatsgevonden. De verkennende fase had tot doel vanuit een breed perspectief op een zorgvuldige wijze het onderzoek af te bakenen om tot beantwoording van de gestelde vragen te komen. Hiertoe is in eerste instantie in open gesprekken met begeleiders, kamergenoten en experts vanuit Witteveen en Bos, van gedachten gewisseld over het onderwerp. Daarnaast is met behulp van zoekmachines op internet en in de Universiteitsbibliotheek gezocht naar relevante (beleids)documenten, artikelen en literatuur. Ook zijn websites van overheden, marktpartijen en woningcorporaties geraadpleegd en is gebruik gemaakt van sociale media om meer over het onderwerp, en de mensen en partijen die zich hiermee bezig houden, te weten te komen. Vervolgens is in de verdiepende fase daadwerkelijk onderzoek verricht in Parkstad Limburg. Hiervoor zijn relevante websites geraadpleegd, (beleids)documenten geanalyseerd en tot slot semigestructureerde diepte-interviews afgenomen.

Deskresearch

Het deskresearch vindt plaats op basis van beschikbare beleidsdocumenten en relevante websites over duurzame ontwikkeling en herstructurering. Hieronder vallen omgevingsplannen, visies en programma's van vier betrokken partijen bij de herstructureringsopgave in Parkstad Limburg. Deze

partijen zijn de Provincie Limburg, Parkstad Limburg, de Gemeente Kerkrade en de Hestia Groep. Er is voor deze partijen gekozen vanwege de vier relevant geachte schaalniveaus waarop ze actoren (provinciaal, regionaal, gemeentelijk en lokaal). In tabel 4.1 zijn de geanalyseerde documenten per partij opgenomen. Specifiek is voor deze documenten gekozen, aangezien ze binnen de regio het vigerende beleid vormen op het gebied van duurzame herstructurering. Het uitvoeren van dit deskresearch zorgt voor een goede voorbereiding op de diepte-interviews, zodat bij het afnemen van deze interviews direct dieper kan worden ingegaan op de achterliggende gedachten, visies en meningen van de geselecteerde betrokkenen, in plaats van informatie te vergaren die ook uit het deskresearch kan komen.

Tabel 4.1: Geanalyseerde documenten

Organisatie	Document
Provincie Limburg	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Provinciaal Omgevingsplan Limburg 2006 (actualisatie oktober 2010) ✚ Provinciale Woonvisie 2010-2015 ✚ Beleidskader Duurzame Ontwikkeling / Cradle to Cradle 2008 – 2011 ✚ Limburgse Wijkenaanpak
Parkstad Limburg	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Regioprogramma: Naar een duurzaam vitale regio ✚ Herstructureringsvisie voor de woningvoorraad Parkstad Limburg ✚ Intergemeentelijke Structuurvisie
Gemeente Kerkrade	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Hoofdstuk 'Kerkrade' uit de Intergemeentelijke Structuurvisie ✚ Coalitieakkoord
Hestia Groep	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Ondernemingsplan Vitaal 2009 – 2013

Analysestrategie deskresearch

De analyse van het deskresearch vindt per document plaats en kent een thematische insteek en uitwerking. Per document wordt per thema in eerste instantie bekeken wat er over vermeld wordt, om dit vervolgens gestructureerd te verwerken aan de hand van de volgende punten:

- ✚ Reactie op krimp
- ✚ Sociale duurzaamheid
- ✚ Uitwerking binnen herstructurering
- ✚ Achterliggende gedachte
- ✚ Doorwerking

Deze punten zijn per subparagraaf uitgewerkt in paragraaf 5.3. In de documenten wordt zodoende achtereenvolgens gekeken naar hoe er wordt gereageerd op de krimpsituatie middels herstructurering en welke rol sociale duurzaamheid hierbij speelt. Daarbij wordt bekeken wat wordt opgevat als sociaal duurzaam en waarom en hoe dit binnen herstructurering plaats moet vinden om in te spelen op de negatieve (sociale) consequenties van demografische krimp. Aan de hand van de gevonden condities voor een sociaal duurzame (her)ontwikkeling uit de literatuur wordt uiteindelijk in hoofdstuk 6 vergeleken hoe en welke sociaal duurzame principes in Parkstad worden toegepast bij herstructurering en wat de motieven daarvoor zijn. Zodoende kan antwoord worden gegeven op de vraag hoe sociale duurzaamheid wordt uitgewerkt in het herstructureringsbeleid aan de hand van de genoemde ambities, doelstellingen, motieven, projecten en voorbeelden. Door middel van deze analysestrategie worden overeenkomsten en verschillen inzichtelijk en ontstaat een helder antwoord

op de gestelde onderzoeksvragen. Uiteindelijk kan tevens worden bekeken in hoeverre er sprake is van doorwerking van het beleid door te letten op de overeenkomsten en verschillen in het gevoerde beleid van de betrokken partijen. Kan er bijvoorbeeld worden gesproken van planimplementatie van hoog naar laag schaalniveau, oftewel naschakeling van beleid, of bestaan er zoveel verschillen dat hier geen sprake van kan zijn? Doordat deze analyse aan de hand van de genoemde punten gestructureerd plaatsvindt, zal uiteindelijk de mate van doorwerking overzichtelijk duidelijk worden. Uit de interviews zullen daarbij de achterliggende gedachten moeten blijken, waardoor ook deze onderzoeksvraag beantwoord kan worden.

Semigestructureerde diepte-interviews

Het afnemen van interviews geeft naast het deskresearch antwoord op de gestelde onderzoeksvragen. Het dieper in kunnen gaan op de gedachte achter het uitwerken en toepassen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering maakt interviewen hier een geschikt middel voor. Voor de interviews zijn betrokken beleidsmakers op verschillende schaalniveaus benaderd, om een totaaloverzicht te krijgen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg. In tabel 4.2 zijn per schaalniveau de geïnterviewden weergegeven, met daarbij de functies van deze personen bij de verschillende organisaties, waaruit de betrokkenheid blijkt van de geïnterviewde bij krimp, sociale duurzaamheid en herstructurering. Er is bewust voor deze personen met verschillende rollen en belangen gekozen om een divers en representatief beeld te krijgen. Erkend wordt echter dat het onderwerp van het onderzoek breed is en daarom niet alle betrokkenen van de geselecteerde partijen kunnen worden geïnterviewd, maar verondersteld dat met deze personen een eerste inzicht kan worden ontwikkeld over de gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering. Hierdoor wordt recht gedaan aan het exploratieve karakter van dit onderzoek. De resultaten uit de interviews zijn overigens geanonimiseerd aan de hand van afkortingen, zoals weergegeven in de volgende tabel.

Tabel 4.2: Geïnterviewde personen, per organisatie

Organisatie	Geïnterviewde	Functie	In tekst als
Provincie Limburg	<i>Herman Bohn</i>	Beleidsmedewerker Afdeling Milieu en Duurzame Ontwikkeling	PrL
Parkstad Limburg	<i>Bianca Collaris</i>	Programmamedewerker Wonen en Projectleider integrale gebiedsontwikkeling krimpgebieden	PL1
	<i>Thierry Goossens</i>	Beleidsmedewerker Programma Ruimte en Mobiliteit	PL2
Gemeente Kerkrade	<i>Jean Pijpers</i>	Beleidsmedewerker Duurzaamheid	GK
Hestia Groep	<i>Maurice Caris</i>	Beleidsmedewerker Strategisch Voorraad Beleid Afdeling Vastgoed en Gebiedsontwikkeling	HG1
	<i>Johan de Niet</i>	Gebiedsontwikkelaar Afdeling Vastgoed en Gebiedsontwikkeling	HG2

De interviews zijn semigestructureerd van aard, waardoor niet altijd strikt aan de vragenlijst wordt gehouden, maar er kan worden ingespeeld op de gegeven antwoorden door middel van aansluitende vragen. Semigestructureerde interviews worden daarbij gekenmerkt door het kunnen achterhalen

van meningen, gevoelens, kennis en houdingen van de geïnterviewden (Baarda & de Goede, 2005). Deze onderzoeksmethode sluit daarom goed aan bij de gestelde onderzoeksvragen. De interviews zijn geanalyseerd aan de hand van de eerder vermelde thematische insteek. De gestelde vragen, zoals per thema weergegeven in tabel 4.3, maken het met deze manier van analyseren mogelijk om ten eerste de antwoorden met elkaar te kunnen vergelijken. Ten tweede kunnen ook de inzichten uit de literatuur hieraan gekoppeld worden. Overigens is in tabel 4.3 bij de vragen ook het doel aangegeven. Op deze manier wordt duidelijk waarom juist deze vragen gesteld zijn om antwoord te kunnen krijgen op de empirische onderzoeksvragen.

Analysestrategie interviews

Tot slot wordt beschreven hoe de interviews zijn afgenomen, uitgewerkt en geanalyseerd. In tabel 4.2 is weergegeven waar en wanneer de interviews hebben plaatsgevonden. In het geval van de face-to-face interviews gebeurde dit altijd op de werklocatie van de betreffende respondent. In twee gevallen is overigens een afspraak voor een interview gemaakt, maar kon deze om verschillende redenen niet op het afgesproken moment worden afgenomen. In één geval is daarom in overleg besloten het interview telefonisch af te nemen en in het andere geval geschiedde dit per e-mail. Op één na zijn alle interviews door middel van een voicerecorder opgenomen. Van één telefonisch interview zijn overigens vanwege technische problemen alleen de aantekeningen weergegeven. Alle uitgeschreven interviews, aantekeningen van het telefonische interview en de relevant geachte informatie verkregen uit de e-mails met de respondenten zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de auteur.

De verkregen informatie uit de interviews is verwerkt en geanalyseerd aan de hand van de volgende stappen: letterlijke uitwerking van de interviews, codering van de informatie en het opstellen van een analyseschema. Allereerst zijn de opgenomen interviews letterlijk uitgetypt om alle antwoorden te allen tijde beschikbaar te hebben en er geen belangrijke informatie verloren kan gaan. Na het uitwerken is de informatie gecodeerd aan de hand van thema's en labels, die op basis van de verschillende onderzoeksvragen en antwoorden zijn opgesteld. Per (sub)onderwerp zijn op deze manier alle antwoorden uit de interviews beschikbaar, terwijl ook per interview de verschillende besproken onderwerpen duidelijk zijn. Het coderen heeft ervoor gezorgd dat de relevante informatie voor dit onderzoek is overgebleven en uiteindelijk verwerkt kon worden in een analyseschema. Dit schema biedt zodoende de basis voor het beantwoorden van de empirische onderzoeksvragen.

Uitwerking analyse

Het empirisch onderzoek wordt kortom uitgevoerd op basis van relevante (beleids)documenten en de semigestructureerde diepte-interviews met betrokkenen bij de herstructureringsopgave in Parkstad Limburg. Ten eerste wordt door middel van deskresearch bekeken hoe sociale duurzaamheid wordt uitgewerkt in het herstructureringsbeleid. Ten tweede wordt op basis van de resultaten van de interviews een beeld opgesteld wat de gedachte is achter het toepassen van sociaal duurzame principes bij herstructurering. Daarbij moet tevens blijken in hoeverre er sprake is van doorwerking. Vanwege het verkennende karakter van dit onderzoek is echter in eerste instantie puur gekeken naar wat er in het beleid en volgens de betrokkenen onder sociaal duurzaam wordt verstaan. Pas daarna wordt dit vergeleken met de inzichten uit de literatuur, waaraan herstructurering zou moeten voldoen om sociaal duurzaam te zijn. De resultaten van de analyse worden per thema gepresenteerd in paragraaf 5.3 en de onderliggende subparagrafen.

Tabel 4.3: Vragenlijst interviews per thema

Thema	Subthema	Vragen	Doel
Algemeen	<i>Afdeling, functie en taken</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Op welke afdeling bent u werkzaam, in welke functie en welke taken voert u uit? ✚ Hoe bent u betrokken bij duurzaamheid, herstructurering en krimp? 	Relevantie aantonen van het interview voor dit onderzoek.
	<i>Definiëring</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Wat verstaat u onder sociale duurzaamheid? 	Definiëring door de geïnterviewde, vanwege het ontbreken van een algemeen geldende definitie.
Sociale duurzaamheid	<i>Relatie met andere dimensies</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Hoe is naar u mening de integratie van de verschillende dimensies van duurzaamheid bij herstructurering? ✚ Gebeurt de toepassing naar uw mening voldoende? 	Achterhalen van het belang van de koppeling met andere dimensies, om tot duurzame ontwikkeling te komen
	<i>Uitwerking</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Hoe wordt sociale duurzaamheid uitgewerkt in plannen? 	Manier van uitwerking achterhalen
Uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering	<i>Voorbeelden</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Kunt u concrete voorbeelden noemen? 	Concrete uitwerking
	<i>Relatie met krimp</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Welke relatie heeft sociale duurzaamheid binnen herstructurering met krimp? 	Aantonen van relaties en belangen
Gedachte achter de uitwerking en toepassing	<i>Duurzaamheid binnen de organisatie</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Vanuit welke gedachte wordt duurzaamheid toegepast binnen uw organisatie? 	Achterliggende gedachten achterhalen
	<i>Sociale duurzaamheid binnen herstructurering</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Welke gedachte schuilt er achter het uitwerken en toepassen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering? ✚ Waarom is sociale duurzaamheid volgens u van belang bij herstructurering? ✚ En specifiek bij de aanpak van of omgang met krimp? 	Achterliggende gedachten achterhalen
	<i>Onderbouwing</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Welke theoretische onderbouwing ligt ten grondslag aan het gevoerde beleid met betrekking tot (sociaal) duurzame herstructurering? 	Nagaan in hoeverre er een theoretische onderbouwing aanwezig is
Doorwerking van beleid	<i>Samenwerking tussen partijen</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Hoe verloopt de samenwerking tussen de verschillende partijen bij het opstellen van beleid? 	Manier van samenwerking achterhalen
	<i>Rolverdeling</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Welke rolverdeling bestaat er tussen de verschillende betrokken partijen bij de herstructurering en de toepassing van sociale duurzaamheid? 	Rolverdeling beschrijven
	<i>Doorwerking</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✚ In hoeverre is er sprake van doorwerking van sociaal duurzaamheidsbeleid bij herstructurering? 	Mate van doorwerking aantonen

5 SOCIALE DUURZAAMHEID BINNEN HERSTRUCTURERING IN PARKSTAD LIMBURG

5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk vormt het empirische gedeelte van het onderzoek naar sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg. In deze regio is bevolkingsafname al langere tijd aan de gang en lijkt het grote (sociale) consequenties te hebben. Inmiddels blijkt op verschillende schaalniveaus beleid geformuleerd te zijn om hiermee om te gaan, waarbij samenwerking tussen de verschillende overheden, marktpartijen en woningcorporaties hoog in het vaandel staat. Dit beleid is nadrukkelijk gericht op duurzame ontwikkeling en herstructurering van het gebied. De vraag is echter hoe er wordt omgegaan met sociale duurzaamheid als antwoord op de sociale problematiek, als gevolg van de krimpsituatie. Wat wordt er eigenlijk onder sociale duurzaamheid in Parkstad Limburg verstaan? En wordt het toegepast binnen herstructurering? En zo ja, wat is hierbij de achterliggende gedachte? Kortom, veel vragen waar vooralsnog geen antwoord op bestaat.

In het vorige hoofdstuk is de gehanteerde methodologie om de gestelde onderzoeksvragen te beantwoorden reeds verantwoord. Door eerst in paragraaf 5.2 dieper in te gaan op krimp in Parkstad Limburg, wordt duidelijk hoe de bevolkings- en huishoudensdaling zich manifesteert. De regiospecifieke situatieschets geeft zodoende de aanleiding en behoefte weer om tot duurzame herstructurering over te gaan en specifiek op sociale duurzaamheid in te zetten. Aan de hand van relevante (beleids)documenten en de interviews met de betrokken beleidsmakers wordt vervolgens in paragraaf 5.3 geanalyseerd wat de gedachte is achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering, als antwoord op de (sociale) gevolgen van de krimpsituatie, en hoe dit vervolgens concreet wordt gemaakt in het herstructureringsbeleid.

5.2 Krimp in Parkstad Limburg

‘Onze regio blijft op een aantal belangrijke gebieden achter bij haar omgeving: sociale problematiek, hoge werkloosheid, een te laag regionaal inkomen, wegtrekkende hoger opgeleide jongeren en een te langzame groei van startende ondernemingen. Bovendien treden in Parkstad Limburg ontgroening, vergrijzing en ontvolking tegelijkertijd en sterker dan elders op’ (Parkstad Limburg, 2009a, p. 3).

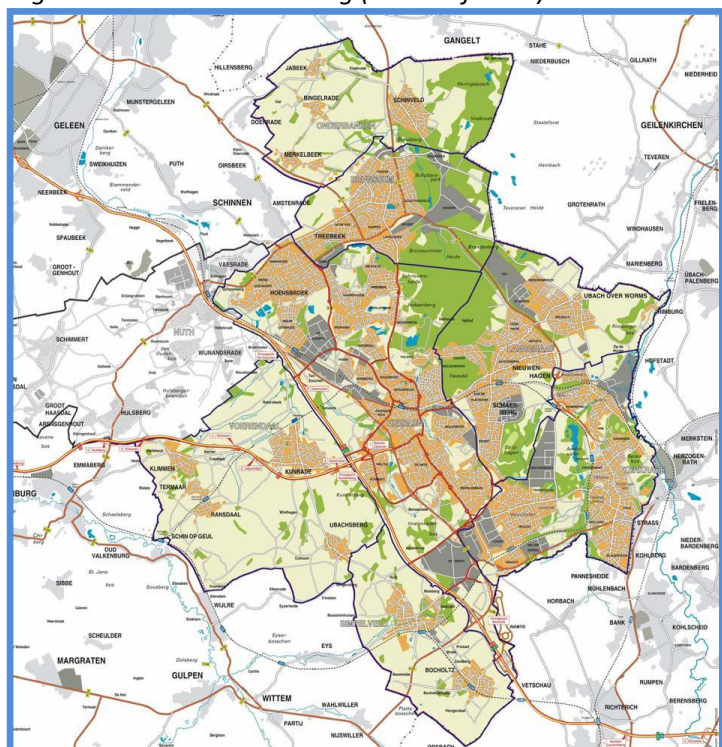
Deze paragraaf beschrijft de krimpsituatie in Parkstad Limburg met tot doel de aanleiding te schetsen voor duurzame herstructurering in deze regio en meer specifiek de gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering te achterhalen. De opbouw van de paragraaf volgt globaal de opbouw van het contextuele hoofdstuk over demografische krimp. Dit houdt in dat na een korte gebiedsbeschrijving achtereenvolgens aandacht wordt besteed aan de regionale bevolkingsontwikkeling en -prognose, de intraregionale variatie binnen Parkstad, de oorzaken en gevolgen en in het bijzonder de sociale problematiek in de regio. In paragraaf 5.3 wordt hierna ingegaan op de reactie op de krimpsituatie in Limburg en de gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid in het herstructureringsbeleid en de concretisering ervan.

Gebiedsbeschrijving

Parkstad Limburg, gelegen in het zuidoosten van de provincie Limburg, vormt het samenwerkingsverband tussen de gemeenten Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Brunssum, Nuth, Voerendaal, Simpelveld en Onderbanken en kent sinds 2006 de WGR+-status. De regio telde in september 2010 circa 252.000 inwoners, waarvan er in de stedelijke hoofdkernen Heerlen, Kerkrade, Landgraaf en Brunssum ruim 204.000 wonen (CBS, 2010). Doordat hier vanaf 1996 een relatief grote leegloop heeft plaatsgevonden is een grote sociaal-economische, regiospecifieke opgave ontstaan. De verwachting is dat de bevolking in 2040 is gedaald tot 180.000 inwoners (RIGO & EIB, 2010). De prognoses verschillen echter. Het CBS verwacht namelijk een afname tot ongeveer 214.000 inwoners in 2040 (CBS, 2010). Wat de toekomst ook zal uitwijzen, het feit blijft dat de regio met een aanzienlijke demografische krimp te maken heeft en krijgt.

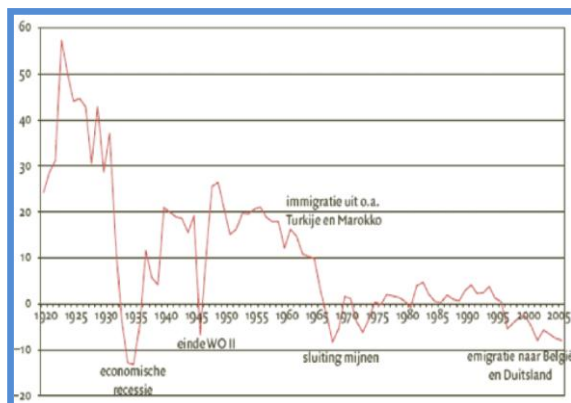
Figuur 5.1: Parkstad Limburg (exclusief Nuth)

Parkstad Limburg geldt als voormalige mijnstreek, waar in de vorige eeuw de mijnbouw een belangrijke economische motor vormde door de grote vraag naar steenkool. Als gevolg hiervan zorgde de groeiende werkgelegenheid voor grote immigratiestromen van overwegend jonge arbeiders uit binnen- en buitenland. De regio ontwikkelde zich tot een karakteristiek versnipperd verstedelijkt mijnbouwgebied, bestaande uit relatief kleine kernen. Maar, aan het eind van de jaren '60 en begin jaren '70 stagneerde de vraag naar steenkool en daalde de werkgelegenheid vanwege de vele mijnsluitingen. De economische en demografische groei sloeg om in krimp (Jorritsma, 2010).

Bron: Parkstad Limburg, 2008.

Figuur 5.2: Historische bevolkingsontwikkeling

Bron: Topteam Krimp, 2009.

In figuur 5.2 is de historische bevolkingsontwikkeling in Parkstad weergegeven. Hieruit valt op te maken dat bevolkingsdaling geen nieuw fenomeen is in deze regio, aangezien de economische recessie begin jaren '30 ook voor een enorme afname van het bevolkingsaantal heeft gezorgd. Echter, de vraag naar blijvende vraag naar steenkool en de daarmee samenhangende groei van de werkgelegenheid hebben er destijds voor gezorgd dat dit geen structurele krimp betrof. Vanaf de sluiting van de mijnen is dit wel het geval.

Parkstad Limburg kan momenteel aan de hand van de volgende punten gekarakteriseerd worden:

- ✚ Parkstad heeft geen dominante kernstad, maar is polycentrisch. Heerlen is wel de grootste stad, maar steekt niet ver boven de andere steden uit. Ook de voorzieningen, werkgevers en attracties zijn verspreid. De toekomst moet uitwijzen of het ontbreken van een duidelijke kern een zwakte is of juist een meerwaarde;
- ✚ Parkstad kent een grote afwisseling tussen stedelijke en groene gebieden. De ervaring van een versteende regio blijft hierdoor uit, hoewel buitenstaanders de regio nog wel vaak associëren met industrie;
- ✚ Parkstad ligt nabij de grotere stedelijke centra Aken, Luik en Maastricht. Het is centraal gelegen, niet in Nederland, maar wel binnen Europa, en kent een goede bereikbaarheid. Er liggen kansen om dit verder uit te breiden;
- ✚ Parkstad is uniek in Nederland als één van de eerste krimpregio's, waardoor het als pionier geldt met betrekking tot beleidsontwikkeling op dat gebied (Bontje, 2009, pp. 115-116).

Bevolkingsontwikkeling en –prognose

Zoals gezegd heeft Parkstad Limburg in het verleden reeds te maken gehad met een aanzienlijke bevolkingsdaling, maar is deze sinds de sluiting van de mijnen pas structureel geworden. In bijlage VIII is de bevolkingsontwikkeling van de afgelopen jaren opgenomen. Door deze ontwikkeling op een steeds lager schaalniveau (regio-gemeente-wijk-buurt) te bekijken wordt duidelijk waar en in welke mate er krimp optreedt binnen de regio. Op het laagste schaalniveau (de buurt) zijn de gegevens echter niet beschikbaar, zodat hier geen vergelijking van kan worden opgesteld, waardoor dit overzicht buiten beschouwing wordt gelaten. In de eerste tabel in bijlage VIII is zowel de absolute als relatieve bevolkings- en huishoudensontwikkeling weergegeven tussen 2003 en 2010, voor Parkstad Limburg als geheel en per deelnemende gemeente. De keuze voor het jaar 2003 ligt overigens in het feit dat in de *Buurtmonitor Parkstad Limburg* dit het eerste jaar is waarvoor de gegevens voor de verschillende schaalniveaus bekend zijn en het daardoor een goede vergelijkingsbasis vormt. Uit de tabel blijkt ten eerste dat de bevolking in Parkstad Limburg in de periode tussen 2003 en 2010 met ruim elf duizend inwoners is gedaald, wat gelijk staat aan 4,3 procent van de bevolking. Wanneer echter de ontwikkeling per gemeente bekeken wordt, komt aan het licht dat er zowel absoluut als relatief verschillen bestaan. Hoewel in alle acht gemeenten van Parkstad een daling heeft plaatsgevonden, kennen Heerlen en Kerkrade zowel absoluut als relatief de grootste krimp.

Ten tweede kende Parkstad Limburg op het gebied van de huishoudensontwikkeling nog een lichte stijging van 0,6 procent, hoewel er per gemeente onderlinge verschillen bestaan in stijging en daling van het aantal huishoudens. In Brunssum en Voerendaal heeft namelijk nog een matige stijging plaatsgevonden van resp. 2,9 en 2,6 procent, terwijl Heerlen en Kerkrade reeds een lichte huishoudensdaling kennen. Om deze ontwikkeling in perspectief te plaatsen: in Nederland was de groei van het aantal huishoudens in de periode tussen 2003 en 2010 nog ruim 5,5 procent (CBS, 2010). Dit betekent dat, hoewel er in een aantal gemeenten in Parkstad nog een stijging te zien is, het in alle gevallen aanzienlijk lager is dan het Nederlandse gemiddelde. Deze cijfers uit de afgelopen jaren laten zien dat de bevolkingsdaling in heel Parkstad, zowel regionaal als per gemeente, is ingetreden, maar dat er tussen de gemeenten wel verschillen bestaan in de mate waarin de krimp plaatsvindt. Wat betreft de huishoudensontwikkeling heeft Parkstad Limburg als geheel nog geen daling gekend, maar ook hierbij bestaan er onderlinge verschillen tussen de gemeenten. Op gemeentelijk niveau is namelijk in sommige gevallen al wel sprake van krimp.

Uit de derde tabel in bijlage VIII komen de bevolkings- en huishoudensontwikkelingen tussen 2003 en 2010 per wijk naar voren, waarmee de variatie binnen Parkstad wordt aangetoond. De wijkindeling volgt de indeling van *Kerncijfers Wijken en Buurten* van het CBS. Deze cijfers, ontleend aan de Gemeentelijke Basisadministraties, kunnen lichte afwijkingen vertonen, maar geven over de langere termijn een duidelijke trend aan. Juist deze trend is belangrijk als het gaat om het kunnen aantonen van (regionale) krimpsituatie. Ten eerste wordt uit de tabel duidelijk dat, hoewel er in alle gemeenten sprake is van bevolkingsdaling, het niet betekent dat dit ook in alle wijken van de desbetreffende gemeenten het geval is. Brunssum, Heerlen en Landgraaf laten in dit opzicht in een aantal wijken nog een stijging zien, terwijl in Kerkrade, Nuth, Onderbanken, Simpelveld en Voerendaal geldt dat volgens deze indeling in alle wijken de bevolking krimpt. Tweede valt de variatie per gemeente en per wijk op, aangezien de dalingen verschillen tussen 0,5 en meer dan tien procent van de bevolking. Ook absoluut gezien zijn de verschillen tussen de wijken groot.

Wat betreft de huishoudensontwikkeling geldt ten eerste dat in deze periode, in navolging op de ontwikkelingen per gemeente, ook in de meeste wijken geen daling heeft plaatsgevonden. Uit de eerste tabel in bijlage VIII werd reeds duidelijk dat per gemeente gezien alleen in Kerkrade en Heerlen een lichte krimp is waar te nemen. In de derde tabel is vervolgens de variatie binnen deze gemeenten te zien. Hieruit blijkt dat de dalingen verschillen tussen 0,2 en bijna acht procent. Ten tweede valt op te maken dat in een aantal wijken van de gemeenten waar nog een groei van het huishoudensaantal bestond, inmiddels sprake is van krimp. Zowel tussen de gemeenten als wijken onderling is hiermee groei en krimp te onderscheiden, waarmee binnen de regio Parkstad Limburg op elk ruimtelijk schaalniveau een duidelijke variatie waarneembaar is. Wat de oorzaken en gevolgen hiervan zijn wordt verderop in deze paragraaf duidelijk. Uit de analyse van de oorzaken komt tevens naar voren welke factoren van de bevolkingsontwikkeling verantwoordelijk zijn voor de krimpsituatie. Daaraan voorafgaand laat de bevolkings- en huishoudensprognose eerst nog zien wat Parkstad Limburg in de toekomst te wachten staan.

De prognose van de ontwikkelingen per krimpregio (bijlage II) laat zien dat in Zuid-Limburg de dalingen van het bevolkings- en huishoudensaantal in 2040, ten opzichte van 2010, resp. negen en ruim vier procent bedragen. In Parkstad, onderdeel van Corop-regio Zuid-Limburg, zal volgens de *Regionale Kerncijfers Prognose* de krimp boven het gemiddelde uitsteken. De tweede tabel uit bijlage VIII geeft aan dat de bevolkingskrimp in 2040 ruim vijftien procent zal zijn en het aantal huishoudens met ruim twaalf procent afgenomen is. Parkstad Limburg geldt hiermee als één van de grootste krimpregio's van Nederland (Van Dam e.a., 2006, p. 127). Wanneer de prognose per gemeente gemaakt wordt blijken er grote onderlinge verschillen te bestaan. De relatief grootste krimp zal plaatsvinden in Landgraaf, Simpelveld, Heerlen en Kerkrade, waar het bevolkingsaantal tussen de vijftien en twintig procent afneemt. Ook de daling van het aantal huishoudens zal in deze gemeenten het grootst zijn, namelijk tussen de dertien en zestien procent (CBS, 2010). Met uitzondering van een huishoudensgroei in Onderbanken geldt in 2040 voor heel Parkstad Limburg dat er sprake is van demografische krimp.

Oorzaken

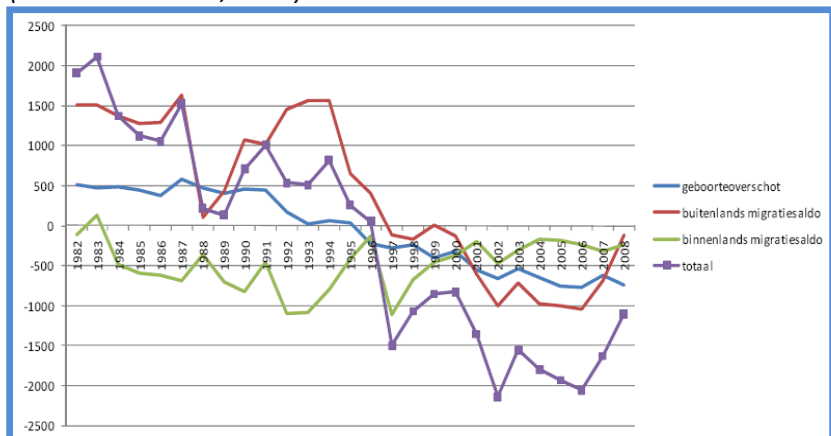
Uit hoofdstuk 2 is gebleken dat er meerdere oorzaken voor demografische krimp kunnen bestaan. Krimp kan bijvoorbeeld worden veroorzaakt door bevolkingsontwikkelingen, ruimtelijke ontwikkelingen, bevolkingspolitiek van de overheid, een industriële transformatie en door bijzondere

calamiteiten. De (hoofd)oorzaken van krimp in Nederland zijn echter de daling van het vruchtbaarheidscijfer, een toename van het sterftcijfer en een negatief migratiesaldo. Wanneer de oorzaken op regionaal niveau worden bekeken kan voor Parkstad Limburg een onderscheid worden gemaakt naar enerzijds algemene demografische trends en anderzijds regiospecifieke oorzaken. De algemene demografische trends kennen hierbij overigens per regio een andere uitwerking, waardoor in dit opzicht ook van regiospecifieke oorzaken kan worden gesproken.

*Figuur 5.3: Bevolkingsontwikkeling Parkstad Limburg (exclusief Nuth)
(Bron: RIGO & EIB, 2010)*

Ten eerste kan, qua algemene demografische trends, de daling van de bevolking in Parkstad verklaard worden door drie factoren, te weten de buitenlandse migratie, een sterfte-overschot en binnenlandse migratie (zie figuur 5.3).

Het negatieve buitenlandse migratiesaldo wordt met name veroorzaakt door emigratie naar Duitsland en België, waardoor het aantal gezinnen afneemt en waarmee tevens het aantal kinderen en de potentiële beroepsbevolking daalt. Het binnenlands migratiesaldo wordt enerzijds bepaald door het vertrek van jongeren naar de Randstad en anderzijds door een lichte toename van het aantal vestigingen van personen uit oudere leeftijdscategorieën, bijvoorbeeld zorgbehoevende ouderen. Het sterfte-overschot wordt ten eerste bepaald door een bovengemiddelde ontgroening, vanwege de lage vervangingsgraad, ten tweede door de selectieve migratie van gezinnen met kinderen, vanwege het gebrek aan werkgelegenheid, en ten derde door een bovengemiddelde vergrijzing, waardoor op termijn sprake is van een hoog sterftcijfer (RIGO & EIB, 2010). In Parkstad ligt het geboortecijfer overigens onder het Nederlands gemiddelde, wat niet alleen wordt veroorzaakt door een selectieve uitstroom van jonge mensen, maar ook te maken heeft met sociaal-culturele kenmerken als de katholieke achtergrond en het feit dat er relatief weinig niet-westerse allochtonen wonen (Chkalova & Nicolaas, 2009, p. 21).

Ten tweede bestaan de regiospecifieke oorzaken uit de-industrialisatie en suburbanisatie, hoewel de eerder genoemde algemene trends ook regiospecifieke oorzaken kennen. Het geboortecijfer in Parkstad ligt bijvoorbeeld lager, dan in andere delen van Nederland, en de vergrijzing is er groter. De demografische ontwikkelingen hebben op deze manier hun eigen regionale kenmerken en uitwerking (Latten & Musterd, 2009, p. 12). Zoals eerder vermeld geldt Parkstad Limburg als voormalige mijnstreek. De mijnsluitingen zorgde voor de-industrialisatie in dit gebied, waarmee werkgelegenheid verloren is gegaan en een bevolkingsafname een feit werd. Daarnaast is er sprake van suburbanisatie. Hiervoor geldt dat voor bepaalde doelgroepen geen geschikte woningvoorraad bestaat, waardoor ze buiten Parkstad in een meer landelijke omgeving hun heil zoeken (Das & De Feijter, 2009, p. 67).

De verschillende oorzaken van krimp in Parkstad hangen bovendien grotendeels met elkaar samen. Parkstad Limburg wordt specifiek gekenmerkt door ‘een snel stijgend aandeel oudere alleenstaanden, een afnemend aandeel jonge singles en een afnemend aandeel jonge stellen met kinderen’ (Chkalova & Nicolaas, 2009, p. 32). Feit is daarbij dat de aanhoudende uitstroom en de afnemende natuurlijke aanwas niet voldoende worden gecompenseerd door een nieuwe toestroom van bewoners, wat gevolgen heeft voor zowel de kwantitatieve als kwalitatieve woningvraag (De Jong & Verwest, 2009, pp. 35-45). Het is daarbij aannemelijk dat ‘zowel het woningaanbod, als de arbeidsmarkt en het gebrek aan onderwijsmogelijkheden invloed hebben op de verhuisstromen van en naar Parkstad Limburg’ (Das & De Feijter, 2009, p. 68). Hoe de bevolkings- en huishoudenssamenstelling als gevolg daarvan verandert, komt nu aan bod.

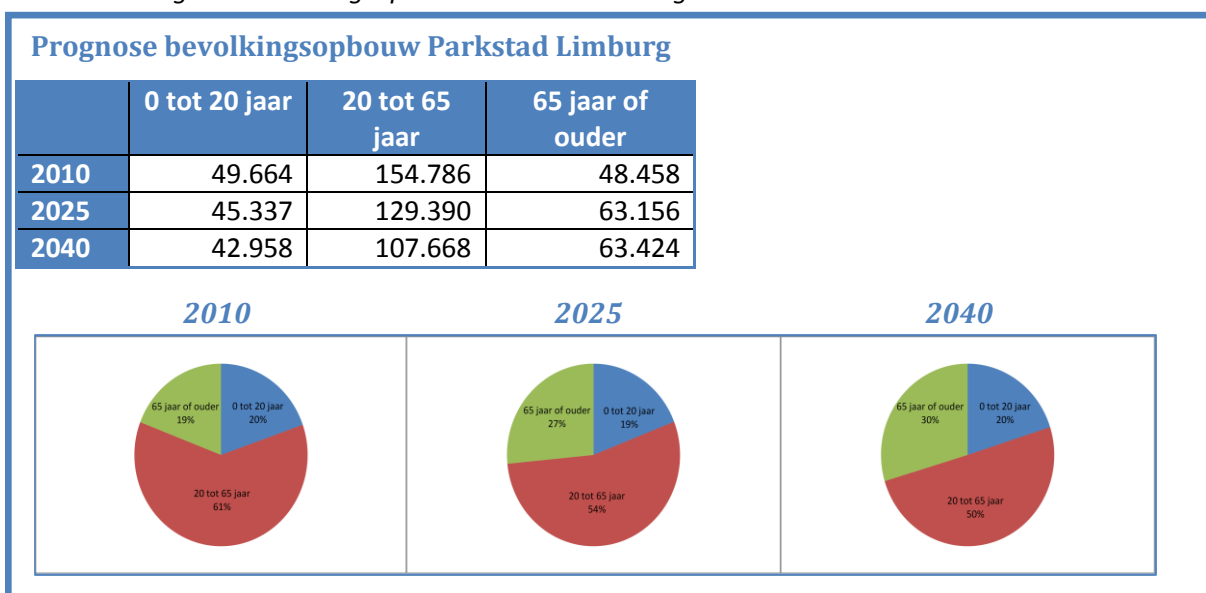
Samenstelling bevolking en huishoudens

De verwachting is dat onder invloed van ontgroening en vergrijzing, in de periode tot 2040, de volgende wijzigingen in de samenstelling van de bevolking plaatsvinden,:

- ✚ Het aantal 0- tot 20-jarigen daalt met bijna 7.000 personen, maar blijft als aandeel van de totale bevolking gelijk;
- ✚ Het aantal 20- tot 65-jarigen daalt met meer dan 47.000, waarbij deze categorie als aandeel van de bevolking ook sterk afneemt;
- ✚ Het aantal 65-plussers groeit met 15.000 personen en groeit als aandeel van de bevolking van 19 naar 30 procent (CBS, 2010).

Deze prognose van de bevolkingsopbouw in Parkstad Limburg is, zowel absoluut als relatief, weergegeven in kader 5.1. De regio-specifieke kenmerken zijn verder, dat het verschil met Nederland als geheel op het gebied van de bevolkingsopbouw groter wordt, dat de arbeidsparticipatie lager ligt dan in de rest van Nederland, dat het gemiddelde opleidingsniveau daalt, dat de werkloosheid toeneemt en dat er sinds 1995 sprake is van een afname van de potentiële beroepsbevolking (Van Dam e.a., 2006; Topteam Krimp, 2009).

Kader 5.1: Prognose bevolkingsopbouw Parkstad Limburg

Bron: CBS, 2010.

Naast het feit dat er een afname van de potentiële beroepsbevolking plaatsvindt, verandert ook de samenstelling ervan. Ten eerste worden werknemers steeds ouder, vanwege de ontgroening en vergrijzing. Ten tweede bestaat de potentiële beroepsbevolking in Parkstad Limburg uit relatief meer laaggeschoolden. Tevens is sprake van een achterstand in arbeidsparticipatiegraad van vrouwen. Dit wordt met name veroorzaakt door de selectieve uitstroom van hogeropgeleiden (Chkalova, 2009, pp. 85-98).

Hoewel bevolkingsdaling niet per definitie leidt tot een daling van het aantal huishoudens, vanwege trends als verdunning (individualisering) en vergrijzing (sterfte van partners), heeft in Parkstad Limburg reeds stagnatie plaatsgevonden. Tabel 5.1 geeft aan dat in Nederland in de periode 2000-2010 de groei van het totale aantal huishoudens bijna 8 procent bedroeg, terwijl dit in Parkstad nog slechts 0,75 procent was. Het aantal eenpersoonshuishoudens groeide in dezelfde periode in beide gevallen hard, terwijl het aantal meerpersoonshuishoudens in Parkstad sterk is afgenomen, waar in Nederland als geheel nog groei heeft plaatsgevonden. Het verschil met het Nederlands gemiddelde op het gebied van huishoudensontwikkeling is daarmee aanzienlijk.

Tabel 5.1: Ontwikkeling huishoudensaantallen in Nederland en Parkstad Limburg, 2000-2010

	Totaal huishoudens		Eenpersoonshuishoudens		Meerpersoonshuishoudens	
	Nederland	Parkstad Limburg	Nederland	Parkstad Limburg	Nederland	Parkstad Limburg
2000	6.801.008	117.869	2.272.219	37.097	4.528.789	80.772
2010	7.386.144	118.759	2.669.516	42.861	4.716.628	75.898
Verandering (relatief)	7,92%	0,75%	14,88%	13,45%	3,98%	-6,42%

Bron: CBS, 2010.

De prognose is dat het aantal huishoudens in Parkstad Limburg zal afnemen van de huidige ruim 118.000 naar 104.000 huishoudens in 2040. Het proces van verdunning is hierbij overigens duidelijk zichtbaar. In 2010 bevatten 118.759 huishoudens 252.908 personen: gemiddeld 2,13 personen per huishouden. Voor 2040 is de verwachting dat 104.000 huishoudens 214.050 personen bevatten, een gemiddelde van 2,06 personen per huishouden (CBS, 2010). Wat de gevolgen zijn van de geschetste bevolkings- en huishoudensontwikkelingen komt nu aan bod.

Gevolgen

Nu de specifieke regionale krimpsituatie aan de hand van de bevolking- en huishoudensontwikkeling en -prognose en de oorzaken hiervan aan bod zijn gekomen, worden de gevolgen geschetst om uiteindelijk de concrete sociale problematiek te kunnen bepalen. De gevolgen van demografische krimp in Parkstad Limburg worden in deze paragraaf met name voor de woon- en leefomgeving op wijkniveau bekeken, aangezien deze het meest relevant zijn voor dit onderzoek. De verwachting is immers dat herstructurering hier in eerste instantie de meeste invloed op uitoefent. Echter, 'de gevolgen van de bevolkingsdaling zijn op de korte termijn nog maar beperkt zichtbaar. Het gaat om een sluipend proces. De krimpvoet bepaalt de snelheid van dit proces' (Gerrichhauzen en Partners, 2007, p. 29). Alleen de nu al merkbare, en de redelijkerwijs te verwachte, gevolgen bij de huidige bevolkingsontwikkelingen en -prognoses, komen daarom aan bod.

Uit hoofdstuk twee is reeds naar voren gekomen dat de gevolgen van krimp van zowel fysieke, als economische en sociale aard zijn, directe invloed heeft op de ruimtelijke structuur en het scherpst zichtbaar wordt op wijkniveau. Daarbij komt dat de effecten nauw met elkaar samenhangen, waardoor het van belang is een duidelijk beeld te krijgen van deze verbanden om een passende aanpak te ontwikkelen. Niet zozeer het afnemende aantal inwoners, maar vooral het aantal huishoudens en de huishoudenssamenstelling zijn overigens het meeste van invloed (Van Dam e.a., 2006; Renooy e.a., 2009). Uit hoofdstuk twee bleek ook dat economisch gezien de bevolkingsdaling zorgt voor een directe afname van het draagvlak voor economische activiteit en voorzieningen, met zowel kwantitatieve als kwalitatieve effecten. Tevens wordt een afname van de diversiteit in aanbod teweeg gebracht. De daling van het aantal jongeren is daarbij het sterkste, waardoor voorzieningen gericht op deze doelgroep, zoals basisscholen en sportfaciliteiten, als eerste het draagvlak verliezen. De veranderende arbeidsmarkt en de daling van de potentiële beroepsbevolking levert hierbij problemen op voor de financiering van voorzieningen, door minder belastinginkomsten. Voor de woningmarkt betekent de afname, en verandering in samenstelling van huishoudens, woningleegstand, het verscherpen van segregatie, en een afname van de kwaliteit van de leefomgeving. Dit heeft vervolgens ook weer economische effecten als prijsdalingen binnen de woningvoorraad. Vershraling van de leefbaarheid en verpaupering kunnen hier weer het gevolg van zijn, doordat kwetsbare groepen in de samenleving geconcentreerd worden in bepaalde wijken, waarin overigens veelal sprake is van een verminderde leefbaarheid. Een *mismatch* tussen vraag en aanbod op de woningmarkt is uiteindelijk het resultaat. Hoewel dit ook positieve effecten kan hebben, zoals het tegemoet kunnen komen aan veranderende woningvoorkeuren en de mogelijkheid om de kwaliteit van de woningvoorraad te verbeteren, brengt dit over het algemeen ongewenste effecten met zich mee (Van Dam e.a., 2006; BZK e.a., 2009; Renooy e.a., 2009; Elzerman, 2010). Op basis van deze theoretische gevolgen van krimp kan dieper in worden gegaan op de specifieke regionale en lokale gevolgen in Parkstad Limburg, welke overzichtelijk zijn weergegeven in tabel 5.2 en op de volgende pagina verder zullen worden toegelicht. Er blijkt, met name in de directe woon- en leefomgeving, een aantal sterk merkbare negatieve ontwikkelingen plaats te vinden, die elkaar versterken en ook in tegengestelde richtingen plaatsvinden.

Tabel 5.2: Fysieke, economische en sociale effecten van krimp in Parkstad Limburg op wijkniveau

Effect	
Fysiek	<ul style="list-style-type: none"> ⚡ Leegstand ⚡ Verloedering, verpaupering ⚡ Verandering aan vraagzijde woningmarkt
Economisch	<ul style="list-style-type: none"> ⚡ Waardedaling woningen ⚡ Afname draagvlak lokale voorzieningen → vershraling voorzieningenniveau ⚡ Daling (potentiële) beroepsbevolking → minder inkomsten
Sociaal	<ul style="list-style-type: none"> ⚡ Segregatie naar sociaal-economische klasse ⚡ Vershraling leefbaarheid ⚡ Daling opleidingsniveau, daling inkomen, toename werkloosheid → daling sociale status van buurt door achterblijven van sociaal-economisch zwakkeren ⚡ Aantasting sociale cohesie door verandering huishoudenssamenstelling → invloed op sociale status en buurtimago; mate van homogeniteit → positief (onderlinge steun) en negatief (lagere statusgroepen met minder aandacht voor omgeving) ⚡ Afname sociale veiligheid door meer misdrijven in achterstandswijken

Fysiek

De fysieke effecten ontstaan doordat er minder onderhoud gepleegd wordt aan woningen, omdat huiseigenaren en verhuurders geen winst op de gemaakte investeringen zullen maken en huurders de financiële mogelijkheden hiervoor ontberen. Tevens is hiervan ook sprake op het gebied van de openbare ruimte, omdat collectieve inkomsten dalen vanwege de bevolkingsafname en de individuele betrokkenheid bij de woonomgeving van achterblijvers klein is (RIGO & EIB, 2010, p. 39). De terugloop van het huishoudensaantal zorgt in Parkstad Limburg voor een overschot van goedkope (huur)woningen. Een kwalitatief tekort ontstaat echter hoofdzakelijk aan seniorenwoningen en daarnaast aan 'duurdere eengezinswoningen in de koopsector' (Van Dam e.a., 2006, p. 136). Een *mismatch* op de woningmarkt, vanwege veranderende woonwensen, vergrijzing en ontgroening, is hierdoor het resultaat. In Parkstad zijn op dit vlak de belangrijkste problemen 'de slechte verhuurbaarheid van sommige woningbouwcomplexen (met name de relatief verouderde voorraad sociale woningbouw in de vroeg-naoorlogse buurten) en de dreigende verloedering van de woonomgeving (in diezelfde buurten). Het overschot aan sociale huurwoningen zorgt voor leegstand, vooral in de minst aantrekkelijke woonwijken' (Verwest e.a., 2008, p. 122). Vervuiling en verloedering van de openbare ruimte door slecht onderhoud en weinig preventie tegen vernieling zorgen daarbij voor een fysieke aantasting van de leefomgeving. Ook overlast van verkeer, stank en geluid wordt onder fysiek verval gerekend (VROM, 2004).

Tabel 5.3: Leegstand naar leegstandsoort (31-12-2009)

Wat betreft leegstand is de eerdere gemaakt opmerking van toepassing dat de daling van het aantal inwoners en huishoudens binnen Parkstad niet gelijkmatig verloopt. De leegstand, als gevolg van deze daling, is daardoor ook niet gelijkmatig verdeeld. De leegstand kende een leegstandspercentage van 4,4 procent van de totale woningvoorraad. De helft

	Aantal	In %
Herstructureringsplan	547	10,2%
Nieuwbouwplan	322	6,0%
Incidentele nieuwbouw	79	1,5%
Stadscentrum	45	0,8%
Overige leegstand	4.377	81,5%
Totaal	5.370	100,0%

hiervan betrof appartementen en 67 procent van de leegstaande woningen bevindt zich in de laagste prijsklasse (<€147.000). Kerkrade kent met het leegstandspercentage van 5,4 procent de grootste leegstand. In 2009 is de woningvoorraad met ongeveer 170 woningen toegenomen (0,1 procent) als gevolg van het grote aantal onttrekkingen en de beperkte toename. 0,5 procent werd aan de woningvoorraad onttrokken in 2009, ten opzichte van 0,2 en 0,3 procent in respectievelijk Limburg en Nederland. De sloop betrof met 92 procent vooral huurwoningen (Parkstad Limburg, 2010a). Gekeken naar de leegstand per soort wordt duidelijk dat het overgrote deel (81,5%) van de leegstand verklaard wordt door marktleegstand (in tabel 5.3 aangegeven als 'overige leegstand'). Hieruit komt de *mismatch* tussen de vraag en aanbod duidelijk naar voren.

Economisch

Economisch gezien zorgt krimp voor een aanzienlijke waardedaling van woningen in Parkstad. Uit een aantal buitenlandse casestudies is daarbij inmiddels gebleken dat leegstand zich op termijn niet via het prijsmechanisme zal herstellen en dat prijsdalingen van meer dan 30 procent kunnen optreden (RIGO & EIB, 2010, p. 48). Sociaaleconomisch gezien is daarnaast het wegtrekken van de

economisch sterkeren uit de regio en de vestiging van economisch minder sterken, van grote invloed. Het eerste kan verklaard worden doordat het aannemelijk is dat het woningaanbod, de arbeidsmarkt en het gebrek aan onderwijsmogelijkheden zorgt voor selectieve migratie van vooral hogeropgeleiden, terwijl het tweede in verband staat met het feit dat juist dit woningaanbod met vooral relatief goedkope woningen de economisch zwakkeren aantrekt (Das & De Feijter, 2009, p. 63). Bewoners die kortom de mogelijkheid hebben zullen wegtrekken, waardoor de economisch zwakkeren achterblijven. Ook daalt het draagvlak voor de lokale voorzieningen, wat zowel een kwantitatieve als kwalitatieve verschraling van het voorzieningenniveau teweeg brengt. In met name Kerkrade en Heerlen is leegstand van bedrijfs- en winkelpanden inmiddels goed zichtbaar. Ook het onderwijs staat daarbij onder druk, wat 'zal leiden tot sluiting of fusie van basisscholen' (Van Dam e.a., 2006, p. 137). De daling van de (potentiële) beroepsbevolking zorgt daarbij voor minder inkomsten, zowel voor de inwoners zelf als de belastinginkomsten voor de overheid.

Sociaal

Het RIGO heeft berekend dat de leefbaarheidseffecten, uitgedrukt in het welvaartsverlies als gevolg van krimp, bestaan uit 'toenemende verloedering, het aantrekken van criminaliteit en een concentratie van sociaal zwakke bevolking in de zwakke wijken' (RIGO & EIB, 2010, p. 53). Hieruit blijkt wederom de wisselwerking tussen de verschillende gevolgen van krimp in Parkstad. Een meervoudig cyclisch proces kan daardoor in werking treden, waardoor een wijk zonder ingrijpen in een negatieve spiraal raakt.

Sociaal gezien levert de concentratie, van de sociaaleconomische zwakkere bevolking in de zwakkere wijken, sociaalruimtelijke verschillen en segregatie op, waarbij de kansarmen (inwoners met een laag opleidingsniveau, laag inkomen en/of werklozen) zich met name in de gebieden die al onder druk staan vestigen of al gevestigd zijn. 'In het algemeen wordt een sterke bevolkingsdaling aangetroffen in regio's waar het economisch minder goed gaat' (Gerrichhauzen en Partners, 2007, p. 31). Dit gegeven gaat tevens op wijkniveau op. Leegstand zorgt daarbij sociaal gezien ook voor verschraling van de leefbaarheid, terwijl een slechte kwaliteit van de leefomgeving omgekeerd ook in leegstand en waardedaling kan resulteren (VROM, 2010). Een daling van de sociale status van krimpbuurten in Parkstad is daarmee een feit. In bijvoorbeeld Heilust (Kerkrade-West) staat de leefbaarheid reeds onder druk, de werkloosheid is er hoog, de woningvoorraad bestaat voor een groot deel uit sociale huurwoningen, er vindt selectieve migratie plaats van kansrijken en verloedering en jeugdproblematiek zijn aan de orde van de dag. De nieuwkomers zijn tot slot overwegend personen met een lagere sociale status. Zodoende kan gesteld worden dat de sociale status van de wijk als geheel geleidelijk afneemt (Gemeente Kerkrade, 2006; Van Dam e.a., 2006, p. 138). Daarnaast geldt dat de veranderingen naar huishoudenssamenstelling negatieve invloed uitoefenen op de sociale cohesie binnen de krimpwijken. De sociale status verandert namelijk en daarmee ook het buurtimago, omdat de verwachting is dat lagere statusgroepen minder aandacht besteden aan de directe woonomgeving. Het algemene sociaal verval heeft in dit opzicht te maken met een daling van de sociale cohesie, waardoor sprake is van weinig of geen verbondenheid met de buurt of de andere bewoners (Visser, 2010). Fysieke verloedering en verpaupering en leegstand leidt ten slotte tot minder sociale controle en toezicht in de woonomgeving, met vernielingen en criminaliteit tot gevolg (RIGO & EIB, 2010, p. 39). Hiermee ontstaat een afname van de sociale veiligheid, doordat er in de regel meer misdrijven plaatsvinden in achterstandswijken (Van Dam e.a., 2006, p. 84).

De sociale problematiek op wijkniveau in Parkstad Limburg, relevant voor dit onderzoek, bestaat kortom uit een wegtrekkende sociaal-economische sterke en relatief hoogopgeleide bevolkingsgroep, waardoor nog meer zwakkeren kunnen worden aangetrokken, concentraties van achterstands- en probleemgroepen ontstaan, de kwaliteit van de woonomgeving achteruitgaat, de sociale status van een wijk daalt, de sociale cohesie aangetast wordt door veranderingen in huishoudenssamenstelling en sociale instabiliteit, imagoschade, afname van de sociale veiligheid, stijging van de criminaliteit, verval en verloedering het resultaat zijn. Zoals in hoofdstuk twee werd geconcludeerd staan in Parkstad Limburg, als gevolg van krimp, de sociale status, de sociale cohesie en sociale veiligheid binnen een aantal krimpwijken onder druk. Juist in de wijken waar al een sociaal-economisch zwakkere bevolking woont, komt krimp daarbij hard aan. Tot slot, 'de voornaamste conclusie uit de MKBA is dat de omvang van de leefbaarheideffecten een ingreep zinvol maakt' (RIGO & EIB, 2010, p. 65). Het zijn in dat opzicht ook juist de krimpwijken waar de urgentie om (sociaal duurzaam) te herstructureren het grootst is.

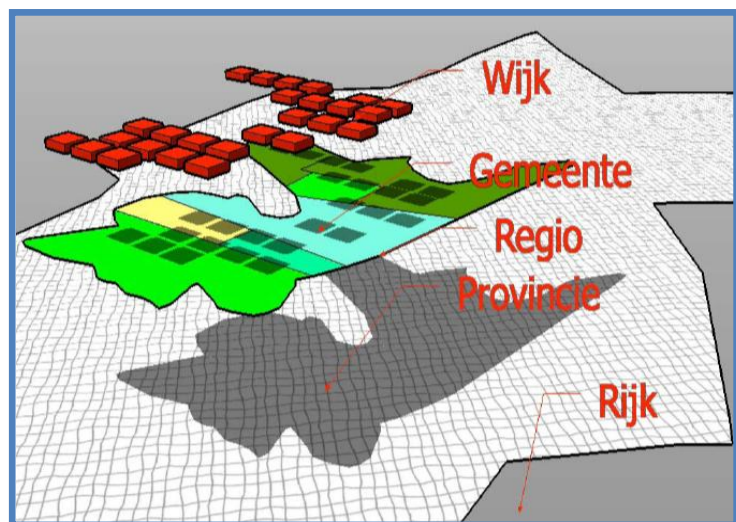
5.3 Analyse

In deze paragraaf komen de resultaten aan bod van de uitgevoerde analyse van relevante (beleids)documenten en de interviews met betrokken beleidsbepalers en experts. Er wordt gebruik gemaakt van een thematische insteek, waarbij geldt dat het deskresearch en de interviews elkaar ondersteunen en aanvullen op punten. In hoofdstuk vier is de analysestrategie hiervoor reeds verantwoord. Aan de hand van de volgende subparagrafen worden de resultaten gepresenteerd:

- ✚ Reactie op krimp
- ✚ Sociale duurzaamheid
- ✚ Uitwerking binnen herstructurering
- ✚ Achterliggende gedachte
- ✚ Doorwerking

Gebleken is dat demografische krimp zich op verschillende ruimtelijke schaalniveaus manifesteert. De genoemde thema's worden daarom op verschillende niveaus bekeken, met uitzondering van de rijksoverheid. Op provinciaal niveau is dat de Provincie Limburg, regionaal gezien het samenwerkingsverband Parkstad Limburg, gemeentelijk is het Kerkrade en op wijkniveau zijn het de woningcorporatie Hestia Groep en de gemeente, die gekozen zijn voor deze analyse.

Figuur 5.5: Ruimtelijke schaalniveaus

Bron: Gerrichhauzen en Partners, 2007.

5.3.1 Reactie op krimp

In de vorige paragraaf is de krimpsituatie in Parkstad Limburg beschreven. Hoe hier op gereageerd wordt door de verschillende partijen, hoe dit de aanleiding vormt voor duurzame herstructurering in de regio en waaruit blijkt dat duurzaamheid belangrijk wordt gevonden bij herstructurering, komt in deze subparagraaf aan bod.

Allereerst kan gesteld worden dat de demografische krimp in Parkstad Limburg geaccepteerd wordt en er met de krimpsituatie door de betrokken partijen pragmatisch wordt omgegaan (Smeulders & Latten, 2009). Dit betekent dat er, met betrekking tot de in paragraaf 2.6 besproken reacties op krimp, in ieder geval geen sprake is van ontkenning of het halsstarrig tegengaan van de situatie. Dit blijkt uit een aantal zaken. Parkstad Limburg heeft als regionaal samenwerkingsverband sinds 2006 de WGR+-status, omdat ingezien werd dat bepaalde beleidsterreinen overkoepelend aangepakt dienden te worden, om onder andere de concurrentie tussen gemeenten te beperken. Als voorbeeld dient de regionale woonvisie, die geheel in het teken staat van de krimpsituatie, waar de hele regio mee te maken heeft. Dit geldt overigens niet alleen voor de verschillende overheden, maar ook voor de marktpartijen en corporaties, die elk op een eigen manier de gevolgen van krimp ondervinden (Verwest e.a., 2008, p. 122). Zo is de regionale woningbouwprogrammering een belangrijke stap in de acceptatie van de krimpproblematiek. Inmiddels is afgestapt van het idee 'dat het allemaal wel mee zal vallen', vanwege de lange tijd dat de regio al te maken heeft met bevolkingsdaling. Van ontkenning is daardoor ook geen sprake meer. Uiteraard kan de toekomst nooit helemaal voorspeld worden en bevatten prognoses altijd een mate van onzekerheid, maar men heeft ingezien dat de afname in de afgelopen jaren heeft doorgezet. Een kleine tegenstrijdigheid met de genoemde kenmerken van 'het tegengaan van krimp' bestond in eerste instantie echter wel, vanwege het feit dat tot 2006 geprobeerd werd de afname van het bevolkingsaantal te compenseren door de woningvoorraad uit te breiden om nieuwe bewoners aan zich te binden. Onder andere ongewenste concurrentie tussen gemeenten en problemen met leegstand waren het gevolg, waardoor van deze strategie werd afgestapt (Van Dam e.a., 2006; De Jong & Verwest, 2009). Op dit vlak kan zodoende opgemaakt worden dat in Parkstad inmiddels op de krimpsituatie gereageerd wordt door het te accommoderen, in plaats van te bestrijden. Tegenwoordig wordt geprobeerd de situatie voor de huidige bewoners te verbeteren, waarmee verwacht wordt dat minder mensen (door selectieve migratieprocessen) zullen vertrekken (Smeulders & Latten, 2009, P. 71). Zelf stelt Parkstad Limburg in het *Regioprogramma*: 'De aanpak van Parkstad Limburg kenmerkt zich door accepteren, anticiperen en investeren: accepteren van het feit dat de bevolkingsaantallen teruglopen en van de problemen die dat met zich meebrengt, anticiperen door vooral te zoeken naar de kansen (bijvoorbeeld verbeteren van het woningaanbod, vergroten en verbeteren van het groenareaal, beter afstemmen van het retail-aanbod) en vervolgens het investeren in de duurzame economische vitaliteit van de regio' (Parkstad Limburg, 2010b, p. 3).

Over de gehele breedte blijkt zodoende een mentaliteitsverandering in de reactie op krimp te hebben plaatsgevonden, 'van krimp als bedreiging naar krimp als kans' (Van Dam e.a., 2006, p. 141). Het traditionele groeidenken heeft namelijk plaatsgemaakt voor het zoeken naar mogelijkheden om de ruimtelijke kwaliteit op te waarderen, door uit te gaan van minder inwoners en ruimtelijke verdunning. Krimp vormt hierbij het uitgangspunt, hoewel deze omslag een moeilijke opgave blijft. Door middel van onderzoek worden de consequenties van krimp op diverse beleidsterreinen onderzocht, om op basis hiervan specifiek beleid te kunnen formuleren om op de krimpsituatie in te

spelen. Ook is hiertoe een Kennisarena Bevolkingskrimp georganiseerd en is een Bestuurlijke Taskfore Demografische Krimp opgericht. Daarnaast wordt Parkstad gezien als Demografische Proefregio Limburg en zijn verschillende pilots opgezet (Verwest e.a., 2008, pp. 122-123). Deze voorbeelden geven duidelijk aan dat de krimpsituatie in Parkstad inmiddels wordt geaccepteerd en dat op verschillende manieren hier een antwoord op wordt gezocht. De locatiespecifieke context lijkt hierbij wederom van essentieel belang te zijn, gezien de plaatsgebondenheid van de initiatieven.

Uit de analyse blijkt de reactie op krimp, als aanleiding om (duurzaam) te herstructureren, overal in verweven zit. Demografische ontwikkelingen zijn een dusdanig bepalend verschijnsel voor de regio, waardoor er op elk gebied rekening mee moet worden gehouden (Parkstad Limburg, 2010b). Voor de woningcorporaties in het bijzonder bepaalt krimp de ruimtelijke, economische en sociaal-maatschappelijke opgaven voor de komende decennia. Op wijkniveau, waar met name de gemeenten en corporaties opereren, zorgt de woningmarkt die op slot zit, de vergrijzing en de afnemende woningvraag voor essentiële volkshuisvestelijke uitdagingen op het gebied van herstructurering. De daling van de woningbehoefte en veranderingen aan de vraagzijde betekenen dat er gesloopt moet worden en een ander aanbod moet ontstaan, de zogenaamde vervangingsopgave. Krimp komt overigens veelal tot uiting in wijken waar al sprake is van een slechte kwaliteit van de woon- en leefomgeving, vervuiling, vernieling, verwaarlozing, onveiligheid en overlast (Verwest e.a., 2008), en maakt hierdoor de noodzaak nog groter om deze gebieden aan te pakken door middel van herstructurering. De Hestia Groep noemt krimp en de bijbehorende opgaven essentieel voor de regio en ook voor de agenda van de corporatie zelf (Hestia Groep, 2009). In de krimp wijken wordt juist geherstructureerd, omdat de nood daar het grootst is. Krimp vormt daarmee een deel van het probleem. Terwijl er ook problemen uit het verleden bestaan, vanwege onder andere de mijnsluitingen, versterkt krimp die problemen nog eens extra. Het zijn economisch gezien al geen sterke wijken, vanwege de structuur van de bevolkingsopbouw uit het verleden en dat levert extra problemen op. Krimp wordt ten slotte zichtbaar door leegstand, problemen met de clubs, vergrijzing, veel vraag naar zorg en een scheefgroeiende bevolkingsopbouw (GK). Krimp vormt kortom de belangrijkste oorzaak voor de problemen op wijkniveau en biedt daardoor aanleiding voor herstructurering. De samenwerkende partners zien het nut en de noodzaak in van de herstructurering en het fysiek aan de slag gaan in de wijk.

Ook op regionaal en provinciaal wordt het uitgangspunt voor herstructurering gevormd door de huidige en toekomstige krimpsituatie. Krimp geldt als zogenaamd 'fenomeen', waarvan de ruimtelijke, economische en sociaal-maatschappelijke consequenties ook zichtbaar zijn op bovenlokaal niveau (PL2). Op elk ruimtelijk schaalniveau raken partijen daarom gewenst of ongewenst betrokken bij de krimpsituatie. De algemene reactie is daarop is dat krimp wordt aangegrepen als kans voor herontwikkelingen. Herstructurering als reactie op krimp vormt kortom de rode draad van de ontwikkelingen op elk niveau. Dat gebeurt nu al, maar zal vanwege de demografische ontwikkelingen ook in de toekomst moeten blijven plaatsvinden. Hierdoor zullen 'sloop, verbouw, nieuwbouw van woningen en de herinrichting van nieuwe openbare ruimten onlosmakelijk verbonden zijn aan het aspect woningbouw. En dat alles binnen de regionaal bepaalde kaders' (Gemeente Kerkrade, 2010, p. 16).

Verschillende beleidsdocumenten zijn zodoende opgesteld, zoals de regionale herstructureringsvisie en verschillende gemeentelijke gebiedsvisies. Maar waar blijkt nu die aanleiding om duurzaam te herontwikkelen uit? In verschillende documenten wordt gezocht naar de koppeling tussen krimp,

herstructurering en duurzaamheid. Dit is alleen niet altijd gemakkelijk, omdat partijen verschillende doelstellingen hebben en najagen. Het blijft daarom vooral zoeken naar mogelijkheden voor combinaties tussen bijvoorbeeld het slopen van woningen, de aanleg van groen en het daarmee creëren van sociale werkgelegenheid. Verder wordt gesteld dat duurzaamheid in de gehele breedte bekeken moet worden, maar dat het uiteindelijk bestuurlijk maatwerk zal zijn en keuzes worden gemaakt. Bij herstructurering komt namelijk veel kijken en zijn altijd mensen van verschillende afdelingen betrokken. Regiegroepen dienen hierbij de integratie te coördineren (PRL). Het zijn echter tot nu toe met name de milieuaspecten die in dit verband genoemd worden en niet zozeer om duurzaam te herstructureren. De ambitie bestaat echter wel duurzaamheid structureel in te bedden in het beleid. 'Herstructurering van wijken door krimp creëert kansen voor een verduurzaming van het ruimtegebruik' (PL2). Het toekomstbestendig maken van wijken wordt als belangrijkste duurzame ambitie gezien. De Provincie Limburg geldt daarbij overigens wel als koploper op het gebied van duurzame ontwikkeling als reactie op krimp. Dit is tot nu toe vertaald in verschillende koploperprojecten en proeftuinen om het belang en de werking ervan te onderzoeken.

De reactie op krimp en hoe dit de aanleiding vormt voor herstructurering is duidelijk uit de analyse naar voren gekomen. Het lijkt echter vooralsnog vooral bij woorden te blijven als gekeken wordt naar de ambitie om duurzaam te herstructureren. Duurzaamheid wordt namelijk door alle betrokkenen als belangrijk speerpunt gezien, getuige het *Beleidskader Duurzame Ontwikkeling*, en als kans om op een verantwoorde manier te (her)ontwikkelen. De stap naar daden blijft alleen moeilijk en zal in eerste instantie moeten blijken uit de specifieke maatregelen die genomen worden en vervolgens uit de concrete uitwerking hiervan. In de regio blijft men daarbij op twee gedachten hinken. 'Investeren is zeker nodig om de regio vitaal te houden en liefst nog vitaler te maken, maar het lijkt er op dat de échte keuzes nog niet overal gemaakt zijn' (Bontje, 2009, p. 121). Voordat verder wordt ingegaan op de uitwerking van de sociale component van duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad, komt in de volgende subparagraaf eerst aan de orde wat onder sociale duurzaamheid verstaan wordt.

5.3.2 Sociale duurzaamheid

Het feit dat duurzame ontwikkeling als speerpunt geldt bij herstructurering in Parkstad Limburg betekent nog niet dat aan elke dimensie evenredig aandacht wordt besteed. In deze subparagraaf wordt allereerst duidelijk wat er überhaupt onder sociale duurzaamheid verstaan wordt in Parkstad en welke relatie, samenhang en wisselwerking er bestaat tussen de verschillende dimensies van duurzaamheid bij herstructurering, waarna in de volgende subparagraaf de uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering centraal staat.

Ondanks het feit dat in de verschillende beleidsdocumenten wordt betoogd dat afstemming tussen de verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling noodzakelijk is, wordt sociale duurzaamheid niet eenduidig gedefinieerd en blijken er vooralsnog alleen voorbeelden te worden gegeven van ingrepen waarin een sociaal duurzame component is te onderscheiden. Deze komen in de volgende subparagraaf aan de orde. Uit hoofdstuk drie is gebleken dat ook in de literatuur geen eenduidige definiëring bestaat, maar dat op een aantal punten wel overeenstemming bestaat wat sociale duurzaamheid inhoudt. Door te rade te gaan bij verschillende betrokken beleidsmakers en experts is naar voren gekomen wat er in Parkstad Limburg onder sociale duurzaamheid verstaan wordt. Een greep uit de definiëringen levert het volgende op:

- ✚ *'Sociale duurzaamheid heeft te maken met alle facetten van het leven van mensen. Vooral bereikbaar wonen en prettig leven' (HG1).*
- ✚ *'Duurzaamheid in het belang van iedereen. Werken aan een gemeenschappelijk doel, aan een gezonder en betere samenleving waarin voedsel, water, grondstoffen en energie zoveel als mogelijk lokaal worden geproduceerd. Dit genereert nieuwe jobs, nieuwe sociale structuren en een eigen trots' (PL2).*
- ✚ *'Een gebied zodanig ingericht, dat het de voorwaarden voor zelfredzaamheid van mensen stimuleert en bevordert, tevens ook uitdaagt mensen verder te kunnen laten ontwikkelen in die omgeving. Met andere woorden, een veilige en prettige omgeving om in te wonen en een goede infrastructuur, maar niet alleen fysiek, maar ook qua voorzieningen en diensten' (HG2).*
- ✚ *'Wat mij betreft gaat het om de aspecten die terugkomen in het DPL-verhaal. Dat zijn veiligheid, veiligheidsgevoel, gezondheid, leefbaarheid, sociale cohesie, voorzieningen die aanwezig zijn in de wijk, gevoelsmatige aspecten.[...] Werkloosheid, werkgelegenheid, leegstand, verpaupering, dat soort aspecten speelt een belangrijke rol en moet wel worden meegenomen' (GK).*

Los van het feit dat dit in eerste instantie persoonlijke opvattingen zijn van de geïnterviewden, hoewel ze in zekere zin ook de zienswijze van de betrokken partijen vertegenwoordigen, valt uit de definities een aantal zaken op te maken. Ten eerste wordt duidelijk dat sociale duurzaamheid in Parkstad, volgens de geïnterviewden, refereert naar aspecten waar mensen in het dagelijks leven mee te maken hebben. Op het gebied van wonen betekent dit een veilige, bereikbare en prettig leefomgeving. 'Prettig leven' duidt op hoe breed sociale duurzaamheid getrokken moet worden en daarom draait het om alle facetten die te maken hebben met het leven van de mensen in de wijken. Hierbij geldt dat dit voor iedereen van belang is, waardoor het streven naar sociale duurzaamheid een gezamenlijk doel is. Hiernaast richt het zich ook op persoonlijke ontwikkeling en zelfredzaamheid (PrL, GK, HG1 & HG2). Ten tweede wordt geconstateerd dat sociale duurzaamheid naast tastbare elementen ook gaat over gevoelsmatige zaken als reputatie, veiligheidsgevoel, sociale cohesie en de leefbaarheid binnen een wijk (GK). Dit zijn aspecten die ook terugkomen in het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie* (IVAM, 2005), waar in paragraaf 5.3.4 verder op in wordt gegaan.

Ten derde blijkt bij sociale duurzaamheid in Parkstad Limburg de locatiespecifieke context van belang zijn, volgens de geïnterviewden. Op dit punt wordt in het geval van krimp in Parkstad aangehaald, dat het mijnverleden een grote rol speelt bij de sociale structuur en bevolkingsopbouw in deze regio op het gebied van volkshuisvesting. Om vervolgens sociaal duurzaam te worden moet in dienst van de bewoners hier rekening mee gehouden worden (GK & HG1). Ten vierde kent sociale duurzaamheid een faciliterende rol van fysieke zaken (HG1). In het theoretisch kader werd hier ook al naar gerefereerd. Om sociale aspecten namelijk te kunnen beïnvloeden wordt ook van fysieke ingrepen verondersteld dat ze invloed uitoefenen, naast bijvoorbeeld sociale programma's. In dit opzicht wordt bijvoorbeeld in Parkstad verwacht dat lokale energieproductie werkgelegenheid oplevert en hiermee voor nieuwe sociale structureren en een eigen trots zorgt. Het imago van de regio wordt zo mede door fysieke ingrepen beïnvloed. Ook faciliterende voorzieningen kunnen hier een rol in spelen (PL2 & HG2). Ten vijfde blijkt dat altijd het totaalplaatje in de gaten moet worden gehouden. Dit betekent dat niet alleen maar gekeken moet worden naar de losse thema's, maar op zoek moet worden gegaan naar een optimale balans hiertussen. Dit zorgt er overigens wel voor dat sociale duurzaamheid als losse component moeilijk te definiëren, kwantificeren en monetariseren is (PrL).

Alles wordt kortom als mensenwerk gezien, door en voor de bewoners (PrL, PL2, GK, HG1 & HG2). Dit is terug te zien aan het proces van de totstandkoming van herstructurering. Hieruit kan ten slotte worden opgemaakt dat sociale duurzaamheid ook een procesmatige kant heeft, aangezien het binnen een uitwerking door mensen wordt geïnitieerd, bepaald en uitgevoerd en niet door instrumenten als het DPL (PrL & PL2). Deze constatering laten een grote mate van overeenkomst zien tussen de opvattingen over sociale duurzaamheid in Parkstad Limburg en wat onder sociale duurzaamheid in de literatuur wordt verstaan en de criteria waaraan moet worden voldoen om sociaal duurzaam te zijn. Hoe echter de relatie, wisselwerking en afhankelijkheid van de verschillende dimensies van duurzame ontwikkeling bij herstructurering in Parkstad wordt gezien, komt nu aan bod.

Uit het theoretisch kader is gebleken dat het uitgangspunt bij duurzame ontwikkeling is dat de verschillende dimensies in toenemende mate aan elkaar worden gekoppeld om tot een algehele duurzame ontwikkeling te komen (Stren & Polèse, 2000). Deze koppeling wordt essentieel geacht, met per dimensie een verdere uitwerking, om tot een duurzame ontwikkeling effectief te laten plaatsvinden. In de praktijk blijkt dit echter moeilijk te zijn. Het streven naar een optimale balans geldt als belangrijke ambitie. Er wordt gesteld dat het te nauw is om alleen naar losse thema's te kijken en dat aan duurzaamheid bij herstructurering in de gehele breedte aandacht moet worden besteed. Hoewel men in Limburg vindt dat er al veel gedaan is aan de integratie van de verschillende dimensies, kan het altijd beter (PrL & GK). Juist de kansen die geboden worden bij het combineren van fysieke en sociaal-maatschappelijke projecten zijn daarbij interessant. Fysiek duurzaam kan in dit verband duiden op groene energie, terwijl sociaal duurzaam te maken heeft met green jobs. Zo wordt op verschillende vlakken tegelijkertijd aan een totale duurzame (her)ontwikkeling gewerkt (PL2).

Over het algemeen kan echter gesteld worden dat duurzaamheid in Parkstad Limburg nog vooral wordt gezien als 'iets fysieks op woningniveau' (HG2), terwijl men het er wel over eens lijkt te zijn dat dit uiteindelijk veel breder getrokken moet worden. Een gevolg hiervan is dat er over duurzame gebiedsontwikkeling wordt gesproken, waarbij elke dimensie aandacht verdient en moet worden uitgewerkt. Deze integrale aanpak is namelijk nodig om bijvoorbeeld 'prettig wonen' op wijkniveau duurzaam te kunnen realiseren (HG1). Dit houdt in dat er belang wordt gehecht aan zowel lage energielasten, duurzaamheid op woningniveau, maar ook veel groen in de omgeving, een goede gemeentelijke organisatie en sociale voorzieningen. Bij elkaar komt een prettiger woonomgeving tot stand en men wordt misschien gestimuleerd tot beweging en gezonder leven (HG2). Een meerwaarde van de koppeling en samenhang van de verschillende dimensies lijkt kortom in de *spin-offs* te zitten.

Beleidsmatig gezien is er overigens een beperkt aantal documenten waarin, vanuit een overkoepelend duurzaamheidsbeleid, aandacht wordt besteed aan de relaties, wisselwerking en samenhang tussen de verschillende dimensies. Op provinciaal niveau is er het *Beleidskader Duurzame Ontwikkeling*, waarin gesteld wordt: 'In elke samenleving is er een voortdurende spanning tussen ecologische, economische en sociale belangen, tussen het algemeen belang en het belang van het individu, voor zowel de huidige als toekomstige generaties. [...] Duurzame ontwikkeling is aldus een breed begrip en omvat alle ontwikkelingen – op organisatorisch, technisch, economisch, ecologisch en sociaal vlak –, die bijdragen aan een wereld die zuiniger, efficiënter en op langere termijn effectief omgaat met de waarden op aarde' (Provincie Limburg, 2009, pp. 9-10). Gebaseerd

op één van de hoofddoelen uit het *Provinciaal Omgevingsplan Limburg*, om tot een algehele duurzame ontwikkeling te komen, wordt in het beleidskader de visie op duurzaamheid uitgewerkt aan de hand van een aantal speerpunten, de na te streven doelen, de gewenste aanpak en de bijbehorende rol van de provincie. Op de lagere schaalniveaus bestaan deze specifieke beleidsdocumenten niet en wordt duurzaamheid veelal verwerkt binnen andere thema's (GK). In deze subparagraaf is kortom duidelijk geworden wat er onder sociale duurzaamheid in Parkstad Limburg verstaan wordt en dat het belang wat aan een integrale duurzame aanpak gehecht wordt onomstreden is. De volgende subparagraaf gaat in op hoe de uitwerking van de sociale dimensie van duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad precies plaatsvindt.

5.3.3 Uitwerking binnen herstructurering

In deze subparagraaf staat de uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg centraal. Aan de hand van de doelstellingen, visies, concrete projecten en voorbeelden wordt per schaalniveau geanalyseerd hoe dit plaatsvindt. In alle geanalyseerde beleidsdocumenten worden doelstellingen gesteld om herstructurering (sociaal) duurzaam te laten plaatsvinden. Dit gebeurt overigens niet altijd expliciet. Hier zijn de schaalniveaus waarop de verschillende partijen opereren voor verantwoordelijk. Op provinciaal en regionaal niveau vindt namelijk hoofdzakelijk visievorming plaats voor het algemeen belang, terwijl op lagere schaalniveaus specifiek wordt ingegaan op concrete projecten binnen de locatiespecifieke context, waarbij ook uitwerkingen aan bod komen met een sociaal duurzame component.

Provincie Limburg

In het *Provinciaal Omgevingsplan Limburg* wordt een kwaliteitsregio nagestreefd, 'waar het goed en gezond leven, wonen, leren, werken en recreëren is' en 'bewust is van de unieke kwaliteit van de leefomgeving en de eigen identiteit' (Provincie Limburg, 2010b, p. 1.1-1). Dit moet tot stand komen op basis van een duurzame (her)ontwikkeling. Met betrekking tot wonen geldt daarom als ambitie, binnen de context van de demografische ontwikkelingen, dat er geïnvesteerd wordt in een aantrekkelijk woon- en leefklimaat. Om dit te bewerkstelligen wordt een aanpak voor ogen gezien, bestaande uit de volgende elementen: inbreiding, herstructurering, bundeling en spreiding, één woningmarkt voor heel Zuid-Limburg, inzetten op (zwakke) doelgroepen, variatie van woonmilieus en duurzaam bouwen (Provincie Limburg, 2010b, pp. 6.3-1 – 6.3-17). De nadere uitwerking van deze aanpak op hoofdlijnen vindt plaats in de *Provinciale Woonvisie* en de verschillende regionale visies. In het *POL* wordt daarnaast op sociaal vlak de volgende ambitie gesteld: 'Wij vinden het belangrijk dat de bewoners van onze steden en dorpen en van het platteland zich in hun leefomgeving prettig, veilig en geborgen voelen' (Provincie Limburg, 2010b, p. 6.4-1). Dit wordt geambieerd binnen de context van de diverse maatschappelijke ontwikkelingen, zoals individualisering, vergrijzing en krimp. De verantwoordelijkheid van de verbetering van de sociale kwaliteit van de leefomgeving ligt hierbij vooral bij de lagere overheden en de inwoners zelf. De provincie schetst in dit opzicht een algemene, gewenste aanpak, aan de hand van ondersteuning bij sociale projecten, passende en bereikbare voorzieningen, toegankelijke woningen en woonomgevingen, inzetten op sociale veiligheid en een goede culturele infrastructuur (Provincie Limburg, 2010b, pp. 6.4-1 – 6.5-4).

Met betrekking tot duurzaam bouwen en wonen blijkt op provinciaal niveau overwegend het meer fysiek gericht 'Cradle-to-Cradle'-principe te worden nagestreefd. Dit wordt verder vertaald en uitgewerkt in het *Beleidskader Duurzame Ontwikkeling*. Duurzaamheid is hierin met name gericht op

het Cradle to Cradle-concept, hoewel de ambitie van een koppeling met de sociale component ook wordt aangegeven. Op sociaal vlak wordt in dit document vooral de nadruk gelegd op het rekening houden met de behoeften en gezondheid van bewoners. Op basis van de lagenbenadering wordt op sociaal gebied samenwerking en samenhang met de bewoners en gebruikers voorgesteld (Provincie Limburg, 2009).

Zoals gezegd vindt de thematische uitwerking plaats in de *Provinciale Woonvisie 2010-2015*. Hierin staat voor het beleidsveld wonen de doelstelling centraal: 'Het streven naar de juiste woning op de juiste plek en op het juiste moment beschikbaar' (Provincie Limburg, 2010c, p. 19). Deze visie is recentelijk vernieuwd en aangepast aan de huidige woningvoorraadontwikkeling. Deze vernieuwing heeft plaatsgevonden vanwege het aflopen van het huidige beleid en actualisering met betrekking tot de demografische ontwikkelingen. Er wordt geambieerd een kwalitatief goede en passende woonvoorraad te creëren, met aandacht voor specifieke (toekomstige) doelgroepen. Daarnaast staat het formuleren van beleid om 'een duurzame en hoogwaardige woon- en leefomgeving te creëren' op de agenda (Provincie Limburg, 2010c, p. 5). Hieruit blijkt weer de continue aanpassing en gerichtheid op de gevolgen van krimp. De woonopgave kent in dit opzicht zowel een kwantitatieve als kwalitatieve kant, waarvoor de volgende concrete doelen zijn opgesteld:

- ✚ 'De woningvoorraad kwantitatief in overeenstemming brengen met de vraag en daarnaast een forse kwaliteitsslag maken om een kwalitatief sterk woningaanbod te creëren. Dit door het stimuleren van herstructurering, duurzame gebiedsontwikkeling en transformatie van de bestaande woningvoorraad;
- ✚ Brede keuzemogelijkheden voor de woonconsument, minder 'gemiddeld' aanbod en meer 'bijzonder' aanbod, innovatief en consument gestuurd, ruimte bieden voor bijzondere woonwensen. Dit door diversiteit in de nieuwbouwproductie te stimuleren;
- ✚ Het zorgdragen voor enige mate van marktstabiliteit: het voorkomen van grote prijsuitschieters op de woningmarkt (naar boven of beneden) door vraag en aanbod op de woningmarkt redelijk in balans te houden, bijv. door het tegengaan van grootschalig overaanbod of een grootschalig tekort op regionale woningmarkten;
- ✚ Het benutten van de kansen van krimp, bijvoorbeeld om de visuele kwaliteit van gebieden te verbeteren (opruimen lelijke vlekken) en toevoegen van groen (tevens als remedie tegen hittestress)' (Provincie Limburg, 2010c, p. 21).

Een daadwerkelijke uitwerking vindt vervolgens plaats binnen het kader van de *Limburgse Wijkeraanpak* (LWA). Deze is opgesteld 'met het oog op verbetering van de fysieke en sociale leefbaarheid in steden en dorpen. De LWA richt zich op het verbeteren van het leefklimaat van een aantal aandachtspunten in de steden en op het verbeteren van het sociaal-maatschappelijke voorzieningenniveau in steden en dorpen' (Provincie Limburg, 2010c, p. 24). Deze fysieke en sociale leefbaarheid bestaat uit de zogenaamde *High Five*: wonen en duurzaamheid, voorzieningen, identiteit, participatie en veiligheid. Op het gebied van duurzame herstructurering zijn in de LWA hiervoor verschillende 'sporen' opgesteld, waarbinnen verdere uitwerking dient plaats te vinden. In het kader van de Limburgse Wijkeraanpak zijn in Parkstad de wijken Kerkrade-West, Hoensbroek, Vrieheide-Passart, Landgraaf-Nieuwenhagen en Brunssum-Centrum aangewezen. De wijken kennen namelijk een grote integrale verbeteropgave en een concreet leefbaarheidsvraagstuk en worden daarom gebruikt als praktijkschool voor nieuwe concepten (Provincie Limburg, 2008b, p. 10). De Beeldbepalende Ontwikkelingen (BBO's) Herstructureringsopgave Woonwijken vormt daarbij een uitvoeringsinstrument, evenals het ISV, het Wooninvesteringsfonds en transformatiefonds.

Leefbaarheid wordt binnen de wijkaanpak gedefinieerd op basis van de eerder genoemde *High Five*, wat wordt geconcretiseerd in de volgende maatregelen:

- # 'Gedifferentieerde en kwalitatief goede woningvoorraad door ingrepen op het gebied van nieuwbouw, sloop en renovatie;
- # Duurzame materialen, energie(besparende)bronnen;
- # Inrichting van de openbare ruimte gericht op meer kwaliteit en verbetering van de structuur en onderlinge samenhang in de wijk;
- # Verbeteren van de leefomgevingskwaliteiten en gezondheid van inwoners in de wijk;
- # Huisvesting statushouders en gepardoneerden;
- # Brede maatschappelijk voorzieningen;
- # Startende ondernemers en ondernemerstalenten stimuleren in wijkontwikkelingsmaatschappijen;
- # Multifunctionele samenwerkingsverbanden, waarin functies, organisaties en doelgroepen worden gebundeld en cross-overs tot stand worden gebracht;
- # Aantrekkelijke dagarrangementen voor jongeren en (zorgbehoevende) ouderen;
- # Stimuleren van sportieve omgevingen en sportvoorzieningen;
- # Actief burgerschap, erop gericht dat mensen zelf initiatieven gaan nemen om de leefbaarheid in eigen wijk of kern te verbeteren; in het bijzonder jongerenparticipatie een volgende impuls geven;
- # Versterken eigen kracht van kwetsbare groepen (empowerment)
- # Stimuleren nieuwe concepten ter bevordering en verbetering van de vrijwillige inzet van mensen op diverse terreinen;
- # Zorg voor integrale preventie op het terrein van gezond leven;
- # Buurtwerk en voorlichting; ruimte en eigen plekken voor de jeugd in de wijk;
- # Aanpak verkeersonveilige situaties rondom scholen, voorzieningen en winkelcentra;
- # Proefprojecten voor veiligheidsverbetering in de wijk;
- # Nieuwe mogelijkheden/oplossingen voor wegen/straten die belemmerend werken voor de samenhang in de wijk;
- # Stimuleren betere communicatie, voorlichting en educatie over veiligheid en veiligheidsrisico's;
- # Participatie als actief burgerschap, impliciet door het stimuleren van gemeenschapszin en sociale cohesie;
- # Versterken identiteit en structuur van de wijk door aanpak van de openbare ruimte, door behoud van beeldbepalende gebouwen of monumenten en plekken en pleinen die de identiteit en herkenbaarheid van de wijk kunnen verbeteren;
- # Behoud en versterken van groen in en om de wijk door groenvoorzieningen in de wijk en het beter ontsluiten van de wijk naar omliggend groen' (Provincie Limburg, 2008b, pp. 10-11).

Centraal staan zodoende onder andere leefbaarheid, economische vitaliteit, cultuur, identiteit (fysiek en sociaal) en betrokkenheid. Participatie vormt daarbij een belangrijke procesmatige pijler. Dit refereert naar actief burgerschap en integrale preventie. Dit is belangrijk om te zien wat de behoeften van de bewoners zijn en kan leiden tot interactieve planvorming. 'De proeftuin zelfsturing kan hier een vorm van zijn, maar ook Simcity-achtige programma's, waarmee wijken kunnen worden ingericht. Voor Parkstad is dat gaming' (PrL). In hoeverre deze aspecten zijn terug te voeren op sociaal duurzame principes, komt verderop aan bod. Door middel van deze maatregelen wordt de uitwerking op provinciaal niveau in ieder geval het meest concreet verwoord en lijkt het

herstructureringsbeleid een duidelijke sociaal duurzame component te bevatten. Hoe dit echter vertaald wordt naar concrete ingrepen in de fysieke woon- en leefomgeving moet duidelijk worden uit de toekomstige uitvoeringsprogramma's.

Parkstad Limburg

Op regionaal schaalniveau is het meest relevante beleidsdocument voor dit onderzoek het *Regioprogramma 'Naar een duurzaam vitale regio'*. De overkoepelende langetermijn doelstelling hierin is 'het tot stand brengen van een duurzaam economisch vitale en welvarende regio met een nieuw stabiel demografisch evenwicht. Een stabiel demografisch evenwicht veronderstelt dat de bevolking zich naar omvang heeft gestabiliseerd (rond de 220.000 inwoners) en dat de samenstelling naar leeftijdsopbouw voldoende breed is in de leeftijdsgroep van reproductieve leeftijd (20 – 40 jaar)' (Parkstad Limburg, 2010b, p. 67). In het regioprogramma is de visie tot 2040 geschetst, welke dient als basis voor de uitvoeringsprojecten, en de strategie tot 2020. Het uitgangspunt wordt gevormd door de huidige en toekomstige krimp situatie in de regio. Krimp is hierbij aangegrepen als kans.

Op basis van de pijlers 'Herstructurering' en 'Economische Structuurversterking' wordt gestreefd naar een duurzaam vitale regio. Deze twee pijlers zijn verder uitgewerkt in vijf kernthema's voor de strategische agenda. De thema's zijn: Herstructurering, Parkstad Centrum, Gebiedsontwikkeling Parkstadring, Grensoverschrijdend Openbaar Vervoer en Campus Avantis & Nieuwe Energie. In dit onderzoek wordt de nadruk gelegd op de analyse van de pijler Herstructurering en het gelijknamige onderliggende kernthema. Herstructurering betreft overigens een aantal verschillende thema's, waaronder groen en water, zorg en welzijn en wonen. De aandacht is met name gericht op dit laatste thema 'wonen' (zie onderstaand figuur).

Figuur 5.6: Programma Herstructurering uit het regioprogramma

Programma Herstructurering	
<p>Programma doelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> o Versterking van de leefbaarheid o Ontwikkelen gedifferentieerd aanbod woonmilieus met goed prijs-kwaliteit verhouding o Verbeteren evenwicht retailmarkt o Netto onttrekking van 5.500 woningen o Realisatie zorgwoningen o Modelontwikkeling wijkgebonden basiszorgverlening o Invulling openbare ruimte stedelijk gebied o Regionale landschapsontwikkeling o Realisatie fase 1 business case wijkenaanpak 	<p>Programma indicatoren</p> <ul style="list-style-type: none"> o Leegstand terugbrengen naar frictieniveau o Leefbaarheidscore in Parkstad ontwikkeld zich boven landelijk gemiddelde o Het vertrekoverschot in Parkstad is gedaald ten opzicht van de periode 2000 – 2009 o Betere verbindingen tussen aanwezige natuurgebieden o Toename wandel-, fiets- en ruitpaden. o Uitbreiding van aantal hectares regionaal landschap o Toename buurtgroen
<p>Mogelijke regionale investeringsprojecten:</p> <p>Integrale wijkenaanpak</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kerkrade West • Brunssum Centrum • Hoensbroek • Vriehede • Nieuwenhagen • Overige projecten: integrale herstructureringsprojecten in wijken buiten de aangewezen vijf. <p>Regionale landschapsontwikkeling</p> <ul style="list-style-type: none"> • Corio Glana: integrale ontwikkeling Geleenbeekdal onderdeel Parkstad • Oostflank Brunssum / Heidennaturpark / Roode Beek: Onderdeel mijnsteenbergrand / ontluizing beek; facilitering toeristisch medegebruik • Gravenrode/Anstelerbeekdal (incl. Eurodepark) <p>Mogelijke regionale ontwikkelingsprojecten:</p> <p>Integrale wijkenaanpak</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dé-programmeren 1500 bouwtitels o Onderzoek planschade o Locatiebepaling en regionale spreiding • Onderzoek naar mogelijkheden samenvoeging bestaande voorraad • Experiment Toolkit voor ontbouwning particulier eigendom <p>Zorg</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'Voor elkaar in Parkstad' o opstellen business case en ontwikkelen toepassingsmodel wijkgebonden basiszorgverlening voor stedelijk en landelijk gebied (project is ingediend voor subsidie i.h.k.v NPO ZonMw) 	

Bron: Parkstad Limburg, 2010b.

De maatschappelijke opgave wordt ook aangepakt in het kader van zorg en welzijn. Concreet wordt hiervoor ingezet op ‘het ontwikkelen van wijkgebonden basisvoorzieningen’ en de ‘realisatie van voldoende zorggeschikte woningen’ (Parkstad Limburg, 2010b, p. 26). Tevens wordt geëxperimenteerd met een meer wijkgerichte aanpak op dit vlak, samenwerking tussen zorgaanbieders en het omvormen van woningen. Alle ontwikkelingen binnen de regio vinden daarmee voor het grootste deel plaats in het licht van de realiteit van de bevolkingsdaling. Er is daarom een regioprogramma ontwikkeld met een verbindend karakter tussen de domeinen waarop de demografische krimp van invloed is. Duurzame ontwikkeling staat daarbij hoog in het vaandel om tot een vitale regio te komen. Maar daar is een samenspel tussen de bestuurlijke, fysieke, sociale, culturele, economische en ecologische kwaliteiten essentieel voor. Er wordt naar gestreefd om dit in onderlinge samenhang te ontwikkelen, want ‘op die manier kan de dreiging van leegstand, verpaupering en economische verschraling (de negatieve krimp-spiraal) worden omgebogen naar een zichzelf versterkende opwaartse dynamiek (krimp als kans)’ (Parkstad Limburg, 2010b, p. 16).

In Parkstad Limburg is tevens de *Herstructureringsvisie voor de Woningvoorraad* (2009) opgesteld, om de voorgestelde transformatieopgave tot 2020 gestalte te geven. Op basis daarvan zijn ‘enveloppen’ gemaakt met daarin per gebied de herstructureringsopgave. De opgave voor Parkstad Limburg als geheel, gebaseerd op gegevens van 1 januari 2008, is weergegeven in figuur 5.7. Hieruit wordt duidelijk dat de sloopopgave 6.245 woningen bevat om een ‘acceptabel’ leegstandspercentage van twee procent in 2020 te bereiken. Door de huidige bouwplannen en toevoeging van zorgwoningen (5.110 en 1.802 woningen) neemt de woningvoorraad toe en ontstaat een maximale onttrekking van 13.157 woningen. De kwalitatieve vervangingsopgave, gebaseerd op de Parkstadmonitor, telt 12.748 woningen, maar is puur informatief, omdat onduidelijk is welk percentage hiervan bij de sloopopgave wordt gerekend (Parkstad Limburg, 2009b, p. 18).

Figuur 5.7: Envelop transformatieopgave

Parkstad Limburg			
7 november 2008	WONINGEN	Toelichting	Bron/overige
	6.245	Onttrekking door afname huishoudens en terugbrengen leegstand tot 2%	Transformatieopgave Parkstad Limburg 2008-2020
	5.110	Verwachte netto toevoegingen ABC plannen	Monitor Regionale Woningbouw-programmering Parkstad Limburg 2007
	1.802	Verwachte toevoegingen zorgwoningen	Inventarisatielijst zorg
	13.157 Maximale onttrekking	De grootte van de totale onttrekking tot en met 2020 is afhankelijk van realisatie van de verwachte toevoegingen: het zijn ‘communicerende vaten’.	
	12.748	Vervangingsopgave: kwalitatieve aanpassing en/of transformatie van de bestaande woningvoorraad	Transformatieopgave Parkstad Limburg 2008-2020
	2.400	netto toevoeging door ‘overige plannen’: D/E plannen en overige bij de gemeente bekende capaciteiten	Monitor Regionale Woningbouw-programmering Parkstad Limburg 2007

Bron: Parkstad Limburg, 2009b.

De aanpak hiervan vindt plaats op basis van een transformatieplan. Bij het plan gaat het om ‘het terugbrengen van overmatige structurele leegstand, teneinde de leefbaarheid te versterken’ (Parkstad Limburg, 2010b, p. 21). Dit wordt onder andere uitgevoerd door sloop van woningen te stimuleren en integrale gebiedsontwikkeling krimp-proof maken. Flankerend beleid moet daarvoor de instrumenten leveren.

Om de gekozen aanpak uit de herstructureringsvisie te toetsen op de kosten en baten is een MKBA uitgevoerd. De resultaten hiervan zijn opgenomen in kader 5.2. De belangrijkste constatering is dat sociaal gezien een aanpak, gericht op herstructurering en sloop, een gerechtvaardigde strategie om de sociale problematiek aan te pakken.

Kader 5.2: Resultaten MKBA Herstructurering Parkstad Limburg

Resultaten MKBA

✚ 'Krimp is onvermijdelijk, tot 2020 is de daling van het aantal huishoudens nog beperkt, en in de periode 2020-2040 is sprake van een forse daling, het beleid zal zich moeten richten op het zo goed mogelijk omgaan met deze krimp;

✚ Nulalternatief:

- Indien er geen of weinig beleid wordt gevoerd, neemt de discrepantie tussen vraag en aanbod steeds verder toe: in totaal zullen er in 2020 circa 5.500 woningen leegstaan op een totale voorraad van 108.686 woningen;
- De woningvraag daalt, maar de distributie van de woningvraag loopt daarbovenop asymmetrisch: de daling slaat vooral neer aan de onderkant van de woningmarkt: de zwakke gedeelten van de sociale huursector;
- Deze vraaguitval concentreert zich in bepaalde zwakke wijken waar deze woningen veelal oververtegenwoordigd zijn en zorgt voor een neerwaartse druk op de woningprijzen en toename van leegstand;
- Dit heeft op zichzelf een versterkend effect: bewoners van deze wijken die de mogelijkheden hebben, zullen verhuizen met een als gevolg dat de leegstand in deze wijken extra toeneemt en prijzen dalen;
- Gevolg: negatieve leefbaarheidseffecten op het gebied van sociale cohesie, veiligheid, wegvallen draagvlak voorzieningenniveau en verloedering.

✚ Projectalternatief:

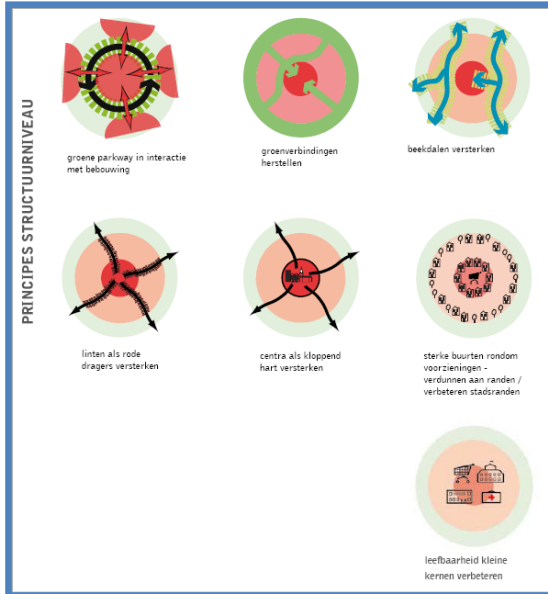
- Indien er beleid gevoerd zou worden op basis van de herstructureringsvisie Parkstad, bestaande uit een netto sloopprogramma van 5.500 woningen tot en met 2020, heeft dit de volgende effecten: woningmarkt wordt in balans gebracht, leegstand wordt voorkomen en er is geen negatieve spiraal ten aanzien van leefbaarheid en de prijzen stabiliseren.

✚ Conclusie:

- Veruit de belangrijkste baat bij interventies conform het projectalternatief ligt op het terrein van leefbaarheid. De negatieve spiraal van leegstand, verloedering, wegtrekken van sociaal-economisch relatief weerbare groepen en verdere leegstand en verloedering wordt voorkomen. Circa 25.000 huishoudens profiteren dan direct van de verbetering van de leefbaarheid in 2040' (Parkstad Limburg, 2010c).

Bron: RIGO & EIB, 2010.

Figuur 5.8: Principes structuurniveau

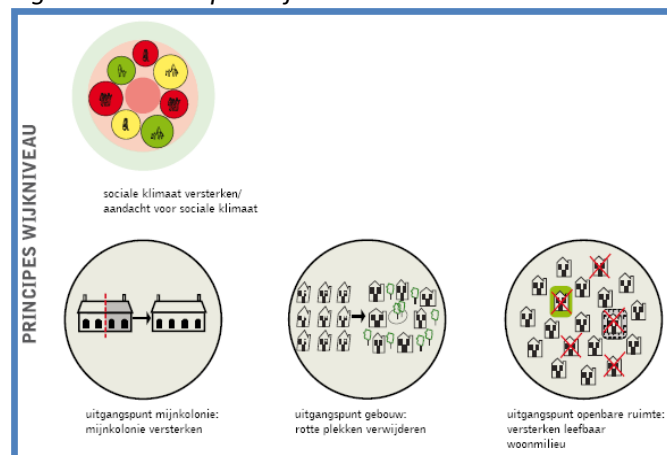

Bron: Parkstad Limburg, 2009b.

Uit deze genoemde principes lijken vooral het verbeteren van de leefbaarheid in de kleine kernen, door middel van voorzieningen, verdichting in de stedelijke centra, het versterken van het sociale klimaat, versterking van de mijnkoloniën, het verwijderen van 'rotte plekken' en het versterken van de leefbaarheid door onder andere ontmoetingsplekken te creëren, bij te kunnen dragen aan een sociaal duurzame herstructurering.

De principes waar op regionaal niveau bij de herontwikkeling van Parkstad van wordt uitgegaan, hebben betrekking op zowel fysieke, als economische en sociale aspecten. In figuur 5.8 zijn deze principes weergegeven. Het uitgangspunt is dat het inzetten hierop 'leidt tot het versterken van structuren op gemeentelijk en regionaal niveau' (Parkstad Limburg, 2009, p. 23). Tevens is in de herstructureringsvisie voor het wijk- en buurniveau een aantal principes opgesteld, vanuit het inzetten op leefbaarheid en functionele kwaliteit. Deze staan in figuur 5.9.

Figuur 5.9: Principes wijkniveau

Bron: Parkstad Limburg, 2009b.

Ten slotte wordt benadrukt dat integraliteit een belangrijke rol speelt bij herstructurering in Parkstad. De multidimensionale opgave, ten gevolge van krimp en het streven naar duurzame ontwikkeling, vraagt hier namelijk om (Parkstad Limburg, 2010b, p. 16). De gebruikte integrale strategie als verbindend proces in Parkstad Limburg wordt bereikt door middel van de IBA, de *Internationale BauAustellung*. Dit betekent dat er een zogenaamd podium wordt gecreëerd, waarop kennis omtrent regionale transformatieprocessen worden vormgegeven. Voorbeeldprojecten uit het buitenland vormen daarvoor een belangrijke input. 'Een IBA is een instrument, een ontwikkeltraject, dat economische zwakke steden of regio's met nieuwe ideeën en projecten in de economische, sociale en culturele sector tracht om te vormen tot economisch sterke en vitale gebieden. De IBA kan de transformatieopgave op een creatieve en innovatieve manier thematiseren en in beeld brengen' (Parkstad Limburg, 2010b, p. 63). De visie, zoals die is weergegeven in het regioprogramma, wordt door het organiseren van een IBA, aan de hand van de volgende doelstellingen, geprobeerd te bewerkstelligen:

- ✚ 'Dienen als vliegwiel voor de transformatieopgave;
- ✚ Zorgen voor synergie tussen de afzonderlijke beleidsvelden;

- ✚ Het accent leggen op kwaliteit, creativiteit en innovatie;
- ✚ Dienen als positieve communicatiedrager naar de inwoners van Parkstad en het bevorderen van burgerparticipatie;
- ✚ Het imago en de bekendheid van, en de identificatie met de regio, sterk verbeteren;
- ✚ Het versterken van het investeringsklimaat;
- ✚ Het binden van partners' (Parkstad Limburg, 2010b, p. 65).

Sociaal gezien zijn hier ten eerste inhoudelijke duurzame componenten uit te onderscheiden, namelijk een imagoverbetering en identificatie. Ten tweede bevat het ook procesmatige duurzame aspecten, zoals het bevorderen van participatie. In 2011 zal de IBA verder worden vormgegeven op basis van een momenteel lopend haalbaarheidsonderzoek en volgens de planning zal in 2012 het startschot worden gegeven voor de IBA in Parkstad Limburg. De (sociaal) duurzame visie zoals Parkstad dat voor ogen heeft bestaat in 2040 uiteindelijk uit een actieve, gezonde en ondernemende regio, met krachtig sociaal beleid gericht op participatie, empowerment, actief burgerschap en vitaliteit. Herstructurering is daarvoor integraal aangepakt, waarbij gebruik is gemaakt van creatieve oplossingen. 'Kenmerkend voor de verschillende woonmilieus in Parkstad 2040 zijn duurzaamheid, flexibiliteit, ruimte en levensloopbestendigheid' (Parkstad Limburg, 2010b, p. 7).

Gemeente Kerkrade

In het coalitieakkoord van de gemeente Kerkrade wordt nadrukkelijk gesproken van samenwerking met de stadsregio Parkstad en de provincie Limburg om tot de geformuleerde ambities te komen. Krimp vormt hiervoor de actuele situatie, waarmee door iedereen omgegaan moet worden. Herstructurering neemt volgens de gemeente Kerkrade hierdoor een centrale plaats in, maar wordt als immense opgave gezien en duurzaamheid 'is een aspect dat niet meer weg te denken is uit het gemeentelijk beleid. Of het nu ons eigen wagenpark betreft of de straatverlichting, ons college zal werken aan een verdere structurele inbedding van dit item' (Gemeente Kerkrade, 2010, p. 18). De gemeente Kerkrade heeft overigens geen algemeen duurzaamheidsbeleid geformuleerd. Voor Kerkrade West, de verst gevorderde pilot van de Limburgse Wijkenaanpak, hebben de betrokken partijen, mede op aandringen van Provincie Limburg, duurzaamheid hoog op de prioriteitenlijst gezet. Dit komt tot uiting in de Stadsdeelvisie Kerkrade-West, maar deze is nog niet openbaar.

Herstructurering vormt de rode draad binnen het beleid van de gemeente Kerkrade. Dat gebeurt nu al, maar zal vanwege de demografische ontwikkelingen ook in de toekomst moeten blijven plaatsvinden. Hierdoor zullen 'sloop, verbouw, nieuwbouw van woningen en de herinrichting van nieuwe openbare ruimten onlosmakelijk verbonden zijn aan het aspect woningbouw. En dat alles binnen de regionaal bepaalde kaders' (Gemeente Kerkrade, 2010, p. 16). Hoe dit concreet plaatsvindt op lokaal wijkniveau, wordt in de verschillende stadsdeelvisies uitgewerkt, maar zoals gezegd is de stadsdeelvisie voor Kerkrade-West nog niet beschikbaar, waardoor deze analyse uitblijft. Door middel van de interviews met betrokken beleidsmakers is echter al wel het nodige bekend geworden over de aanpak. Hieruit blijkt dat de uitwerking plaats vindt aan de hand van deelprojecten, waarbij met name de aanpak van langdurige (jeugd)werkloosheid, onrendabele voorzieningen, leegstand, problemen bij mensen thuis en fysieke en sociale verpaupering centraal staan. Dit gebeurt vanuit de doelstelling om de leefbaarheid te vergroten en de wijken op te waarderen (GK). Concrete voorbeeldprojecten zijn 'Achter de voordeur', waarbij mensen één op één begeleid kunnen worden om uit het isolement te komen en waterbedeffecten te kunnen voorkomen (HG2), en het mixen van

huur- en koopwoningen om kwaliteit in de wijk terug te brengen. Tevens wordt het samenvoegen van verenigingen, het betrekken van burgers en het oprichten of verplaatsen van buurthuizen, gezien als middel om op sociaal vlak een duurzame bijdrage te leveren aan de herontwikkeling van een wijk. De koppeling hiervan aan werkgelegenheidsprojecten kan daardoor concreet voor minder lokale werkloosheid zorgen. De ruimtelijke kwaliteit kan tot slot opgewaardeerd worden, door het ontstaan van nieuwe vrije ruimte door sloop en herstructurering. Fysieke en sociale maatregelen worden op deze wijze gecombineerd (GK). In de eerder genoemde *Herstructureringsvisie voor de Woningvoorraad* wordt uiteindelijk per gemeente de opgave verder uitgewerkt in een kaart. Kerkrade kent hierin een maximale sloopopgave van 3.261 woningen, verspreid over de twee ontwikkelingsgebieden Kerkrade-West en Vroenhof-Bleijerheide. Sloop, renovatie en nieuwbouw moeten daar zorgen voor een kwaliteitsimpuls (Gemeente Kerkrade, 2010).

Hestia Groep

De Hestia Groep vormt als woningcorporatie op lokaal niveau een belangrijke partner bij de herstructurering van Kerkrade-West. Hestia noemt krimp en de bijbehorende opgaven essentieel voor de regio en ook voor de agenda van de corporatie zelf. Veranderingen in de woningbehoefte zorgen namelijk enerzijds voor een sloopopgave, als gevolg van een daling van het aantal huishoudens, en anderzijds voor een vervangingsopgave, doordat de kwalitatieve vraag naar woningen niet meer aansluit op het aanbod. Het wordt als belangrijk gezien om zowel de huidige bewoners en bedrijven te behouden als nieuwe bewoners van buiten de regio aan te trekken. Maar hiervoor moet wel een verbetering van de ruimtelijke, sociale en economische structuur voor plaatsvinden. Krimp biedt hier de ruimte voor. Juist het kunnen aansluiten op toekomstige ontwikkelingen zorgt ervoor dat de krimpsituatie niet altijd negatief hoeft te zijn. Een imagoverbetering is wel essentieel daarbij. De slechte kwaliteit van de woon- en leefomgeving, vervuiling, vernieling, verwaarlozing, onveiligheid en overlast vormen op dit moment echter grote sociaal-maatschappelijke problemen in bepaalde wijken (Hestia, 2009, pp. 11-13).

De missie die de Hestia Groep uitdraagt luidt: *'Hestia groep draagt bij aan een vitale regio Parkstad Limburg door (samen) te werken aan bereikbaar wonen en prettig leven in haar wijken'* (Hestia, 2009, p. 14). De gevolgde strategie om dit te bereiken bestaat uit de volgende punten:

- ✚ 'Bijdragen aan het verbeteren van het vestigingsklimaat in de regio. Voor huidige en nieuwe bewoners. En voor bedrijven. Met als doel: het versterken van de sociale en economische structuur van de regio;
- ✚ Garanderen van de betaalbaarheid, de beschikbaarheid en de kwaliteit van onze woningen. In het bijzonder voor kwetsbare groepen;
- ✚ Optimaliseren van de prijs-kwaliteitverhouding van onze woningen;
- ✚ Mede zorgen voor een goed en duurzaam woon- en leefklimaat in de gebieden waarin we vastgoed hebben;
- ✚ Zorgen voor een goede, op maat gesneden dienstverlening' (Hestia, 2009, p. 14).

Hoe de Hestia Groep dit wil bereiken is per strategisch punt uitgewerkt in een aantal 'inspanningen'. Van de punten die relevant zijn voor dit onderzoek worden de inspanningen benoemd in tabel 5.4. Er blijkt dat sociale duurzaamheid breed wordt benaderd, doordat niet alleen naar individuele woonwensen wordt gekeken, maar tevens naar mogelijkheden voor de hele samenleving in een wijk. Dit betekent dat door lokale projecten er een bepaalde mate van sociale bewustwording moet

worden gecreëerd (HG1). De uitwerking hiervan vindt vervolgens plaats door het koppelen van systemen tussen de corporaties, sociale diensten en andere instanties. Problemen kunnen daardoor integraal worden aangepakt (HG2). Een concreet voorbeeld van de uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering is werkgelegenheid bieden aan hangjongeren in bouwprojecten in de eigen wijk. De verwachting is namelijk dat het negatieve gedrag van de groep hierdoor afneemt. Er zal minder snel vernieling plaatsvinden aan iets dat ze zelf hebben opgebouwd (HG1). Specifiek voor Kerkrade-West is aangedrongen om de wijkontwikkeling in samenwerking met verschillende partijen te organiseren, om een zo breed mogelijke duurzame herontwikkeling te kunnen bereiken. Een marketingconcept met het thema 'het Gewilde Westen', refererend aan de pioniers, de goudzoekers en het verval van de wijk (*ghost town*), moet daarbij inspelen op de verbeelding zodat het in de herinnering blijft (HG1). De voorwaarde bij het investeren in dit soort projecten is echter dat er tegelijkertijd ook medewerking van de bewoners plaatsvindt. Het bieden van werkgelegenheid door het oprichten van een lokale energiemaatschappij is daarnaast ook een sociaal duurzaam voorbeeld, omdat het een bepaald imago creëert, waarmee de wijk zich kan profileren en hier trots op kan zijn. Een 'vliegwiel' om het algemene imago te verbeteren is daarom wenselijk. Dit kan bijvoorbeeld worden bereikt door leegstaande winkels tijdelijk te gebruiken, in samenwerking met scholen, de sociale dienst en jongerenorganisaties (HG2). Uit de voorbeelden blijkt kortom dat grote waarde wordt gehecht aan de koppeling van verschillende maatregelen, omdat verondersteld wordt dat ze elkaar kunnen ondersteunen en versterken. Op sociaal gebied vertonen de maatregelen daarom een grote mate van samenhang.

Tabel 5.4: Strategische punten en bijbehorende inspanningen

Inspanningen voor verbetering van het vestigingsklimaat	Inspanningen om tot een goed en duurzaam woon- en leefklimaat te komen
Het versterken van de woonmilieus en de stedenbouwkundige structuur	Onderhoud en toezicht. Wij nemen onze verantwoordelijkheid ten aanzien van onderhoud van en toezicht op het (semi-)openbaar gebied, voor zover het ons eigendom betreft
Het actief bijdragen aan het opstellen van integrale gebiedsvisies en de uitwerking ervan	Tegengaan van verkeersoverlast
Het (binnen ons werkgebied) aanbieden van huisvesting voor startende ondernemingen	Stimuleren van sociale cohesie
Het aanbieden van stageplaatsen en het stimuleren van leer-werk of re-integratietrajecten in de vastgoedketen	Stimuleren van zelfbeheer
Het realiseren van nieuwe woonconcepten	Waar mogelijk voorkomen van overlast en onvrede
Verdere aanpassing van onze vastgoedportefeuille	Sturen op leefstijlen (of sociaaleconomische positie) en woongedrag
Vergroten van onze naamsbekendheid	Signaleren en agenderen van individuele problemen van bewoners
Bijdragen aan de verbetering van het imago van de regio	Verbeteren of handhaven van het voorzieningenniveau in woongebieden

Bron: Hestia, 2009.

Binnen Nederland geldt de provincie Limburg als koploper op het gebied van het implementeren van duurzaamheidsbeleid (Van Dam e.a., 2006, pp. 154-155; Bontje, 2009, pp. 115-116; Provincie Limburg, 2009). Uit de analyse blijkt echter dat de concrete uitwerking van (sociale) duurzaamheid binnen herstructurering tot nu toe nog vooral plaats in verschillende visies op verschillende schaalniveaus. Hoe sociale duurzaamheid binnen de herstructurering in Parkstad daadwerkelijk bereikt gaat bereikt gaat worden zal in de komende jaren moeten blijken uit de uitvoeringsprogramma's, instrumenten als de IBA en de evaluaties daarvan. Op basis van de empirische analyse kan momenteel wel geconstateerd worden dat er, in relatie met de ruimtelijke condities voor sociaal duurzame wijkontwikkeling uit de literatuur, sprake is van zowel inhoudelijke als procesmatige sociaal duurzame principes binnen de herstructurering in Parkstad. In paragraaf 6.1 worden de resultaten uit de empirische analyse en die uit het theoretisch kader met elkaar vergeleken om tot beantwoording van de onderzoeksvraag te komen.

5.3.4 Achterliggende gedachte

Tot nu toe is in deze paragraaf aan bod gekomen wat de reactie op de krimpsituatie in Parkstad Limburg is, wat er onder sociale duurzaamheid wordt verstaan, hoe de verschillende dimensies samenhangen bij herstructurering en hoe sociale duurzaamheid wordt uitgewerkt in het herstructureringsbeleid. Het doel van deze subparagraaf is het verder achterhalen van de achterliggende gedachten, ideeën en motieven die hiervoor bestaan en nagaan in hoeverre hier een theoretische onderbouwing voor aanwezig is. Uit de hoofdstukken twee en drie is gebleken dat zowel krimp als sociale duurzaamheid situationeel bepaald zijn en dat daarom de herstructureringsaanpak locatiespecifiek moet zijn om toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen op te kunnen vangen. Er is daarom geen sprake van een zogenaamde *gouden standaard* waaraan moet worden voldaan. Wat zijn dus kortom, los van de genoemde aanleiding en behoefte om duurzaam te herstructureren, de achterliggende gedachten, ideeën en motieven om sociale duurzaamheid uit te werken en toe te passen binnen herstructurering in Parkstad Limburg en welke theoretische onderbouwing ligt hieraan ten grondslag?

Uit het *Beleidskader Duurzame Ontwikkeling* blijkt allereerst de volgende overweging centraal te staan bij het inzetten op duurzaamheid: 'Uitputting van natuurlijke voorraden, aantasting van ecosystemen en afname van biodiversiteit, onevenredige verdeling van werk en inkomen, gebrek aan onderwijs en goede gezondheidszorg voor miljarden mensen, klimaatverandering en de nieuwe oliecrisis hebben de noodzaak voor duurzame ontwikkeling wederom bevestigd' (Provincie Limburg, 2009, p. 9). Hierbij wordt aangesloten bij de mondiale en nationale afspraken en ambities om 'de kwaliteit van economie, sociale ontwikkeling, natuur en milieu in onderlinge samenhang te verbeteren zonder dat dit welvaart en welzijn van generaties na ons nadelig beïnvloedt' (Provincie Limburg, 2009, p. 9). De Lissabon en Göteborg strategieën worden daarbij aangehaald, omdat deze zouden moeten leiden tot economische vooruitgang in combinatie met verbetering van natuur en milieu en een bij de economie passend sociaal beleid. 'Bij duurzame ontwikkeling gaat het dus om het vinden van een evenwichtige samenhang tussen de sociaal-culturele, natuurlijke en economische 'voorraden' in de samenleving, resulterend in meerwaarde en kwaliteitsverbetering' (Provincie Limburg, 2010b, p. 1.1-2). Het op langere termijn effectief, zuinig en efficiënt omgaan met de omgeving staat zodoende hoog in het vaandel bij de provincie. Om duurzaam te ontwikkelen bestaat daarvoor wel een aantal vereisten, te weten: 'bewustzijn en besef van maatschappelijke belangen, grensoverstijgend-, toekomstgericht- en integraal denken, multidisciplinair werken, leren omgaan

met verandering en onzekerheden en kritisch, creatief en innoverend tot oplossingen komen' (Provincie Limburg, 2009, p. 10).

Erkend wordt wederom dat samenhang op verschillende schaalniveaus en beleidsterreinen bewerkstelligd moet worden, waarbij niet direct een beste eindtoestand bestaat en alle betrokken partijen binnen een gebied een actieve rol moeten hebben om duurzaamheid na te streven. De overheid neemt zelf een sturende en stimulerende rol in, maar is terughoudend met het voorschrijven van regels, 'omdat werken aan duurzame ontwikkeling vooral vanuit eigen motieven van de actoren moet komen' (Provincie Limburg, 2009, p. 36). Met name het Cradle-to-Cradleprincipe is in Limburg een belangrijke basis geweest om op duurzame ontwikkeling in te zetten. Het is een insteek waarbij gezegd kan worden 'dat het niet zoveel uitmaakt hoeveel je consumeert, als je maar goed consumeert'. Bedrijven die daar vervolgens geld in zien worden met die gedachte meegetrokken (PrL).

Naast dit provinciale beleidskader wordt echter ook gesteld dat aan de uitwerking van een gefundeerde gedachte achter duurzame ontwikkeling nog meer aandacht besteed moet worden (PL2). Als duurzame ambitie geldt over het algemeen het toekomstbestendig maken van wijken, waarbij sprake is van een bredere blik op ontwikkelingen dan voorheen. Ook binnen overheden en organisaties blijkt dit weerklank te krijgen en wordt in toenemende mate nagedacht over duurzame (her)ontwikkeling, getuige de verschillende beleidsdocumenten, maar ook proeftuinen en kennisarena's.

Een gefundeerde gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering blijkt, los van de gemotiveerde aanleiding om krimp als kans te zien en Parkstad duurzaam te herstructureren, niet aanwezig te zijn in de geanalyseerde beleidsdocumenten. De analyse van de interviews levert echter op dat op dit moment de gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid grotendeels gebaseerd is op het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie*. Bij alle betrokken partijen is de achterliggende filosofie de DPL-methodiek. Door middel van dit DPL-instrument worden allereerst de plannen en de nulsituatie doorgerekend, waarna deze scores worden besproken en wordt overlegd op welk thema specifiek de nadruk verder wordt gelegd. Plannen worden naar aanleiding hiervan veranderd en uiteindelijk volgt een duurzaamheidsscore (PrL). Zie kader 5.2 op de volgende pagina voor een beknopte uitleg van het DPL. De DPL-aspecten bepalen zodoende de achterliggende gedachte van de sociale thema's waar op in wordt gezet. Essentieel is dat het zowel nationaal en internationaal wordt ontwikkeld en gebruikt, waardoor het duurzaamheidsbeleid ook in Limburg hier grotendeels op gebaseerd wordt (PrL & GK). Naast het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie* wordt overigens gebruik gemaakt van de Ecorys-toets. In de toekomst wil de provincie echter overstappen naar het nog in ontwikkeling zijnde instrument BREAAAM (*Building Research Establishment Environmental Assessment Method*) en dan met name de op gebiedsontwikkeling gerichte variant BREAAAM-Gebied (PrL).

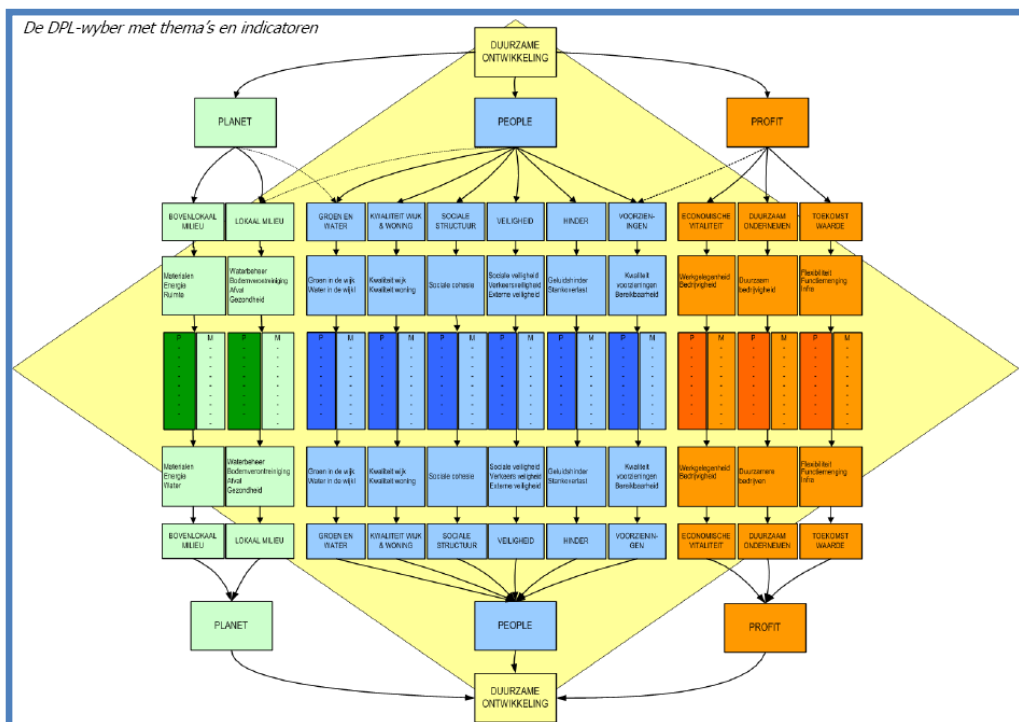
Kader 5.2: Duurzaamheidsprofiel van een Locatie

‘Het Duurzaamheidsprofiel van een Locatie (DPL) is een instrument dat een bijdrage kan leveren aan de realisering van duurzame wijken’ (IVAM, 2005, p.1). Op basis van de People-Planet-Profit-benadering wordt met dit instrument door middel van indicatoren een concreet rapportcijfer gegeven voor de duurzaamheid van de huidige situatie en die van de plansituatie. Dit wordt vergeleken met theoretisch geconstrueerde referentiewijken, waardoor een score ontstaat ten opzichte van ‘een gemiddelde wijk waarin geen duurzame maatregelen zijn getroffen en waarin net wordt voldaan aan de eisen uit wet- en regelgeving’ (IVAM, 2009, p. 2). Niet alles wordt overigens door het DPL gemeten, aangezien ook niet alle aspecten van duurzaamheid (goed) meetbaar zijn. Over het algemeen geldt dat de meeste duurzaamheidsambities wel met dit instrument meetbaar kunnen worden gemaakt en net zo belangrijk biedt het een houvast voor de betrokkenen bij de wijkontwikkeling.

Op sociaal duurzaam vlak (People) zijn de geselecteerde thema’s en indicatoren:

- ✚ Groen en water (ook overlap met Planet)
- ✚ Kwaliteit wijk en woning
- ✚ Sociale structuur (sociale cohesie)
- ✚ Veiligheid (sociaal, verkeer en extern)
- ✚ Hinder (geluid en stank)
- ✚ Voorzieningen (kwaliteit en bereikbaarheid)

Ook het lokaal milieu heeft raakvlakken met People, waarbij met name het gezondheidsaspect relevant lijkt.

Bron: IVAM, 2005.

Naast de besproken DPL-aspecten bestaat de achterliggende gedachte van de toepassing van sociale duurzaamheid bij herstructurering uit veronderstellingen. Een voorbeeld hiervan is dat wanneer er in sociale infrastructuur, in mensen en in sociale projecten geïnvesteerd wordt, er mensen aan een

baan geholpen kunnen worden. Meer inkomsten betekent het mogelijk maken van een wooncarrière en hierdoor ontstaat uiteindelijk meer rendement voor de betrokken partijen uit de woningvoorraad. Hiermee kan weer geïnvesteerd worden in andere projecten, waardoor een positieve draai kan ontstaan in een wijk. Nu is er namelijk vooral sprake van een negatieve spiraal met veel leegstand, uitval van voorzieningen en hoge werkloosheid en bij sloop kan een minderwaardigheidscomplex bij de bewoners ontstaan, waardoor men zich niet meer interesseert in de leefomgeving. Het gevaar schuilt hierdoor in een *selffulfilling prophecy* (HG2). Door in te zetten op dit soort veronderstelde relaties en *spin-offs* zou een wijk uiteindelijk sociaal duurzaam moeten worden. De basisgedachte voor de woningcorporatie is daarnaast 'waardecreatie, waardebehoud en waardestijging'. Dit blijkt vooralsnog alleen gebaseerd te zijn op aannames, omdat er nog weinig onderzoek is verricht naar hoe deze veronderstellingen doorberekend kunnen worden. De verwachting is echter dat met duurzame ontwikkelingen in de toekomst wel winst te behalen valt, anders zou het niet gedaan worden (HG2).

Verschillende methodieken kunnen kortom met thema's en indicatoren een belangrijke bijdrage leveren aan een gefundeerde toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering. Ook kunnen ze dienen als extra controle en meetlat bij de invulling van duurzaamheid in het beleid (GK) en bijdragen aan het monitoren en becijferen van sociale investeringen. Daarnaast zijn het de veronderstellingen die de achterliggende gedachte bij de toepassing en uitwerking compleet maken, totdat onderzoek heeft plaatsgevonden naar de daadwerkelijke sociaal duurzame resultaten. Er wordt tot nu toe namelijk alleen vanuit gegaan dat er een sociale waardestijging ontstaat, omdat het te verwachten is, maar theoretisch wetenschappelijk onderbouwd is het niet. 'Het gaat erom met één ding te beginnen, hetzelfde als met een visie, waarbij je gaandeweg tot de conclusie komt dat soms iets niet kan en je het met afweging van de doelstellingen moet uitwerken' (HG2).

5.3.5 Doorwerking

In deze laatste subparagraaf van het empirisch onderzoek staat centraal in hoeverre er samengewerkt wordt tussen de betrokken partijen, met betrekking tot de toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering, welke rolverdeling daarbij gehanteerd wordt en wat ten slotte de mate van doorwerking is.

Uit de geanalyseerde documenten blijkt allereerst dat aan samenwerking grote waarde wordt gehecht door alle betrokken partijen. Op dit punt wordt namelijk genoemd dat het kan leiden tot een meerwaarde voor de regio, wanneer gezamenlijk aan een visie wordt gewerkt en elke partner een passende rol invult (Parkstad Limburg, 2010b). De ambities en doelstellingen van de partijen blijken daarbij in grote mate overeen te komen. Dit is niet verwonderlijk, aangezien ze op basis van overleg en samenwerking tot stand zijn gekomen. Samenwerking tussen de verschillende partners vormt dan ook een belangrijk onderdeel van de duurzame ontwikkeling van gebieden. De gedachte hierachter is dat er voor een gezamenlijke opgave wordt gestaan. De krimp situatie heeft namelijk uitwerking op alle partijen en het belang van duurzame ontwikkeling om hier iets aan te doen wordt door elke partij onderschreven. Er is zodoende een samenwerkingsconvenant getekend, waaruit plannen verder worden uitgevoerd. Hierin zijn onder andere afspraken gemaakt over wie de plannen uitvoert en wie voor de financiering verantwoordelijk is. Het geldt als gezamenlijke visie, waaraan alle partners bijdragen en waar concrete projecten aan worden gekoppeld. De organisatie hiervan

bestaat uit een bestuurlijke groep van de vier partijen en uit een ambtelijke werkgroep. In teamverband wordt wekelijks overlegd en worden de plannen uitgewerkt (GK).

In het verleden was deze vorm van samenwerking echter geen gegeven. Op veel plekken vervulde elke partij zijn eigen taak en was er weinig onderlinge afstemming. Dit resulteerde in onwenselijke en onsamenhangende, incidentele ingrepen. Van onderop is toen door de woningcorporatie en de gemeente besloten de gebiedsontwikkeling integraal te laten plaatsvinden. Hierdoor is gezamenlijk naar een visie toegewerkt, waarbij tegelijkertijd duurzaamheid en de krimpsituatie een grote rol gingen spelen, waardoor de provincie en de regio ook hebben besloten bij deze samenwerking aan te sluiten (HG2). Zodoende kon men elkaar op verschillende schaalniveaus en op verschillende beleidsterreinen gaan aanvullen en daarmee een vruchtbare, duurzame ontwikkeling op gang brengen. Overigens ligt naast samenwerking tussen de betrokkenen bij herstructurering in Parkstad, ook samenwerking over de grens voor de hand. In dit opzicht is bijvoorbeeld internationaal wonen een belangrijk punt geworden, aangezien een wijk als Kerkrade-West direct tegen de grens aanligt met Duitsland en hierdoor de eerste woonwijk in Nederland vormt (HG1). Naast wonen zijn ook de arbeidsmarkt en de infrastructuur voor de hand liggende thema's, waar in Parkstad inmiddels in internationaal verband aandacht aan wordt besteed.

Met betrekking tot de samenwerking op het gebied van sociale duurzaamheid is overigens geen sprake van een hiërarchische relatie, maar wel van doorvertaling van beleid. Dit is echter door afspraken tot stand gekomen en wordt niet top-down bepaald. De partijen staan in die zin op gelijke hoogte, maar vervullen elk een eigen rol. Wie hierbij doorslaggevend is, is afhankelijk van een bepaald krachtenveld, waarbij enkele machtige personen veel invloed kunnen uitoefenen. Op het punt van financiering draagt elke partner bij, zodat iedereen betrokken is en blijft en gebaat is bij een efficiënte samenwerking. Alle partijen hebben daarbij een bepaalde mate van sturing in hun eigen werkgebied. De einduitkomst is echter een complex gegeven, aangezien het verleden, de veelheid aan gemeenten en regionale belangen hiermee samenhangen (PrL). De nieuwe status die Parkstad heeft gekregen kan hier overigens verandering in brengen. Het is namelijk niet wenselijk dat de bestuurskracht om daadwerkelijk iets aan de problematiek te doen verzwakt wordt, vanwege de complexe bureaucratische processen tussen de regio, de verschillende gemeentes, corporaties en de provincie.

De rolverdeling tussen de betrokken partners is momenteel als volgt. In de verschillende documenten wordt de rolbeschrijving van elke afzonderlijke partij benoemd:

- ✚ Provincie: aanjager, regisseur, intermediair tussen partijen, coördinator, facilitator met instrumentarium, investeerder, kennismakelaar (expert), initiator, stimulator en katalysator voor bewustwording en afstemming op bovenregionaal niveau (Provincie Limburg, 2008);
- ✚ Regio: coördinerend, faciliterend, actief en stimulerend, voorwaarden scheppend en stellend en regisseren (Parkstad Limburg, 2009a; Parkstad Limburg, 2010b);
- ✚ Gemeente: vertaling naar concrete aanpak, ontwikkeling, inrichting, verantwoordelijk voor de (ruimtelijke) randvoorwaarden en planprocedures, beheer en verantwoordelijkheid voor de wijken (Parkstad Limburg, 2009a);
- ✚ Corporatie: verantwoordelijk voor de (sociale) woningvoorraad en huisvesting, uitvoerder, gebiedsontwikkelaar en –manager (Hestia, 2009; Parkstad Limburg, 2010b).

De provincie is vooral regisseur en verbindt de partijen voor het algemene belang. Op laag schaalniveau binnen de wijkenaanpak zijn het de gemeenten en corporaties die het voor het zeggen hebben en voor de uitvoering zorgen. De corporaties zijn in dat opzicht verantwoordelijk voor de (sociale) woningvoorraad en huisvesting en de gemeenten voor de inrichting van de openbare ruimte. De provincie en de regio proberen daarin samenhang te bewerkstelligen, waardoor ook de meerwaarde van deze partijen duidelijk wordt. De regio moet in dit opzicht gezien worden als verlengstuk van de gemeenten, waarbij het een aantal gedelegeerde taken op zich heeft genomen, die met name betrekking hebben op fysieke herstructurering. Op het gebied van sociale duurzaamheid binnen de herstructureringsopgave zijn juist weer de gemeenten en corporaties actief en uitvoerend. Niet geheel onbelangrijk is overigens de gehanteerde procesaanpak. De provincie voorziet binnen de samenwerking in het procesplan en bijbehorende (toetsings)instrumenten, zodat uiteindelijk op bovenlokaal niveau een optimale balans kan ontstaan. Het regionale belang, bijvoorbeeld het voorkomen van waterbedeffecten na herstructurering, is daarbij een essentieel punt voor de regio Parkstad en de provincie Limburg (PrL, GK, HG1 & HG2). Deze twee partijen bezitten daarnaast ook de rol om 'naar boven te masseren, naar VROM om krimpgelden te investeren' (HG2).

Opgemaakt kan worden uit de samenwerking en rolverdeling dat er geen doorslaggevende rol is van één partij, maar dat de partners gezamenlijk de plannen ontwikkelen, dat eenieder de eigen rol kent en dat ze allemaal ook financieel bijdragen. Er is op deze wijze geen sprake van een hiërarchische relatie. Uit de interviews blijkt dat de betrokkenen de samenwerking tot nu toe succesvol vinden verlopen en dat dit voor een belangrijk deel te wijten is aan de urgentie van de krimpproblematiek en de overtuiging dat dit alleen gezamenlijk opgelost kan worden. 'Daarvoor moet je de gelederen sluiten en er gezamenlijk hard aan werken' (GK). Hoewel alle partijen een eigen doelstelling hebben en een andere rol kennen binnen de samenwerking, bestaat er een grote overlap en dit is ook waar de samenwerking op afgesloten is.

De rollen die onder de verschillende partners zijn verdeeld kunnen kortom worden beschouwd als de rollen zoals die als vanouds in de ruimtelijke ordening worden opgevat. Alle partijen hebben daarbij zo een eigen doelstelling. Op hoog schaalniveau geldt de provincie als regisseur, met als doel het bewerkstelligen van de samenhang in het beleid. Dit vormt de meerwaarde van de provincie in dit verband. Op regionaal niveau vindt vervolgens een meer specifieke visievorming plaats, vanuit de gedachte dat bepaalde oplossingen voor de krimpsituatie het beste op regionaal niveau kunnen worden gevonden, bijvoorbeeld op het gebied van de woningvoorraad waardoor concurrentie tussen gemeenten onderling zo veel mogelijk wordt vermeden. Op lokaal niveau geldt dat de gemeente de verantwoordelijkheid heeft binnen de wijken, vanwege de reguliere beheertaak en de woningcorporatie bezit tot slot de taak op het gebied van sociale huisvesting. De overlap tussen de doelstellingen van alle partijen is groot, maar de concrete uitvoering zal in grote mate worden verricht door de corporatie en de gemeente. De drijvende kracht hierachter is de urgentie van de problematiek op alle schaalniveaus, waarvan wordt ingezien dat het alleen door middel van samenwerking en een adequate rolverdeling kan worden opgelost.

Er kan overigens in de visies van de betrokken partners een duidelijke gelaagdheid worden onderscheiden. 'Als de beleidsdocumenten op de goede volgorde worden gelegd zie je alles steeds weer terugkomen, bij ieder thema zie je de koppeling' (PrL). Het *POL* is daarin op provinciaal niveau de overkoepelende, dynamische visie, van waaruit bijvoorbeeld de *Provinciale Woonvisie* is

opgesteld. Op dit niveau wordt abstract het beleid geformuleerd en zijn de verschillende beleidsterreinen uitgewerkt in beleidsnotities. Bij elk lager schaalniveau wordt het abstracte beleid verder uitgewerkt, bijvoorbeeld in de *Herstructureringsvisie van de woningvoorraad*. Elementen uit de eerder genoemde Woonvisie komen daar weer in terug. De provincie en regio zijn zelf in principe geen uitvoerende organisaties (HG1). Het regioprogramma vindt daarom verdere uitwerking in de stadsdeelvisies, waarin alles concreet gemaakt is, onderbouwd wordt en over de gehele breedte wordt bekeken. Het aspect duurzame ontwikkeling, zoals dat geambieerd wordt door de provincie, vindt op deze wijze uiteindelijk neerslag op een concrete, situationele, locatiespecifieke wijze. Er wordt echter niet van bovenaf tegen de gemeenten en corporaties gezegd: 'jullie moeten in de wijk sociaal en duurzaam aan de slag' (HG2). In die zin is er geen sprake van een top-down, maar van een bottom-up-benadering, wat tevens blijkt uit de uitwerking in de zogenaamde business cases, waarvoor de Hestia Groep zich namelijk zelf heeft aangemeld, omdat het de eigen inzichten wilde inbrengen.

5.4 Conclusie

Dit hoofdstuk vormde het empirische gedeelte van dit onderzoek naar de gedachte achter de toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg en de concretisering ervan in het herstructureringsbeleid. Achtereenvolgens zijn daartoe de specifieke krimpsituatie in Parkstad, met in het bijzonder de sociale problematiek als gevolg daarvan, en de resultaten van de analyse aan bod gekomen. Aan de hand van een thematische insteek zijn de bevindingen gepresenteerd. In deze paragraaf worden de belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk getrokken, waarna ze in het volgende hoofdstuk worden vergeleken met de inzichten uit het theoretisch kader om de gestelde onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden.

Locatiespecifieke sociale problematiek

In Parkstad Limburg bestaat een locatiespecifieke krimpsituatie als gevolg van een regionale uitwerking van algemene demografische trends en regiospecifieke oorzaken. In het eerste geval is sprake van een negatief buitenlands migratiesaldo met Duitsland en België, een negatief binnenlands migratiesaldo met de Randstad en een sterfte-overschot door bovengemiddelde ontgroening, bovengemiddelde vergrijzing en selectieve migratie van jongeren en gezinnen met kinderen (RIGO & EIB, 2010). Qua regiospecifieke oorzaken spelen de-industrialisatie en suburbanisatie een grote rol. Het woningaanbod, de arbeidsmarkt en het gebrek aan onderwijsmogelijkheden zorgen hiernaast voor een grote uitstroom van met name hogeropgeleiden en jonge mensen (Das & De Feijter, 2009). De gevolgen zijn zowel economisch, als fysiek en sociaal van aard, en strekken zich uit over de hele regio. Het meest concreet worden ze echter op wijk- en buurtniveau, waarbij geldt dat onder andere leegstand, verloedering, verschraling van het voorzieningsniveau en de leefbaarheid, in samenhang optreden. Dit gebeurt vooral in wijken die al onder druk staan (Gerrichhauzen en Partners, 2007). Gegeven de krimpsituatie en met name de gevolgen en sociale problematiek is in Parkstad Limburg een vijftal wijken aangewezen met een 'majeure integrale verbeteropgave', waaronder Kerkrade-West en Hoensbroek (Provincie Limburg, 2008b).

De locatiespecifieke sociale problematiek bestaat hier uit een wegtrekkende sociaal-economisch sterke en relatief hoogopgeleide bevolkingsgroep, concentraties van achterstands- en probleemgroepen, toenemende verloedering, criminaliteit, verschraling van de leefbaarheid, daling van de sociale status, sociale instabiliteit, hoge werkloosheid, jeugdproblematiek, afname van de

sociale cohesie, verslechtering van het imago, vernielingen en afname van de sociale veiligheid door minder sociale controle en toezicht (Gemeente Kerkrade, 2006; Gerrichhauzen en Partners, 2007; Van Dam e.a., 2006; RIGO & EIB, 2010; Visser, 2010; VROM, 2010). Zonder ingrijpen raken de krimpwijken in een negatieve spiraal, waardoor de urgentie om hier (sociaal duurzaam) te herstructureren het grootst is.

Duurzame reactie op krimp

In Parkstad wordt de kripsituatie tegenwoordig geaccepteerd, er wordt op geanticipeerd en er wordt in geïnvesteerd om hiermee duurzaam en pragmatisch om te gaan (Smeulders & Latten, 2009; Parkstad Limburg, 2010c). Dit blijkt uit de intensieve samenwerking tussen de betrokken partijen in de regio en dit komt terug in de regionale woningbouwprogrammering en de verschillende visies en doelstellingen om naar nieuwe kansen te zoeken om Parkstad duurzaam te herontwikkelen. Krimp vormt hiervoor het uitgangspunt, waarbij de locatiespecifieke context in acht wordt genomen. Duurzaamheid komt terug in de manier waarop de verschillende ruimtelijke ontwikkelingen worden aangepakt. Dit alles gebeurt namelijk om de wijken toekomstbestendig te maken door in te spelen op de prognoses en gebruik te maken van unieke koploperprojecten en proeftuinen (Provincie Limburg, 2008b; Gemeente Kerkrade, 2010; Parkstad Limburg, 2010b). Hierbij wordt vooral gezocht naar mogelijkheden voor combinaties tussen bijvoorbeeld herstructurering, het slopen van woningen, het aanleggen van groen en daarmee het creëren van sociale werkgelegenheid. De stap van woorden naar daden blijft alleen moeilijk en zal moeten blijken uit de specifieke maatregelen die genomen worden en de concrete uitwerking hiervan.

Sociale duurzaamheid in Parkstad

Sociale duurzaamheid wordt niet apart gedefinieerd in het herstructureringsbeleid in Parkstad, omdat veelal benadrukt wordt dat in het geval van herstructurering naar de totale duurzame gebiedsontwikkeling gekeken moet worden en niet naar losse dimensies. Uit de afgenomen interview en de verschillende doelstellingen en maatregelen zijn wel sociaal duurzame componenten te onderscheiden, waardoor toch bekeken kan worden wat in Parkstad als sociaal duurzaam wordt beschouwd. Sociale duurzaamheid betekent in dit geval:

- ✚ Aspecten waar mensen in het dagelijks leven mee te maken hebben. Op het gebied van wonen betekent dit een veilige, bereikbare en prettig leefomgeving. Dit is voor iedereen van belang, waardoor het een gezamenlijk doel is;
- ✚ Naast tastbare ook gevoelsmatige elementen, zoals reputatie en sociale cohesie;
- ✚ Locatiespecifiek: het mijnverleden speelt een grote rol bij de huidige sociale structuur en de bevolkingsopbouw. In dienst van de bewoners moet hiermee rekening worden gehouden;
- ✚ Faciliterende rol van fysieke ingrepen om ook sociale zaken te beïnvloeden;
- ✚ Niet alleen de focus op losse thema's, maar een optimale balans met andere domeinen;
- ✚ Mensenwerk, door en voor de bewoners zelf;
- ✚ Procesmatige kant door participatie en interactieve beleidsvorming (PrL, PL2, GK, HG1 & HG2).

Uitwerking binnen herstructurering

De uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg blijkt in de beleidsdocumenten voornamelijk alleen uit de doelstellingen, visies, concrete projecten en voorbeelden. Uit de interviews blijken er daarnaast al wel meerdere concrete ideeën te bestaan,

waarin een sociaal duurzame component is te onderscheiden. Op provinciaal en regionaal niveau vindt in dit opzicht hoofdzakelijk de visievorming in het algemeen belang plaats. Op lagere schaalniveaus wordt meer specifiek ingegaan op de concrete projecten binnen de locatiespecifieke context. Hierin is sprake van zowel inhoudelijke als procesmatige sociaal duurzame principes, zoals identiteit en participatie.

Het meest concreet blijkt sociale duurzaamheid te worden in het kader van de *Limburgse Wijkeraanpak*. Hiermee is een grote stap gezet naar de inbedding van deze sociale component door het inzetten op de *High Five*:

- ✚ Wonen en duurzaamheid (huisvesting en duurzame kwaliteit woningvoorraad en woonomgeving);
- ✚ Voorzieningen (sport, welzijn en zorg, werken, leren, cultuur, bereikbaarheid);
- ✚ Identiteit (cultuurhistorie, imago, groen);
- ✚ Participatie (meedoen, onderwijs, sociale cohesie, diversiteit);
- ✚ Veiligheid (sociaal, verkeer, extern) (Provincie Limburg, 2008b; Provincie Limburg, 2010b).

Verschillende maatregelen binnen deze wijkaanpak worden voor ogen gezien om de leefbaarheid te vergroten. Deze richten zich hoofdzakelijk op differentiatie, economische vitaliteit, sociale structuren en samenhang, gezondheid, huisvesting, maatschappelijke voorzieningen, starters, samenwerking, sport, participatie, empowerment van kwetsbare groepen, ontwikkeling van nieuwe concepten, de jeugd, verkeersveiligheid, communicatie, sociale cohesie, groenvoorzieningen en versterking van de identiteit door herkenbare en beeldbepalende gebouwen (Provincie Limburg, 2008b). Hoe de uitwerking van sociale duurzaamheid binnen de herstructurering in Parkstad echt concreet wordt gemaakt in maatregelen moet blijken uit de toekomstige uitvoeringsprogramma's en de instrumenten als de IBA.

Achterliggende gedachte

Zowel krimp als sociale duurzaamheid worden situationeel bepaald, waardoor de herstructureringsaanpak locatiespecifiek moet zijn om toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen op te kunnen vangen. Los van de aanleiding om in te spelen op krimp, blijkt er in Parkstad Limburg een drieledige achterliggende gedachte te bestaan voor de uitwerking en toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering. Ten eerste wordt in Parkstad aangesloten bij de mondiale en nationale afspraken en ambities om 'de kwaliteit van economie, sociale ontwikkeling, natuur en milieu in onderlinge samenhang te verbeteren zonder dat dit welvaart en welzijn van generaties na ons nadelig beïnvloedt' (Provincie Limburg, 2009, p. 9). Vooral het Cradle-to-Cradleprincipe is in Limburg een belangrijke basis geweest om op duurzame ontwikkeling in te zetten. Ten tweede geldt dat een gefundeerde gedachte achter de toepassing van sociale duurzaamheid grotendeels gebaseerd is op het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie*. Verschillende DPL-aspecten bepalen de achterliggende gedachte van de sociale thema's waar op in wordt gezet. Hiervoor is gekozen, omdat het zowel nationaal en internationaal is ontwikkeld en gebruikt wordt (PrL & GK). Op sociaal duurzaam vlak zijn de thema's: groen en water, kwaliteit wijk en woning, sociale structuur, veiligheid, hinder en voorzieningen (IVAM, 2005). Ten derde vormen veronderstellingen de achterliggende gedachte van de toepassing van sociale duurzaamheid bij herstructurering. Door in zetten op veronderstelde relaties tussen bijvoorbeeld sociale projecten, investeringen in de wijk en een uiteindelijk maatschappelijk rendement, wordt geprobeerd sociaal duurzaam te zijn. Momenteel

gebeurt dat alleen vooral op basis van aannames, omdat onderzoek naar sociaal duurzame effecten ontbreekt (HG2). De verwachte sociale waardeestijging is daardoor niet wetenschappelijk onderbouwd. Concluderend kan gesteld worden dat een deel van de achterliggende gedachte redelijk gefundeerd is, hoewel toekomstig onderzoek ook deze effecten zal moeten bewijzen, omdat krimp en sociale duurzaamheid situationeel bepaald worden.

Mate van doorwerking

Op basis van het deskresearch en de interviews kan met betrekking tot de mate van doorwerking het volgende geconcludeerd worden. Enerzijds is er niet zozeer sprake van doorwerking in de zin van een hiërarchische relatie tussen de beleidsdocumenten, waarin van hoog naar laag schaalniveau van bovenaf visies worden opgelegd en dat deze ideeën vervolgens moeten worden opgenomen in onderliggend beleid. Anderzijds blijkt dat er in de onderzochte documenten wel gelijksoortige doelstellingen met betrekking tot sociale duurzaamheid bestaan. Volgens de geïnterviewden is er echter geen sprake van geweest dat deze naschakeling is opgelegd, maar dat het op basis van overleg en samenwerking tot stand is gekomen. Samenwerking tussen de verschillende partners vormt dan ook een essentieel onderdeel bij de uitwerking van onder andere sociale duurzaamheid binnen de herstructureringsopgave in Parkstad Limburg.

6 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

In dit laatste hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vooraf gestelde deelvragen en de centrale onderzoeksvraag. Er vindt hiertoe een koppeling plaats tussen het contextuele hoofdstuk, het theoretisch kader en het empirische gedeelte van dit onderzoek. Tot slot worden er op basis van de conclusies uit dit onderzoek aanbevelingen gedaan.

6.1 Deelvragen

1) Welke sociale gevolgen heeft demografische krimp?

De sociale problematiek als gevolg van demografische krimp blijkt locatiespecifiek te zijn. In de huidige en toekomstige krimpgebieden zorgen verschillen in het historisch gegroeide karakter van een gebied, de regiospecifieke oorzaken en gevolgen en het verschil in tempo en diepgang van de daling er namelijk voor dat de aard van de problematiek bijna overal anders is. Krimp kent zowel fysieke, als economische en sociale gevolgen met een grote onderlinge samenhang en wisselwerking. Met name op een laag ruimtelijk schaalniveau zijn deze gevolgen het sterkst merkbaar. In theorie staan op sociaal vlak de sociale status, de sociale cohesie en de sociale veiligheid onder druk. Vooral de daling van het aantal huishoudens en de verandering van de samenstelling ervan zijn hier verantwoordelijk voor en niet zozeer de afname van het bevolkingsaantal. Selectieve migratie zorgt namelijk voor het achterblijven van de sociaal-economisch zwakkeren in een buurt. Een meervoudige sociale problematiek in een cyclisch proces kan het gevolg zijn, doordat ook de fysieke en economische effecten van krimp indirect sociale consequenties hebben.

De locatiespecifieke sociale problematiek in Parkstad Limburg is zodoende het gevolg van een regionale uitwerking van algemene demografische trends en regiospecifieke oorzaken. Het ongeschikte woningaanbod, de slechte arbeidsmarkt en het gebrek aan onderwijsmogelijkheden zorgen hier voor een grote uitstroom van met name hogeropgeleiden en jonge mensen. De sociale gevolgen hiervan worden het meest duidelijk op wijk- en buurtniveau. Dit gebeurt vooral in de wijken die al onder druk stonden, zoals Kerkrade-West. De sociale problematiek bestaat hier uit: een vertrekkende sociaal-economisch sterke en relatief hoogopgeleide bevolking, concentraties van achterstands- en probleemgroepen, toenemende verloedering en criminaliteit en toename van het aantal vernielingen, verschraving van de leefbaarheid, daling van de sociale status door de afname van het gemiddelde opleidings- en inkomensniveau en de hoge werkloosheid, sociale instabiliteit door veranderingen in huishoudenssamenstellingen, jeugdproblematiek, afname van de sociale cohesie, verslechtering van het wijkimago en afname van de sociale veiligheid door minder sociale controle en toezicht.

2) Wat zijn de reacties op krimp en welke rol speelt duurzaamheid hierin?

Het inspelen op een krimpsituatie vraagt gezien de locatiespecifieke problematiek om een situationele aanpak. De algemene oorzaken van demografische krimp (daling van het vruchtbaarheidscijfer, toename van het sterftcijfer en een negatief migratiesaldo) zijn namelijk slechts ten dele te beïnvloeden. Daarom is het in acht nemen van de regionale en lokale context van essentieel belang bij de herontwikkeling van een gebied. Omdat de wisselwerking tussen de gevolgen van krimp groot is, vanwege de nauwe samenhang tussen de fysieke, economische en sociale aspecten, impliceert dit tevens een integrale benadering. In theorie bestaan er drie reacties op

krimp: het tegengaan van krimp, omgaan met krimp en het gebruiken van krimp. Gebleken is dat een krimpsituatie niet alleen geaccepteerd moet worden, maar dat het inspelen op de bevolkingsprognoses en inzetten op de bestaande kwaliteiten van een gebied, ervoor kan zorgen dat de eventuele problematiek controleerbaar wordt en daarmee effectief kan worden bestreden. Duurzame herontwikkeling verdient daarbij de voorkeur. Duurzaam betekent in dit geval geen groei, omdat dit zelfs negatieve effecten kan hebben, maar een lokale of regionale situatie toekomstbestendig maken. Dit zogenaamde *smart shrinking* laat in theorie, door middel van verdunning, verbinding van ruimtelijke ontwikkelingen, het zoeken naar ruimtelijk evenwicht en flexibel bouwen, een duurzame herontwikkeling tot stand komen. Het combineren van fysieke, economische en sociale maatregelen biedt daarbij mogelijkheden om een integrale duurzame herontwikkeling op gang te brengen.

In de praktijk blijkt dat in Parkstad Limburg, als één van de eerste regio's, de krimpsituatie wordt geaccepteerd, er op wordt geanticipeerd en er wordt geïnvesteerd om hier duurzaam en pragmatisch mee om te gaan. Er is hier in ieder geval geen sprake (meer) van ontkenning of het tegengaan van de situatie. Dit komt tot uiting door de intensieve samenwerking tussen de betrokken partijen in dit gebied en in de regionale woningbouwprogrammering en de verschillende visies en doelstellingen om naar nieuwe kansen te zoeken om Parkstad duurzaam te herontwikkelen. Krimp vormt hierbij het uitgangspunt en is op alle ontwikkelingen van grote invloed. De rol van duurzaamheid in deze aanpak zit hoofdzakelijk in de manier waarop de verschillende ruimtelijke ontwikkelingen worden aangepakt: het toekomstbestendig maken van wijken door flexibel in te spelen op prognoses, verdunning en het zoeken naar nieuwe mogelijkheden voor combinaties van ruimtelijke ontwikkelingen.

3) *Wat is sociale duurzaamheid en aan welke condities moet herstructurering voldoen om sociaal duurzaam te zijn?*

Uit de theorie is gebleken dat de sociale dimensie van duurzame ontwikkeling wetenschappelijk gezien minder ver is ontwikkeld dan de fysieke en economische componenten. In toenemende mate wordt hier echter aandacht aan besteed, omdat sociale duurzaamheid als essentieel wordt beschouwd om tot een algehele effectieve duurzame ontwikkeling te komen. Enerzijds bestaat sociale duurzaamheid uit persoonlijk bezit (eigenschappen) en anderzijds uit processen tussen personen (institutionele mechanismen). Het vormt daarom zowel een positieve toestand binnen een gemeenschap als het proces binnen de gemeenschap. Geconcludeerd wordt dat, hoewel een eenduidige definiëring ontbreekt, er van een sociaal duurzame toestand kan worden gesproken wanneer voldaan wordt aan de volgende vier overkoepelende criteria: voorzien in de basisbehoeften van mensen, toegang bieden tot sociale bronnen, gelijkheid bewerkstelligen en participatie bevorderen. De invulling hiervan is echter subjectief en normatief.

Op het gebied van herstructurering wordt een (sociaal) duurzame herontwikkeling belangrijk geacht om maatschappelijke veranderingen op te kunnen vangen. Door het gebruik van duurzame principes worden de levensomstandigheden blijvend verbeterd, zullen toekomstige bewoners de woonkwaliteit ook positief waarderen, ontstaan nieuwe kansen voor bewoners binnen aantrekkelijke wijken en wordt niet vervallen in de oude problematiek. Dautzenberg e.a. (2010) stellen dat 'de bestending van de betekenis van voorzieningen' en 'het garanderen van veranderbaarheid' hiervoor van essentieel belang is. Hierdoor is, hoofdzakelijk gebaseerd op veronderstellingen, een

aantal ruimtelijke condities te onderscheiden, waaraan herstructurering moet voldoen om een sociaal duurzame leefomgeving te creëren:

- ✚ Identiteit en identificatie
- ✚ Eigenaarschap
- ✚ Flexibiliteit
- ✚ Bereikbaarheid en toegankelijkheid
- ✚ Diversiteit en functiemenging
- ✚ Aantrekkelijkheid, veiligheid en gezondheid

Door het bestendigen van de betekenis van voorzieningen wordt identificatie mogelijk gemaakt en zorgt het voor bereikbaarheid en toegankelijkheid. Het garanderen van de veranderbaarheid leidt tot flexibiliteit en biedt ruimte voor diversiteit, veranderende identiteiten en verschuivingen op het gebied van eigenaarschap. Uit de empirische analyse is gebleken dat in Parkstad Limburg over het algemeen een grote mate van overeenkomst bestaat met deze inzichten uit de theorie. Sociale duurzaamheid wordt hier niet apart gedefinieerd, maar uit de interviews zijn de volgende sociaal duurzame aspecten te onderscheiden op het gebied van herstructurering:

- ✚ Aspecten waar mensen in het dagelijks leven mee te maken hebben. Op het gebied van wonen betekent dit een veilige, bereikbare en prettig leefomgeving. Dit is voor iedereen van belang, waardoor het een gezamenlijk doel is;
- ✚ Naast tastbare ook gevoelsmatige elementen, zoals reputatie en sociale cohesie;
- ✚ Locatiespecifiek: het mijnverleden speelt een grote rol bij de huidige sociale structuur en de bevolkingsopbouw. In dienst van de bewoners moet hiermee rekening worden gehouden;
- ✚ Faciliterende rol van fysieke ingrepen om ook sociale zaken te beïnvloeden;
- ✚ Niet alleen de focus op losse thema's, maar een optimale balans met andere domeinen;
- ✚ Mensenwerk, door en voor de bewoners zelf;
- ✚ Procesmatige kant door participatie en interactieve beleidsvorming.

4) *Wat vormt de aanleiding om sociale duurzaamheid binnen herstructurering specifiek in krimpsituaties toe te passen?*

Er bestaat ten eerste behoefte aan een locatiespecifieke aanpak van de woningvoorraad in krimpgebieden, omdat de sociale problematiek in elke krimpsituatie verschilt. Dit is duidelijk gemaakt in de eerste deelconclusie. Ten tweede wordt duurzaamheid situationeel bepaald door de specifieke context en interactieprocessen in een regio, omdat de fysieke omstandigheden, de sociaal-culturele factoren en instituties overall anders zijn. Ten derde kent herstructurering sociaal gezien geen concrete eindtoestand, aangezien maatschappelijke verschuivingen constant gaande zijn. Met name in krimpgebieden, waar naast veranderende behoeften en wensen van bewoners ook grote veranderingen in de bevolkingssamenstelling plaatsvinden, wordt het toepassen van sociale duurzaamheid noodzakelijk geacht om hier een passend antwoord op te bieden.

In Parkstad Limburg is geconstateerd dat krimp de belangrijkste oorzaak vormt voor de problemen op wijkniveau en daardoor aanleiding geeft voor herstructurering. De ambitie bestaat hierbij om duurzaamheid structureel en integraal in te bedden in het herstructureringsbeleid, waarin het toekomstbestendig maken van wijken als belangrijkste doelstelling geldt. Dit houdt ook het toepassen van sociale duurzaamheid in, omdat ingezien wordt dat krimp ook grote sociale gevolgen heeft. De achterliggende gedachte van deze toepassing schuilt ten eerste in het aansluiten bij

mondiale en nationale duurzame ambities, omdat Limburg een koploper wil zijn op dit gebied. Ten tweede bepalen de sociale aspecten uit het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie* de thema's waar op in wordt gezet. Ten derde wordt verondersteld dat door gebruik te maken van sociaal duurzame principes binnen herstructurering er een sociale waardeestijging optreedt en het kan inspelen op toekomstige maatschappelijke veranderingen. Hiermee blijkt de theorie op dit punt duidelijk aan te sluiten bij de empirie. Ook hierin is duidelijk geworden dat een gefundeerde onderbouwing nog in de kinderschoenen staat, vanwege het ontbreken van wetenschappelijk bewijs voor de effecten van sociaal duurzame herstructurering.

5) Hoe wordt sociale duurzaamheid uitgewerkt en concreet gemaakt in het herstructureringsbeleid?

Duurzame ontwikkeling moet gezien worden als parapluconcept. Elke onderliggende dimensie dient daarom een verdere concrete invulling te krijgen. In de derde deelconclusie is gebleken wat dit volgens de literatuur betekent voor sociale duurzaamheid en de ruimtelijke condities waaraan herstructurering moet voldoen om dit te bereiken. De uitwerking en concretisering van sociale duurzaamheid in het herstructureringsbeleid in Parkstad Limburg wordt gekarakteriseerd door een mentaliteitsverandering van groei- naar krimpdenken, regionale samenwerking tussen overheden en marktpartijen, imagooversterking, een kwantitatieve en kwalitatieve woonopgave, clustering van voorzieningen, het inzetten op nieuwe sociaal-economische dragers en een doelgroepenbeleid gericht op de sociaal-economisch zwakkere bevolking (Van Dam e.a., 2006).

De uitwerking van sociale duurzaamheid vindt voorlopig nog alleen plaats in de verschillende (herstructurerings)visies. Hierin worden met name doelstellingen geformuleerd, waaruit sociaal duurzame componenten zijn te onderscheiden. De specifieke uitvoeringsprogramma's, instrumenten als de IBA en evaluaties moeten in de toekomst meer duidelijkheid verschaffen hoe sociale duurzaamheid concreet gestalte krijgt. Uit de analyse kan echter wel geconcludeerd worden dat er zowel wordt ingezet op inhoudelijke als procesmatige sociaal duurzame principes binnen de herstructurering in Parkstad Limburg. Waar op provinciaal en regionaal niveau vooral globale visievorming plaatsvindt, wordt uit de beleidsdocumenten op lokaal niveau meer locatiespecifiek ingegaan op de maatregelen. De *Limburgse Wijkenaanpak* en de *High Five* laten in dit opzicht tot nu toe de meest concrete aanpak zien. Hieruit wordt opgemaakt dat om Parkstad Limburg sociaal duurzaam te maken er in de toekomst maatregelen worden getroffen op het gebied van wonen, voorzieningen, identiteit, participatie en veiligheid. Deze zijn weer verder onderverdeeld en uitgewerkt in onderliggende thema's. De vergelijking met de concretisering van sociale duurzaamheid in de literatuur is weergegeven in tabel 6.1. Hieruit wordt duidelijk dat wederom een grote mate van overeenkomst bestaat tussen de theorie en de empirie in Parkstad Limburg.

Het concept *smart shrinking* komt ook in dit verband weer naar voren, gezien de ambities en doelstellingen in Parkstad om bij herstructurering de woningvoorraad te verdunnen, flexibel te bouwen en fysieke, economische en sociale maatregelen te combineren. Dit wordt specifiek in Parkstad van groot belang geacht, omdat de problematiek als gevolg van krimp als meervoudig en cyclisch wordt bestempeld.

Tabel 6.1: Vergelijking concretisering van sociale duurzaamheid

Literatuur	Parkstad Limburg
<i>Identiteit en identificatie</i> → sociale binding, sociale samenhang, onderling vertrouwen, participatie	<i>Identiteit</i> → cultuurhistorie, imago, groen, beeldbepalende gebouwen, sociale structuren, nieuwe concepten
<i>Eigenaarschap</i> → investering in woonomgeving, vergroten leefbaarheid	<i>Wonen</i> → differentiatie, passende huisvesting, duurzame kwaliteit woningvoorraad en woonomgeving, starters
<i>Flexibiliteit</i> → inspelen op fysieke en sociale veranderingen, geen terugval problematiek	
<i>Bereikbaarheid en toegankelijkheid</i> → voorkomen sociale uitsluiting, bieden gelijkwaardige kansen	<i>Voorzieningen</i> → sport, welzijn en zorg, werken, leren, cultuur, bereikbaarheid, jeugd, economische vitaliteit
<i>Diversiteit en functiemenging</i> → creatieve ideeën, vergroten leefbaarheid, betrekken van bewoners, levensloopbestendige buurt	<i>Participatie</i> → meedoen, onderwijs, sociale cohesie, diversiteit, empowerment van kwetsbare groepen, samenwerking
<i>Aantrekkelijkheid, veiligheid en gezondheid</i> → universele esthetische waarden, verbetering sociaal welzijn, individuele gezondheid	<i>Veiligheid</i> → sociaal, verkeer, extern

6) In hoeverre wordt samengewerkt tussen de betrokken partijen met betrekking tot sociale duurzaamheid binnen herstructurering en is daarbij sprake van doorwerking?

Uit de literatuur is gebleken dat in het geval van krimp de situatie in eerste instantie geaccepteerd moet worden en er naar oplossingen moet worden gezocht om situationeel en integraal te werk te gaan om de ongewenste gevolgen te kunnen bestrijden. Samenwerking tussen relevante partners in deze locatiespecifieke context is daarbij essentieel, omdat zonder een goede balans tussen de verschillende schaalniveaus en beleidsterreinen er geen algehele effectieve duurzame ontwikkeling kan plaatsvinden.

In Parkstad Limburg vindt in dit opzicht sinds een aantal jaren regionale samenwerking plaats met een WGR+-status. Dit houdt in dat de regio bepaalde verantwoordelijkheden heeft overgenomen van de lokale overheden. Op het gebied van herstructurering en de herontwikkeling van Parkstad Limburg naar een duurzaam vitale regio vindt op dit vlak tegenwoordig intensief samenwerking plaats. Door de betrokken partijen wordt namelijk ingezien dat met de gevolgen van krimp op regionaal niveau het meest effectief kan worden omgegaan, met als drijvende kracht de urgentie van de problematiek op alle schaalniveaus. In de rolverdeling geldt de provincie vooral als regisseur, de regio als coördinator en facilitator, de gemeente als vertaler naar een concrete aanpak en ontwikkelaar en de corporatie als uitvoerder. Met betrekking tot doorwerking is er tot slot enerzijds geen sprake van een hiërarchische relatie, waarbij visies worden opgelegd. Anderzijds is de overlap qua doelstellingen is groot, maar is er volgens de geïnterviewden geen sprake van een opgelegde naschakeling. Dit komt doordat het op basis van overleg en samenwerking tot stand is gekomen. Hiermee lijkt Parkstad op een goede manier aan te sluiten bij de aanbevelingen uit de literatuur.

6.2 Centrale onderzoeksvraag

Op basis van de geformuleerde conclusies op de deelvragen wordt in deze paragraaf de centrale onderzoeksvraag beantwoord. De doelstelling van dit exploratieve onderzoek was de gedachte achter de toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg te onderzoeken en na te gaan hoe dit vervolgens in het herstructureringsbeleid concreet wordt gemaakt. De bijbehorende centrale onderzoeksvraag luidde:

Welke gedachte schuilt achter de toepassing van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in krimpgebieden en hoe wordt sociale duurzaamheid vervolgens concreet gemaakt in het herstructureringsbeleid?

De aanleiding om sociale duurzaamheid toe te passen in het herstructureringsbeleid in Parkstad Limburg schuilt in het feit dat in een aantal wijken een locatiespecifieke sociale problematiek heerst als gevolg van demografische krimp. De behoefte en noodzaak is hierdoor ontstaan om de krimpwijken door middel van duurzame herstructurering toekomstbestendig te maken. Duurzaamheid wordt situationeel bepaald door de specifieke context, waardoor het toepassen van sociale duurzaamheid noodzakelijk geacht wordt om toekomstige maatschappelijke en demografische ontwikkelingen op te kunnen vangen. De achterliggende gedachten, motieven en ideeën bij deze aanleiding bestaan uit de ambitie van Limburg om een koplopersrol te vervullen op het gebied van duurzame ontwikkeling en de veronderstelling dat door gebruik te maken van sociaal duurzame principes binnen herstructurering er een sociale waardestijging optreedt. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de sociale aspecten van het *Duurzaamheidsprofiel van een Locatie* en aannames over relaties tussen herstructurering en het verbeteren van de sociale problematiek. Een gefundeerde theoretische onderbouwing hiervan staat echter nog in de kinderschoenen, doordat wetenschappelijk bewijs voor de effecten van sociaal duurzame herstructurering in krimpgebieden ontbreekt.

Er blijken hierbij veel overeenkomsten te bestaan tussen de opvattingen over sociale duurzaamheid in Parkstad Limburg en wat onder sociale duurzaamheid in de literatuur wordt verstaan. Dit kan verklaard worden door de koplopersrol van Parkstad Limburg, aangezien het als één van de eerste regio's de krimpsituatie accepteert en er op anticipeert door er duurzaam en pragmatisch mee om te gaan. Sociale duurzaamheid komt hierdoor terug binnen de ruimtelijke ontwikkelingen, die de regio voor ogen heeft. Naast het flexibel toekomstbestendig maken van krimpwijken, verdunning en het zoeken naar nieuwe combinaties voor ruimtelijke ontwikkelingen, wordt in de herstructureringsvisies ingezet op zowel inhoudelijke als procesmatige sociaal duurzame principes. In het kader van de *Limburgse Wijkeraanpak* krijgt dit momenteel het meest concreet vorm door middel van de *High Five*: wonen, voorzieningen, identiteit, participatie en veiligheid. Dit beleid is op basis van samenwerking tussen relevante partijen tot stand gekomen, waarbij sociale duurzaamheid als essentieel onderdeel wordt gezien om tot een duurzame en vitale regio te komen. De concretisering van de *High Five* vertoont een grote mate van overeenkomst met de concretisering van sociale duurzaamheid in de literatuur. Daarbij wordt ook de locatiespecifieke context in acht genomen, getuige het rekening houden met onder andere de cultuurhistorie, het imago, de sociale structuren, de kwantitatieve en kwalitatieve woonopgave, participatie en beleid gericht op zwakke doelgroepen. De toekomstige uitvoeringsprogramma's en evaluaties daarop zullen echter meer duidelijkheid moeten verschaffen hoe sociale duurzaamheid concreet gestalte krijgt binnen herstructurering.

6.3 Aanbevelingen

Door middel van dit verkennende onderzoek is een eerste inzicht geboden in de gedachte achter de toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering in Parkstad Limburg en de concretisering ervan in het herstructureringsbeleid. De kennis over de sociale dimensie van duurzame ontwikkeling, en meer specifiek in het geval van herstructurering in krimpgebieden, is hiermee toegenomen. Deze nog niet eerder bestaande koppeling tussen sociale duurzaamheid, herstructurering en demografische krimp roept echter, zoals bij veel onderzoeken het geval is, weer nieuwe vragen voor verder onderzoek op.

Het verdient aanbeveling om de ontwikkelingen op het gebied van duurzame herstructurering in Parkstad Limburg te evalueren op het moment dat de fysieke herstructurering gerealiseerd is. Met betrekking tot de sociale effecten zal echter vaker een evaluatie moeten plaatsvinden, omdat dit een dynamisch proces betreft en sterk afhankelijk is van de demografische ontwikkelingen. In dit onderzoek is aangegeven dat de onderbouwing van de sociale duurzame principes nog in de kinderschoenen staat. Door middel van het monitoren en evalueren van de effecten van de herstructurering kan echter de theoretische onderbouwing beter worden gefundeerd. Daarnaast is de vraag ontstaan in hoeverre de huidige en toekomstige fysieke en sociaal duurzame ingrepen in de woningvoorraad, als voorbeeld kunnen dienen voor andere Nederlandse krimpregio's. In dit onderzoek bestond een belangrijke rol voor de locatiespecifieke context en werd duidelijk gemaakt dat *best practices* uit andere gebieden gevaarlijk kunnen zijn. Toch is het de overweging waard om de meer algemeen geldende, overkoepelende elementen van duurzame herstructurering te onderzoeken op de toepasbaarheid elders. Tot slot kunnen, op basis van de elementen van sociale duurzaamheid binnen herstructurering uit dit onderzoek, de potentiële effecten van nieuwe beleidsmaatregelen voor de leefomgeving inzichtelijk gemaakt worden. Hoewel evaluaties nog moeten plaatsvinden, biedt het een houvast om de ontwikkelingen in de gaten te kunnen houden. Nader onderzoek moet uitwijzen welke concrete indicatoren hiervoor verantwoordelijk kunnen zijn en in welke verhouding. Juist het kwantificeren en monitaren blijft namelijk een moeilijke opgave bij sociale ontwikkelingen.

LITERATUURLIJST

- Baarda, D.B. & M.P.M. de Goede (2006), Basisboek Methoden en Technieken. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff. Vierde druk.
- Beckhoven, E. van (2007) Herstructurering succesvol? Factoren die bijdragen aan het succesvol verlopen van herstructureringsprojecten. Utrecht: Stade Advies BV.
- Beckhoven, E. van & R. van Kempen (2002) Het belang van de buurt. Utrecht: NETHUR.
- Bergeijk, E. van, A. Kokx, G. Bolt & R. van Kempen (2008) Helpt herstructurering? Effecten van stedelijke herstructurering op wijken en bewoners. Delft: Eburon.
- Blokland-Potters, T. (1998) Wat stadsbewoners bindt; sociale relaties in een achterstandswijk. Kampen: Kok Agora.
- Bolt, G. & M.I. Torrance (2005) Stedelijke herstructurering en sociale cohesie. Utrecht: DGW/NETHUR-partnership.
- Bontje, M. (2009) Parkstad Limburg, een kansrijke regio. In: De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 20 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nicis.nl/nicis/webwinkel/index/wonen.html>.
- Borja, J. & M. Castells (1997) Local and global: Management of Cities in the information age. London: Earth-scan Publications.
- Bryman, A. (2008) Social research methods. Oxford: University Press. Third edition.
- Business Issues (2010). Quick scans [online]. [Geciteerd 29 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.businessissues.nl/index.asp?RubriekId=9999>.
- Buys, A. (1997) De ideale mix? Een verkenning van visies, feiten en verwachtingen ten aanzien van de bevolkingssamenstelling van buurten en wijken. Amsterdam: RIGO.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, Centraal Planbureau, Planbureau voor de Leefomgeving & Sociaal en Cultureel Planbureau (CBS, CPB, PBL & SCP) (2009) Monitor Duurzaam Nederland 2009. Den Haag: CBS.
- CBS (2010) Statline [online]. [Geciteerd april-december 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://statline.cbs.nl/statweb/>>.
- Chkalova, K. (2009) Minder mensen, minder werkenden. In: De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 3 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nicis.nl/nicis/webwinkel/index/wonen.html>.
- Chkalova, K. & H. Nicolaas (2009) De levensfasen van Parkstad Limburg. In: De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 10 oktober 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nicis.nl/nicis/webwinkel/index/wonen.html>.
- Colantonio, A. (2007) Social Sustainability: An Exploratory Analysis of its Definition, Assessment Methods, Metrics and Tools. In: Measuring Social Sustainability: Best Practice from Urban Renewal in the EU. 2007/01: EIBURS Working Paper Series, European Investment Bank.
- Colantonio, A. (2008) Traditional and Emerging Prospects in Social Sustainability. Measuring Social Sustainability: Best Practice from Urban Renewal in the EU. 2008/02: EIBURS Working Paper Series, European Investment Bank.
- Colantonio (2009) Social Sustainability: Linking Research to Policy and Practice. OECD Insights.
- Companen (2007) Demografische veranderingen in de Achterhoek; Consequenties voor de woningmarkt [online]. [Geciteerd 15 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.companen.nl/downloads/ACO_definitief-dec.pdf>.

- Dam, F. van, C. de Groot & F. Verwest (2006) *Krimp en ruimte: Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Das, M. & H. de Feijter (2009) *Wie komen en wie gaan? In: De nieuwe groei het krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg* [online]. [Geciteerd 3 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nicis.nl/nicis/webwinkel/index/wonen.html>.
- Dautzenberg, M., K. Kuitert, B. Runhaar, R. Wiggers & W. Wentholt (2010) *De sociaal duurzame stad. Begripsverkenning en sociaalruimtelijke implicaties* [online]. [Geciteerd 10 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.dmo.amsterdam.nl/aspx/download.aspx?file=/contents/pages/298721/desociaalduurzamestad-eindrapportjuni2010.pdf>.
- Derks, W., P. Hovens & L. Klinkers (2006) *Structurele bevolkingsdaling, een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers* [online]. [Geciteerd 12 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/view.cfm?template=download&website_id=159&download_id=1>.
- Derks, W., P. Hovens & L. Klinkers (2010) *Cijfers rond structurele bevolkingsdaling in chronologisch perspectief* [online]. [Geciteerd 20 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.vanmeernaarbeter.nl/sites/vanmeernaarbeter.nl/files/Cijfers_rond_bevolkingsdaling_03-10_Derks.pdf>.
- Diekerhof, I. (2006) 'Sorry, je zei smart shrinking?!' [online]. [Geciteerd 29 oktober 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=1903&item_type=opinie&item_id=126>.
- Dorst, M. van (2005) *Een duurzaam leefbare woonomgeving: fysieke voorwaarden voor privacyregulering*. Delft: Eburon.
- Elliot, J.A. (2006) *An Introduction To Sustainable Development*. Oxon: Routledge. Derde editie.
- Elzerman, K. (2010) *A future with shrinkage: What is a suitable policy response to shrinkage?* [online]. [Geciteerd 8 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.vanmeernaarbeter.nl/system/files/Koen%20Elzerman%20-%20Master%20Thesis%20-%20A%20Future%20With%20Shrinkage%20-%20Def%203.pdf>.
- Empacher, C. & P. Wehling (1999) *Indicatoren sozialer Nachhaltigkeit. ISOE Diskussionspapiere 13*.
- European Commission (2009) *Shrink smart - The Governance of Shrinkage within a European Context* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.shrinksmart.ufz.de/>.
- Friedrichs, J. (2001) *Urban revitalization transforms urban governments: the cases of Dortmund and Duisburg, Germany*. Aldershot: Ashgate, pp. 189-210.
- Gemeente Kerkrade (2006) *Leegstaande woningen in gemeente Kerkrade, 1 januari 2006*. Kerkrade: Gemeente Kerkrade.
- Gemeente Kerkrade (2010) *Collegeprogramma 2010-2014 Gemeente Kerkrade 'Samen verder werken aan onze toekomst'* [online]. [Geciteerd 29 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kerkrade.nl/site/file.php?file=12721>.
- Gerrichhauzen en Partners (2007) *Krimp als kans* [online]. [Geciteerd 25 augustus 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/documentatie/Krimp%20als%20kans,%20parkstad%20limburg,%202007.pdf>.
- Gibson, R.B. (2001) *Specification of sustainability-based environmental assessment decision criteria and implications for determining "significance" in environmental assessments*. Ottawa: Canadian Environmental Assessment Agency.

- Glaeser, E.L. (2005) Reinventing Boston, 1600-2003. *Journal of Economic Geography* 5: pp. 119-153.
- Heijne, N. (2009) Krimp en de kansen; Een onderzoek naar de gevolgen van afnemende bevolkingsaantallen voor het basisonderwijs in de regio Oost-Groningen [online]. [Geciteerd 25 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.vanmeernaarbeter.nl/sites/vanmeernaarbeter.nl/files/Scriptie%201.0.doc>.
- Hestia Groep (2009) Ondernemingsplan 2009-2013 Vitaal. Landgraaf: Hestia Groep.
- Hollander, J.B., K. Pallagst, T. Schwarz & F.J. Popper (2009) Planning shrinking cities [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://policy.rutgers.edu/faculty/popper/ShrinkingCities.pdf>>.
- Hueting, R. & L. Reijnders (2003) Broad sustainability contra sustainability: the proper construction of sustainability indicators. *Ecological Economics* 50, pp. 249-260.
- IVAM (2005) Duurzaamheidsprofiel van een locatie [online]. [Geciteerd 3 maart 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.ismh.nl/scripts/download.asp?ID=3324>.
- Jong, A. de & F. Verwest (2009) Tot 2025 bevolkings- en huishoudensrimp. In: De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 2 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nicis.nl/nicis/webwinkel/index/wonen.html>.
- Jorritsma, W. (2010) Slopen in krimpgebieden; Uitdunnen en opwaarderen. [online]. [Geciteerd 15 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <scripties.let.eldoc.ub.rug.nl/.../2010/W.Jorritsma/MA_1738712_W_Jorritsma.pdf>.
- KcBB (Kenniscentrum voor Bevolkingsdaling en Beleid) (2010) Digitaal Basisboek Bevolkingsdaling [online]. [Geciteerd 5 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.bevolkingsdaling.nl/Default.aspx?tabid=1266>.
- KEI (Stichting Kennis, Expertise en Innovatiecentrum Stedelijke Vernieuwing) (2010a). Dossier Stoomcursus stedelijke vernieuwing [online]. [Geciteerd 1 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=6361>.
- KEI (2010b). KEI-overzicht: Stedelijke ontwikkeling van Nederland in Vogelvlucht [online]. [Geciteerd 1 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=6248>.
- KEI (2010c). KEI-overzicht: Rijksbeleid door de jaren heen [online]. [Geciteerd 2 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=2398>.
- Kemp, R. van & H. Priemus (1999) Undivided Cities in the Netherlands: Present situation and Political Rhetoric, pp. 641-657 [online]. [Geciteerd 17 oktober 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.informaworld.com/smpp/ftinterface~content=a713669929~fulltext=713240930~frm=content>.
- Kleinhans, R.J. (2005) Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting. Delft: Onderzoeksinstituut OTB.
- Kleinhans, R.J., L. Veldboer & J.W. Duyvendak (2000) Integratie door differentiatie? Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Korsten, A. & E. Goedvolk (2008) Bevolkingsdaling vraagt paradigmaverandering [online]. [Geciteerd 12 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.arnokorsten.nl/PDF/Bevolking,%20groei%20en%20afname/Bevolkingsdaling%20vraagt%20andere%20wijze%20van%20denken.pdf>.
- Kraker, J. de, M.F. van Laeken & R.J.M. Cörvers (2007) Over de mogelijkheid en noodzakelijkheid van een concept [online]. [Geciteerd 6 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web:

- <www.opener.ou.nl/department02/duurzame-ontwikkeling/downloads/hoofdstuk_2_leerkern.pdf>.
- Kunz, J. (2006) Social sustainability and community involvement in urban planning online]. [Geciteerd 3 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.tay.fi/laitokset/sospol/tutkimus/alueet/local/ecopolis_06.pdf>.
- Laan, E. van der & A. Bijleveld (2009) Brief van de Minister voor Wonen, Wijken en Integratie en Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties [online]. [Geciteerd 6 oktober 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/documentatie/VROM_brief_bevolkingsdaling_21apr2009.doc>.
- Latten, J. & S. Musterd (2009) Parkstad Limburg in een veranderend demografisch tij. In: De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 20 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nicis.nl/nicis/webwinkel/index/wonen.html>.
- Lehtonen, M. (2004), The environmental–social interface of sustainable development: capabilities, social capital, institutions. *Ecological Economics* 49, pp. 199 - 214.
- Littig, B. & E. Grießler (2005) *International Journal of Sustainable Development*, Vol. 8: 1/2, 65-79.
- Marissing, E. van (2006) Stedelijk beleid en sociale cohesie; Een interpretatie van de sociale structuren in de Amersfoortse wijk Liendert door professionals die in deze wijk werkzaam zijn. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Marissing, E. van, G. Bolt & R. van Kempen (2004) Stedelijk beleid en sociale cohesie in twee herstructureringswijken: Nieuw-Hoograven (Utrecht) en Bouwlust (Den Haag). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) & Interprovinciaal Overleg (IPO) (2009) Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling: Krimpen met kwaliteit. Den Haag: BZK.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2010) Duurzame ontwikkeling [online]. [Geciteerd 23 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.minbuza.nl/nl/Onderwerpen/Duurzaamheid/Duurzame_ontwikkeling>.
- Ministerie van Verkeer & Waterstaat (V&W) (2010) Krimp en Mobiliteit; Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid [online]. [Geciteerd 14 oktober 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/rapporten/2010/04/29/krimp-en-mobiliteit/krimp-20en-20mobiliteit.pdf>.
- Ministerie van VROM (1997) Nota Stedelijke Vernieuwing. Den Haag: VROM.
- Ministerie van VROM (2002) Kwaliteit van stedelijke vernieuwingswijken; KWR 2000 maakt balans op.
- Ministerie van VROM (2004) Leefbaarheid van wijken [online]. [Geciteerd 1 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.stawon.nl/files/projecten/vingeroefening/ALGEMEEN/LeefbaarheidVanWijken.pdf>.
- Ministerie van VROM (2009) Duurzame stedelijke vernieuwing: de logica van de wijk. Den Haag: VROM.
- Ministerie van VROM (2010) Duurzame ontwikkeling [online]. [Geciteerd 14 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.vrom.nl/pagina.html?id=10748>.
- Musterd, S. (1998) Sleutelpositie wijk bij herstructurering? *Geografie* 3, pp. 13-14.

- NIDO (Nationaal Initiatief Duurzame Ontwikkeling) (2004) Eindrapportage NIDO-programma: Duurzame Stedelijke Vernieuwing [online]. [Geciteerd 1 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/kei2003/documentatie/nido-eindrapportdsv-apr2004.pdf>.
- Omann, I. & J.H. Spangenberg (2002) Assessing Social Sustainability; The Social Dimension of Sustainability in a Socio-Economic Scenario [online]. [Geciteerd 2 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://seri.at/wp-content/uploads/2010/05/Assessing_social_sustainability.pdf>.
- Opschoor, J.B., A. van Doorne-Huiskes, N.D. van Egmond & H. Verbruggen (2009), Verslag symposium en wetenschappelijke review van de Monitor Duurzaam Nederland 2009 [online]. [Geciteerd 29 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.mnp.nl/bibliotheek/rapporten/500147003.pdf>.
- Ouwehand, A. (2002). Een sociale wijkvisie als basis. In: Cahier Reeks Duurzame Stedelijke Vernieuwing [online]. [Geciteerd 24 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nido.nu/image/publicatie/bestand/1040133848.pdf>.
- Padt, F.J.G., F.G. Boonstra & M.A. Reudink (2008) De betekenis van duurzaamheid in gebiedsgericht beleid. WOt-rapport 88. Wageningen: Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen UR.
- Parkstad Limburg (2008) Gebiedsdocument Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 7 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.parkstad-limburg.nl/showdownload.cfm?objecttype=mark.hive.contentobjects.download.pdf&objectid=01E7C76A-1517-64D9-CC6F2B3D85FBF444>.
- Parkstad Limburg (2009a) Intergemeentelijke Structuurvisie Parkstad Limburg 'Ruimte voor park & stad' [online]. [Geciteerd 10 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.parkstad-limburg.nl/showdownload.cfm?objecttype=mark.hive.contentobjects.download.pdf&objectid=4DD0A8AF-1517-64D9-CC49B799B7BA8050>.
- Parkstad Limburg (2009b) Herstructureringsvisie voor de woningvoorraad Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 14 januari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.parkstad-limburg.nl/showdownload.cfm?objecttype=mark.hive.contentobjects.download.pdf&objectid=94802646-1517-64D9-CCCCBE0528AF505C>.
- Parkstad Limburg (2010a) Woonmonitor Parkstad Limburg 2009 [online]. [Geciteerd 7 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.parkstad-limburg.nl/showdownload.cfm?objecttype=mark.hive.contentobjects.download.pdf&objectid=43F6C48A-1517-64D9-CC2B4F36966D22D2>.
- Parkstad Limburg (2010b) Regioprogramma: Naar een duurzaam vitale regio [online]. [Geciteerd 2 oktober 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://parkstad.ip93.allcommunication.nl/showdownload.cfm?objecttype=mark.hive.contentobjects.download.pdf&objectid=DB00D2A6-1517-64D9-CCFA37B7DBCED06>>.
- Pawlowski, A. (2007) How Many Dimensions Does Sustainable Development Have? Sustainable Development 16, pp. 81-90.
- Pellenburg, M. & M. Embregts (2010) Krimp: tijd voor realiteitszin [online]. [Geciteerd 10 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.dhv.nl/dhvgroup/files/7e/7e6ed296-64dd-4442-b314-e9112dafbc7b.pdf>.

- Planbureau voor de Leefomgeving (2010) Regionale bevolkings- en huishoudensprognose [online]. [Geciteerd 20 mei 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://kiwiproductie.qdelft.nl/pearl2009/Default.aspx>>.
- Provincie Limburg (2008a) Demografische Proefregio Limburg: Ruimte voor vernieuwing [online]. [Geciteerd 5 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://portal.prvlimburg.nl/psonline/documenten/79184/080515-0078.doc;jsessionid=CC6FA65EF2F5AD780AD7A65EA2B368BD>>.
- Provincie Limburg (2008b) Aan de slag met de Limburgse wijkenaanpak! – Investeren in wijken, buurten en kernen die Limburg maken - [online]. [Geciteerd 18 januari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://portal.prvlimburg.nl/psonline/documenten/83781/wijkenaanpak.pdf;jsessionid=D27D7DF7DF56B2C6967B7BD628BE333E>>.
- Provincie Limburg (2009) Beleidskader Duurzame Ontwikkeling/Cradle to Cradle 2008-2011 [online]. [Geciteerd 5 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.limburg.nl/dsresource?type=pdf&objectid=limburg:3170&versionid=&subobjectname>.
- Provincie Limburg (2010a) Duurzaam Ontwikkelen [online]. [Geciteerd 24 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.limburg.nl/nl/html/algemeen/beleid/milieuenergie/DuurzaamOntwikkelen/DuurzaamOntwikkelen.asp>.
- Provincie Limburg (2010b) Provinciaal Omgevingsplan Limburg (Actualisatie oktober 2010) [online]. [Geciteerd 11 januari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.limburg.nl/dsresource?objectid=4949&type=org>.
- Provincie Limburg (2010c) Provinciale woonvisie – ontwerp [online]. [Geciteerd 3 maart 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.woonvisielimburg.nl/IManager/Download/439/17297/3653/104412/NL/3653_104412_w9Fh_Ontwerp_Provinciale_Woonvisie_voor_website.pdf>.
- Raad voor het openbaar bestuur & Raad voor de financiële verhoudingen (2008) Bevolkingsdaling. Gevolgen voor bestuur en financiën [online]. [Geciteerd 5 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.rob-rfv.nl/GetFile.aspx?id=630>.
- Renooy, P., M. de Groen & J. Klaver (2009) Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte [online]. [Geciteerd 15 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.regioplan.nl/publicaties/rapporten/verkenning_rijksagenda_krimp_en_ruimte>.
- RIGO & EIB (2010) MKBA Herstructureringsaanpak Parkstad Limburg. [online]. [Geciteerd 5 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/rapporten/2010/04/28/eindrapport-mkba-herstructureringsaanpak-parkstad-limburg/eindrapport-herstructureringsaanpak-parkstad-limburg-april-2010-def.pdf>.
- Rijksoverheid (2010) Duurzame ruimtelijke ontwikkeling [online]. [Geciteerd 24 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ruimtelijke-ordening/leefomgeving>.
- RIVM & MNP (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu & Milieu- en Natuurplanbureau) (2004), Kwaliteit en toekomst: Verkenning van duurzaamheid [online]. [Geciteerd 29 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/500013009.pdf>.
- Sachs, Ignacy (1999) Social sustainability and whole development: exploring the dimensions of sustainable development. In: Sustainability and the social sciences: a cross-disciplinary

- approach to integrating environmental considerations into theoretical reorientation. London: Zed Books.
- Schetke, S. & D. Haase (2008) Multi-criteria assessment of socio-environmental aspects in shrinking cities. Experiences from eastern Germany. *Environmental Impact Assessment Review* 28, pp. 483–503.
- Slaats, M. (2010) Groeiende aandacht voor krimp: De strategieën die 'policy entrepreneurs' gebruiken om het thema bevolkingsdaling op de politiek-bestuurlijke agenda te krijgen [online]. [Geciteerd 10 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2010-1101-200424/masterthesis%20Mandy%20Slaats%20juli%202010.pdf>>.
- Smeulders, E. & J. Latten (2009) De verborgen aantrekkingskracht van Parkstad Limburg. In: De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg [online]. [Geciteerd 20 februari 2011]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.nicis.nl/nicis/webwinkel/index/wonen.html>.
- Spaans, M. (2005) SUA Onderzoekskader [online]. [Geciteerd 2 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.tudelft.nl/live/binaries/ed435ee8-911a-4035-8054-bde22821612e/doc/Uitwerking%20SUA%20onderzoekskader_feb.%2005.doc>.
- Stichting Adviesgroep Bestuursrecht (2010) Wet stedelijke vernieuwing [online]. [Geciteerd 18 mei 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.st-ab.nl/wetten/0800_Wet_stedelijke_vernieuwing.htm>.
- Stren, R. & M. Polèse (2000) Understanding the new sociocultural dynamics of cities: comparative urban policy in a global context. In: *The Social Sustainability of Cities, Diversity and the Management of Change*, pp. 3-38. Toronto: University of Toronto Press.
- Techfest (2008) Sustainable development [online]. [Geciteerd 15 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <techlogique.wordpress.com/2008/04/>.
- Telos (2006) De Duurzaamheidbalans van Brabant 2006; De Verantwoording [online]. [Geciteerd 20 mei 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.telos.nl/Publicaties/PublicatiesBoeken/Downloads_GetFileM.aspx?id=36734>.
- Terluin, I., F. Godeschalk, K. Jansson & D. Verhoog (2010) Bevolkingsontwikkeling op het platteland, 1980-2025; Voorstudie [online]. [Geciteerd 1 oktober 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.vanmeernaarbeter.nl/sites/vanmeernaarbeter.nl/files/2010-029.pdf>.
- Tops, P. (2001) Ruimte voor de quarterback [online]. [Geciteerd 23 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: www.kei-centrum.nl/view.cfm?template=download&website_id=159&download_id=1.
- Topteam Krimp (2009) Krimp als structureel probleem [online]. [Geciteerd 7 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/rapporten/2009/09/01/krimp-als-structureel-probleem-rapportage-topteam-krimp-voor-parkstad-limburg/w1310.pdf>.
- Verwest, F., N. Sorel & E. Buitelaar (2008) Regionale krimp en woningbouw; Omgaan met de transformatieopgave. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Visser, K. (2010) Beter een goede buur dan een verre vriend? Op zoek naar de oorzaken van buurtverval en de betekenis van sociale cohesie in de gemeente Utrecht [online]. [Geciteerd 18 september 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2010-0901-200227/ScriptieDEFINITIEF0208_Kirsten.pdf>.

- Vliet, M. van (2009) Kracht door krimp [online]. [Geciteerd 1 juni 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.krachtdoorkrimp.nl/Blog/wp-content/Krachtdoorkrimp2009.pdf>.
- VROM-raad (2010) Duurzame verstedelijking. Den Haag: OBT bv.
- Warbroek, B. (2010) Miljarden nodig voor krimp platteland [online]. [Geciteerd 1 november 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.binnenlandsbestuur.nl/miljarden-nodig-voor-krimp-platteland.312248.lynkx>.
- World Commission on Environment and Development (WCED) (1987). Our Common Future [online]. [Geciteerd 23 juli 2010]. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.un-documents.net/ocf-02.htm>.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2002) Duurzame Ontwikkeling; Bestuurlijke voorwaarden voor een mobiliserend beleid. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- White, L. & G.J. Lee (2007) Operational research and sustainable development: Tackling the social dimension. *European Journal of Operational Research* 193, pp. 683 - 692.
- Wittebrood, K. & V. Veldheer (2008) Bevordert sloop en nieuwbouw de leefbaarheid van een wijk? *Bestuurswetenschappen* Nr. 4, pp. 65-79.

Bijlage I – Bevolkings- en huishoudensontwikkeling per krimpregio

Krimpregio's	Jaar	Bevolkings- aantal	Abs. afname	Rel. af- of toename t.o.v. voorgaande jaar	Aantal huishoudens (x1000)	Rel. af- of toename t.o.v. voorgaande jaar
Oost- Groningen	2003	154 634	-23	-0,1%	65.823	
	2004	154 611	-699	-4,5%	66.141	0,5%
	2005	153 912	390	2,5%	65.996	-0,2%
	2006	154 302	-493	-3,2%	66.568	0,9%
	2007	153 809	-746	-4,9%	66.653	0,1%
	2008	153 063	-891	-5,8%	66.704	0,1%
	2009	152 172	-168	-1,1%	66.640	-0,1%
Delfzijl en omgeving	1981	55 631	-93	-1,7%		
	1982	55 538	-361	-6,5%		
	1983	55 177	-80	-1,4%		
	1984	55 097	-350	-6,4%		
	1985	54 747	-289	-5,3%		
	1986	54 458	-517	-9,5%		
	1987	53 941	-455	-8,4%		
	1988	53 486	-244	-4,6%		
	1989	53 242	-380	-7,1%		
	1990	55 687	-286	-5,1%		
	1991	55 401	-334	-6,0%		
	1992	55 067	-358	-6,5%		
	1993	54 709	-324	-5,9%		
	1994	54 385	-146	-2,7%		
	1995	54 239	18	0,3%		
	1996	54 257	-319	-5,9%		
	1997	53 938	-615	-11,4%		
	1998	53 323	-424	-8,0%		
	1999	52 899	-553	-10,5%		
	2000	52 346	97	1,9%	22.059	
	2001	52 443	67	1,3%	22.192	0,6%
2002	52 510	81	1,5%	22.275	0,4%	
2003	52 591	-306	-5,8%	22.421	0,7%	
2004	52 285	-370	-7,1%	22.370	-0,2%	
2005	51 915	-709	-13,7%	22.298	-0,3%	
2006	51 206	-584	-11,4%	22.031	-1,2%	
2007	50 622	-475	-9,4%	21.856	-0,8%	
2008	50 147	-746	-14,9%	21.759	-0,4%	
2009	49 401	-282	-5,7%	21.641	-0,5%	
Achterhoek	2009	402 200	-306	-0,8%		

Zeeuws-Vlaanderen	2003	108 238	-353	-3,3%	46.511	
	2004	107 885	-36	-0,3%	46.852	0,7%
	2005	107 849	-185	-1,7%	47.061	0,4%
	2006	107 664	-58	-0,5%	47.310	0,5%
	2007	107 606	-269	-2,5%	47.650	0,7%
	2008	107 337	-146	-1,4%	47.729	0,2%
	2009	107 191	-364	-3,4%	47.885	0,3%
Zuid-Limburg	1997	649 518	-26	0,0%		
	1998	649 492	-319	-0,5%		
	1999	649 173	-291	-0,4%		
	2000	648 882	-988	-1,5%	285.485	
	2001	647 894	-1 811	-2,8%	285.312	-0,1%
	2002	646 083	-3 056	-4,7%	286.738	0,5%
	2003	630 067	-2 491	-4,0%	282.049	-1,7%
	2004	627 576	-3 647	-5,8%	283.331	0,5%
	2005	623 929	-4 563	-7,3%	282.922	-0,1%
	2006	619 351	-4 509	-7,3%	283.286	0,1%
	2007	614 842	-3 974	-6,5%	283.525	0,1%
	2008	610 868	-1 983	-3,2%	283.254	-0,1%
	2009	608 885	-1 101	-1,8%	284.879	0,6%

Bron: CBS, 2010.

Bijlage II – Prognose demografische krimp per regio

Krimregio's	Jaar	Bevolkings-aantal	Rel. af- of toename t.o.v. 2010	Aantal huishoudens (x1000)	Rel. af- of toename t.o.v. 2010
Oost-Groningen	2010	152.653		67,4	
	2015	150.314	-1,6%	68,1	1,0%
	2020	148.211	-3,0%	68,7	1,9%
	2025	146.502	-4,2%	68,9	2,2%
	2030	144.879	-5,4%	68,6	1,7%
	2035	143.311	-6,5%	67,9	0,7%
	2040	142.049	-7,5%	67,2	-0,3%
Delfzijl en omgeving	2010	49.054		21,7	
	2015	47.168	-4,0%	21,4	-1,4%
	2020	45.276	-8,3%	21,1	-2,8%
	2025	43.715	-12,2%	20,5	-5,9%
	2030	42.230	-16,2%	19,9	-9,0%
	2035	40.766	-20,3%	19,2	-13,0%
	2040	39.425	-24,4%	18,5	-17,3%
Zuidoost-Drenthe	2010	170.474		73,6	
	2015	170.028	-0,3%	75,8	2,9%
	2020	170.488	0,0%	77,7	5,3%
	2025	170.548	0,0%	79	6,8%
	2030	169.967	-0,3%	79,2	7,1%
	2035	168.747	-1,0%	78,9	6,7%
	2040	167.231	-1,9%	78,5	6,2%
Achterhoek	2010	400.752		167,3	
	2015	397.523	-0,8%	172,3	2,9%
	2020	395.492	-1,3%	176,1	5,0%
	2025	392.822	-2,0%	178,2	6,1%
	2030	389.398	-2,9%	177,8	5,9%
	2035	384.916	-4,1%	175,9	4,9%
	2040	379.295	-5,7%	173,2	3,4%
Zuidwest-Gelderland	2010	233.755		92,3	
	2015	231.964	-0,8%	95,7	3,6%
	2020	231.044	-1,2%	99	6,8%
	2025	230.249	-1,5%	101,5	9,1%
	2030	230.507	-1,4%	103,4	10,7%
	2035	231.363	-1,0%	104,3	11,5%
	2040	230.849	-1,3%	104,3	11,5%
Zeeuws-Vlaanderen	2010	106.787		48,2	
	2015	105.099	-1,6%	48,4	0,4%
	2020	103.461	-3,2%	48,5	0,6%

	2025	101.441	-5,3%	48	-0,4%
	2030	99.266	-7,6%	47,2	-2,1%
	2035	97.099	-10,0%	46	-4,8%
	2040	94.759	-12,7%	44,8	-7,6%
Noord-Limburg	2010	278.978		116,9	
	2015	277.823	-0,4%	121,1	3,5%
	2020	278.444	-0,2%	124,7	6,3%
	2025	278.701	-0,1%	126,9	7,9%
	2030	279.259	0,1%	127,6	8,4%
	2035	278.332	-0,2%	127,3	8,2%
	2040	276.444	-0,9%	126,1	7,3%
Midden-Limburg	2010	232.583		100,9	
	2015	228.910	-1,6%	103,4	2,4%
	2020	224.400	-3,6%	104,1	3,1%
	2025	219.510	-6,0%	103,7	2,7%
	2030	214.372	-8,5%	102,1	1,2%
	2035	208.418	-11,6%	99,6	-1,3%
	2040	201.327	-15,5%	96,4	-4,7%
Zuid-Limburg	2010	608.261		285	
	2015	599.413	-1,5%	288,5	1,2%
	2020	591.944	-2,8%	289,2	1,5%
	2025	585.440	-3,9%	287,6	0,9%
	2030	577.812	-5,3%	283,6	-0,5%
	2035	568.772	-6,9%	278,2	-2,4%
	2040	558.148	-9,0%	272,3	-4,7%

Bron: CBS, 2010.

Bijlage III – Opkomst van het begrip duurzaamheid

Reeds in de 18de eeuw is melding gemaakt van duurzaamheid. Hans Carl von Carlowitz publiceerde in 1713 richtlijnen om tot een duurzame opbrengst van bosbouw te komen. Aan het eind van de eeuw, in 1798, bepleitte Thomas Malthus het zogenaamde Malthusiaans plafond in zijn *Essay on the principle of population*. Dit plafond ging oorspronkelijk uit van een maximaal aantal bewoners van de aarde vanwege de schaarste aan land. Tegenwoordig wordt het Malthusiaanse plafond gebruikt om een beperkte aanwezigheid van onder andere grondstoffen en energie aan te geven (Elliot, 2006).

Halverwege de 19de eeuw publiceerde John Stuart Mill de *Principles of Political Economy* over de eindigheid van groei. Hierin werd gesteld dat de omvang van hulpbronnen op aarde beperkt is, waardoor groei niet eindeloos kan plaatsvinden. Zijn idee van de *stationary state economy* was dan ook gericht op een eindtoestand van evenwicht tussen productie en verdeling. Hij leek in 1848 daarmee zijn tijd al ver vooruit te zijn. Deze drie theorieën zijn van origine ecologisch van aard, maar worden gekoppeld aan menselijk gedrag, zodat ze als zogenaamde harde duurzaamheidstheorieën moeten worden beschouwd. Bij zachte duurzaamheid zou het enkel om het terugdringen van de menselijke consumptie gaan (Schmidheiny, 1992; Van der Lek, 2006; Elliot, 2006).

In de jaren '60 van de 20ste eeuw werd onder andere met de boeken van Rachel Carson *Silent Spring* en Mishan *The Costs of Economic Growth* de aandacht gevestigd op de negatieve ecologische effecten van de economische ontwikkeling. Vanaf de jaren '70 versterkte deze aandacht. In 1972 publiceerde de Club van Rome *The Limits to growth: a global challenge*, met daarin de uitputtingsproblematiek van de natuur centraal, en concludeerde dat de 'voortgaande groei van bevolking en materiële welvaart onhoudbaar is en dat de mensheid hetzij door een schaarstecrisis en een verslechterend milieu, dan wel door bewuste keuzen tot beperking van materiaal- en energiestromen wordt gedwongen' (RIVM & MNP, 2004). De invloed van dit rapport, ondanks de kritiek, was groot op zowel de samenleving als de overheid.

De impact was dusdanig dat wereldmilieuconferenties in het leven werden geroepen, waarvan de eerste in 1972 in Stockholm werd georganiseerd, het *United Nations Conference on the Human Environment (UNCHE)*. Hierbij werd op mondiaal niveau de aandacht gevestigd op de wereldwijde economische ontwikkeling en de milieuproblematiek. In 1980 werd daaropvolgend duurzame ontwikkeling voor het eerst in internationaal verband gedefinieerd in de *World Conservation Strategy*: 'Om ontwikkeling duurzaam te laten zijn, moet het sociale en ecologische factoren in beschouwing nemen, evenals economische. Er dient rekening te worden gehouden met de levende en niet-levende hulpbronnenbasis. En zowel de lange als de kortere termijn moeten aandacht krijgen' (De Kraker e.a., 2007).

De milieuconferentie van de Verenigde Naties in 1982 in Nairobi leverde de World Commission on Environment and Development (WCED) op. Deze publiceerde in 1987 het gezaghebbende Brundtland-rapport *Our Common Future*. Vanwege de context van politieke en economische veranderingen in de jaren daarop werd in 1991 met het rapport *Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living* hernieuwde aandacht gevraagd voor duurzame ontwikkeling en een duurzame samenleving. Duurzame ontwikkeling werd hierin aangeduid als de 'verbetering van de kwaliteit van het menselijk leven, zij het binnen de grenzen van het draagvermogen van het ecosysteem waarvan het afhankelijk is' (Cörvers, 2007).

In 1992 vond in Rio de Janeiro de *United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)* plaats, waaraan 178 landen deelnamen om te komen tot duurzame ontwikkeling door mondiale samenwerking tussen arme en rijke landen. Vanaf deze conferentie werd duurzame ontwikkeling internationaal definitief als concept omarmd, waarbij het vinden van evenwicht tussen ecologische, economische en sociaal-culturele uitgangspunten ten doel werd gesteld (RIVM & MNP, 2004). De grote verschillen in doelstellingen en overtuigingen bleken een groot struikelblok te zijn voor onderhandelingen. Desondanks is hieruit onder andere een klimaatverdrag voortgekomen. In 1997 vond de Rio+5-conferentie plaats in New York, waarbij de huidige en toekomstige maatregelen om tot duurzame ontwikkeling te komen werden geëvalueerd (VROM, 2010).

De volgende conferentie in 2002, de *World Summit on Sustainable Development* in Johannesburg, moest de eerdere internationaal gemaakte afspraken controleren en nieuwe concrete initiatieven opleveren. Het terugdringen van de armoede, de onrechtvaardige verhoudingen en de milieuproblemen kan daarbij niet onafhankelijk plaatsvinden. Deze WSSD heeft een aantal concrete doelstellingen opgeleverd en heeft duurzame ontwikkeling zowel op de politieke agenda gezet als onder de publieke aandacht gebracht (De Kraker e.a., 2007).

Bijlage IV – Dimensies en thema’s van sociale duurzaamheid

Dimension	Key theme area
Social	<ol style="list-style-type: none"> 1. Access to resources 2. Community needs (e.g. are communities able to articulate their needs?) 3. Conflicts mitigation 4. Cultural promotion 5. Education 6. Elderly and aging 7. Enabling knowledge management (including access to E-knowledge) 8. Freedom 9. Gender equity 10. Happiness 11. Health 12. Identity of the community/civic pride 13. Image transformation and neighbourhood perceptions 14. Integration of newcomers (especially foreign in-migrants) and residents 15. Leadership 16. Justice and equality 17. Leisure and sport facilities 18. Less able people 19. Population change 20. Poverty eradication 21. Quality of Life 22. Security and Crime 23. Skills development 24. Social diversity and multiculturalism 25. Well being
Socio-institutional	<ol style="list-style-type: none"> 26. Capacity Building 27. Participation and empowerment 28. Trust, voluntary organisations and local networks (also known as Social Capital)
Socio-economic	<ol style="list-style-type: none"> 29. Economic security 30. Employment 31. Informal activities/economy 32. Partnership and collaboration
Socio-environmental	<ol style="list-style-type: none"> 33. Inclusive design 34. Infrastructures 35. Environmental Health 36. Housing (quality and tenure mix) 37. Transport 38. Spatial/environmental inequalities

Bron: Colantonio, 2007.

Bijlage V – Sleutelementen van sociale duurzaamheid per auteur

Auteur	Kenmerk
Chambers and Conway (1992)	<ul style="list-style-type: none"> • Livelihood • Equity • Capability to withstand external pressures • Safety nets
DFID (1999)	<ul style="list-style-type: none"> • Inclusion • Equity • Poverty • Livelihood
Sachs (1999)	<ul style="list-style-type: none"> • Equity • Democracy • Human rights • Social homogeneity • Equitable income distribution • Employment • Equitable access to resources and social services
Hans-Böckler-Stiftung (2001)	<ul style="list-style-type: none"> • Paid and voluntary work • Basic needs • Social security • Equal opportunities to participate in a democratic society • Enabling of social innovation
Thin e.a. (2002), DIFD	<ul style="list-style-type: none"> • Social justice • Solidarity • Participation • Security
Omann and Spangenberg (2002)	<ul style="list-style-type: none"> • Education • Skills • Experience • Consumption • Income • Employment • Participation
Baines and Morgan (2004) Sinner e.a. (2004)	<ul style="list-style-type: none"> • Basic needs • Personal disability • Needs of future generations • Social capital • Equity • Cultural and community diversity • Empowerment and participation
Bramley e.a. (2006)	<ul style="list-style-type: none"> • Interactions in the community/social networks • Community participation • Pride and sense of place • Community stability • Security (crime)

Bron (bewerkt): Colantonio, 2008.

Bijlage VI – Criteria en indicatoren voor sociale duurzaamheid

Criteria	Specification (indicator → necessary level to achieve social sustainability)
Basic needs	<ul style="list-style-type: none"> • Income/poverty (share of households with an income of 50 percent below the average → low) • Education (illiteracy rate → low; share of juveniles without school leaving certificate → low) • Work (unemployment rate → low; long-term unemployment rate → low) • Housing (share of homeless people → low) • Health (life expectancy → high; spending on prevention → high; share of cardiovascular diseases → low) • Individual satisfaction (health → high; work → high; income → high; housing → high; the environment → high)
Social resources	<ul style="list-style-type: none"> • Social activities (engagement in political, social and other organisations → high) • Personal environment (share of population without a partner or friends → low) • Knowledge resources and cultural capital (spending on education and research → high; share of high school and university degrees → high; access to information → high) • Tolerance (share of population with positive attitudes towards foreigners → high) • Integration (share of foreigners with native friends → high)
Equity	<ul style="list-style-type: none"> • Social mobility (comparison between parental and filial education and employment → objective depends on the context) • Access to education (share of working class children among students → close to the share of the working class population in society) • Gender (distribution of paid and unpaid work between men and women → equal; wage distribution → equal) • Ethnic and other minorities (share of minority population below the poverty line compared to native population → equal) • General income distribution (income difference between the highest and the lowest income groups → low)
Participation	<ul style="list-style-type: none"> • Participation (voter turnout → high; share of population in non-institutionalised participation processes → high) • Participation possibilities (institutionalised participation in political processes beyond voting → existing; existing Agenda 21 processes and initiatives → high) • Individual satisfaction (participation possibilities → high)

Bron: Kunz, 2006.

Bijlage VII – Overzicht stedelijke vernieuwing in Nederland

Vanaf het begin van de twintigste eeuw kent Nederland een historie van stedelijke vernieuwing. Fysieke transformatie van woningen, buurten en wijken heeft door de jaren heen verschillende verschijningsvormen gehad, om uiteenlopende fysieke en maatschappelijke opgaven aan te pakken. In de afgelopen eeuw heeft kort gezegd een ontwikkeling plaatsgevonden van ‘kaalslag en reconstructie naar stadsvernieuwing en van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing’ (KEI, 2010a).

Stedelijke vernieuwing vindt haar oorsprong in de Woningwet uit 1901. Hiermee werd een begin gemaakt met het actief aanpakken van de krotwoningen, de zogenaamde *krotpruiming*. De Woningwet had tevens tot gevolg dat huiseigenaren verplicht konden worden verbeteringen aan het huis uit te voeren. Hoewel de uitwerking van deze wet verschillend was per stad en wijk ontstond wel een tendens van renovatie en werden huizen van sanitair voorzien.

Hoewel de Wederopbouw zich met name kenmerkt door nieuwe grootschalige hoogbouwwijken, waardoor gebroken werd met de kleinschalige laagbouw van de vooroorlogse stadsuitbreiding, bestond tevens de noodzaak tot vernieuwing van verwoeste steden als Rotterdam en Arnhem. Naast de kwantitatieve woningvraag was ook sprake van een kwalitatieve achterstand. Gelijktijdig met de bouw van nieuwe woonwijken vond *sanering* en cityvorming plaats. Door sloop en verbouwing van verouderde woningen in binnensteden werd in de jaren '50 en '60 plaats gemaakt voor kantoren, winkels en infrastructuur om een vitaal economisch stadscentrum te creëren. Na deze periode van grootschalige veranderingen in de stedenbouwkundige structuur ontstond kritiek op dit *moderne bouwen*, bestaande uit het te weinig oog hebben voor de kenmerken van de oude stad (KEI, 2010b). Deze tegenreactie aan het eind van de jaren '60 en begin jaren '70 leidde tot de zogenaamde *stadsvernieuwing*, waarbij kleinschaligheid en de woonfunctie weer voorrang kregen boven de economische functie van de stad. Deze ‘eerste omslag’, van kaalslag en reconstructie naar stadsvernieuwing, duidt op een bepaalde bewustwording en betrokkenheid van burgers bij de wijk of buurt, waardoor de buurtsamenleving een belangrijke positie kreeg. Deze vernieuwing en maatschappelijke ontplooiing heeft volkshuisvesting tot kern van het stedelijk ontwikkelingsbeleid gemaakt. De grootschalige sloop werd vervangen door verbetering van de kwalitatieve woningachterstand en burgers werden in toenemende mate betrokken bij de stadsvernieuwing en de ontwikkeling van de wijk. Daarmee werd de stadsvernieuwing ‘in een sociale context geplaatst, waarbij men de nieuwbouw liet aansluiten op de aanwezige bebouwing, sociale structuren en zittende bewoners’ (KEI, 2010b).

Vanaf het eind van de jaren '80 ontstaat ook op stadsvernieuwing kritiek. Na twee decennia blijkt namelijk dat, ondanks de verbetering van woningen, de beoogde kwaliteit van de buurt achterblijft. Allereerst is de zogenaamde klassieke stadsvernieuwing te eenzijdig gericht op lage inkomensgroepen. Hoge inkomensgroepen verlaten hierdoor de steden, waardoor het draagvlak voor voorzieningen afneemt en de mobiliteit toeneemt. Gepleit wordt hierdoor voor meer differentiatie en *Bouwen-voor-de-stad* in plaats van het *Bouwen-voor-de-buurt*. Ten tweede heeft de puur op gebruikskwaliteit gerichte stadsvernieuwing gezorgd voor een afname van de belevingswaarde en uitstraling van de openbare ruimte in de stad. Meer vraag ontstaat zodoende naar stedenbouwkundige kwaliteit, waarin de omgeving, de voorzieningen en de openbare ruimte meer aandacht krijgen. Ten derde bleken de fysieke veranderingen de sociaal-economische

problemen niet te hebben opgelost. Het besef ontstond daardoor dat fysieke ingrepen niet los gezien kunnen worden van sociale maatregelen (KEI, 2010c).

De maatschappelijke problemen in combinatie met een economische opleving leidden vervolgens tot een tweesporenbeleid om enerzijds de economische positie van steden te versterken en anderzijds de sociale achterstanden, door middel van het PCG-beleid (Probleemcumulatiegebieden-beleid), tegen te gaan. Dit beleid wordt de zogenaamde *sociale vernieuwing* genoemd, waardoor bepaalde beleidspunten van voor de stadsvernieuwing weer worden toegepast. In 1992 wordt vervolgens met de Nota *Beleid voor de stadsvernieuwing in de toekomst* (Belstato) de stadsvernieuwing als eindtoestand in 2005 gezien. Hiertoe moet achterstallig onderhoud worden ingehaald, waarna regulier onderhoud en beheer genoeg zou moeten zijn (VROM, 2002).

Halverwege de jaren '90 bleken de (grootschalige) vernieuwingsprojecten niet altijd het beoogde effect te hebben. De uitwerking van het beleid was verschillend per locatie en bleek onvoldoende de problemen op te lossen. In 1995 werd daarom op aandringen van de vier grote steden het Grotestedenbeleid (GSB) ingevoerd en elke vijf jaar vernieuwd. Het idee hierbij was om op basis van een integrale aanpak 'compacte, vitale en krachtige' steden te creëren. Na een hoofdzakelijk fysieke aanpak in de voorgaande decennia bestond de integrale aanpak uit een afstemming tussen de drie thematische pijlers: fysiek (stedelijke vernieuwing), sociaal (onderwijs, leefbaarheid, veiligheid, zorg) en economisch (werk en economie) (KEI, 2010a; KEI, 2010c). Met de Nota Stedelijke Vernieuwing in 1997 werd een belangrijk onderdeel van het GSB gelanceerd: *stedelijk vernieuwen*. Dit concept is gebaseerd op het pijlmodel, de Wet Stedelijke vernieuwing en het Investeringsbudget stedelijke vernieuwing (ISV) uit deze wet. Deze vernieuwingsaanpak was gericht op een fysieke opknappbeurt van oude wijken door 'differentiatie van de woningvoorraad (herstructurering) en renovaties' (KEI, 2010a). Aanpassing van de bestaande eenzijdige woningvoorraad naar een woningvoorraad met zowel koopwoningen als dure en sociale huurwoningen, moest zorgen voor meerdere bevolkings- en inkomensgroepen binnen een wijk. Er werd verondersteld dat dit positieve sociaal-economische effecten zou opleveren. Aangezien het meestal sociale huurwoningen waren die gesloopt werden, heeft deze fysieke aanpak in bepaalde gevallen vergaande implicaties voor de bewoners van deze woningen. Spreiding van de economisch zwakkeren over de stad wordt hierdoor bevordert, maar vergroot de kans op het waterbedeffect. Daarbij ontstaat de vraag of dit zogenaamde *social engineering* door corporaties en overheden als legitiem kan worden beschouwd (KEI, 2010a).

De integrale aanpak van de stedelijke vernieuwing legde enerzijds de nadruk op fysieke differentiatie en verbeteringen van de woningvoorraad en anderzijds op aandacht voor maatschappelijke vraagstukken zoals sociale cohesie. Deze *sociale stijging* heeft sindsdien in toenemende mate aandacht gekregen en koppelt de fysieke verbetering van de wijk aan het vergroten van de sociaal-economische mogelijkheden van de inwoners. De Nota Mensen, Wensen, Wonen uit 2000 stelde daarbij de burger centraal en bepleitte een verdere omslag van volkshuisvesting naar wonen en van kwantiteit naar kwaliteit, aan de hand van vijf thema's:

- ✚ 'Meer zeggenschap voor burgers over woning en woonomgeving;
- ✚ Kansen scheppen voor mensen in kwetsbare posities;
- ✚ Maatwerk in wonen voor mensen die zorg nodig hebben;
- ✚ Kwaliteit van wonen in steden vergroten;
- ✚ Meer ruimte voor 'groene' woonwensen' (KEI, 2010c).

Op basis van deze Nota Wonen is sprake van *Bouwen voor de buurt-nieuwe-stijl*, waarbij niet zozeer gestreefd wordt naar het aantrekken van nieuwe bewoners, maar wel naar het inspelen op de kwaliteitwensen van de huidige bewoners (KEI, 2010c). Vervolgens werd in 2003 geconstateerd dat de doelstellingen uit het ISV bijgesteld moesten worden, vanwege vertraging in het proces en de uitvoering in de woningmarkt. Een actieprogramma met aanvullende maatregelen werd opgesteld voor een aantal prioritaire wijken, de zogenaamde 56-wijkenaanpak, aangezien het wijkniveau het schaalniveau is waarop de problemen het meest tot uiting komen en waarop samenwerking tussen gemeenten en andere partijen als meest effectief wordt beschouwd. In de jaren daarop werden in toenemende mate projecten gestart met aandacht voor het lokale schaalniveau, waaronder 'Nieuwe coalities voor de wijk' (VROM, 2007). In 2007 werd het aantal aandachtswijken teruggebracht van 56 naar 40. *Van probleemwijk naar prachtwijk* luidde het motto van minister Vogelaar, waarmee een aanvulling werd gemaakt op het vigerende beleid over stedelijke vernieuwing. De speerpunten van deze 40-wijkenaanpak zijn wonen, werken, leren, veiligheid en integratie en moeten op basis van samenwerking tussen verschillende ministeries uitgewerkt worden. Deze wijkenaanpak, middels het Actieplan Krachtwijken, bestaat naast het GSB en het ISV en vormt een extra impuls voor de wijken waar het 'normale' beleid nog voor onvoldoende effect heeft gezorgd (KEI, 2010c). Het feit dat deze extra stimulans als urgent werd beschouwd blijkt uit het invoeren van de nieuwe ministerspost Wonen, Wijken en Integratie, welke sinds 2007 is bekleed door de voormalige ministers Vogelaar en Van der Laan en de huidige (demissionaire) minister Van Middelkoop.

Bijlage VIII – Bevolkingsontwikkeling- en prognose Parkstad Limburg

Tabel 1: Bevolkings- en huishoudensontwikkeling Parkstad Limburg 2003-2010

	Bevolkingsontwikkeling				Huishoudensontwikkeling			
	2003	2010	Ontw. abs.	Ontw. rel.	2003	2010	Ontw. abs.	Ontw. rel.
Parkstad Limburg	263.587	252.300	-11.287	-4,3%	118.011	118.759	748	0,6%
Brunssum	29.942	29.448	-494	-1,6%	13.257	13.641	384	2,9%
Heerlen	93.969	89.236	-4.733	-5,0%	44.667	44.585	-82	-0,2%
Kerkrade	50.295	47.684	-2.611	-5,2%	22.864	22.804	-60	-0,3%
Landgraaf	40.055	38.457	-1.598	-4,0%	17.090	17.335	245	1,4%
Nuth	16.371	15.667	-704	-4,3%	6.679	6.713	34	0,5%
Onderbanken	8.420	8.109	-311	-3,7%	3.382	3.442	60	1,8%
Simpelveld	11.448	10.996	-452	-3,9%	4.741	4.768	27	0,6%
Voerendaal	13.087	12.703	-384	-2,9%	5.331	5.471	140	2,6%

Bron: CBS, 2010.

Tabel 2: Bevolkings- en huishoudensprognose Parkstad Limburg 2010-2040

	Bevolkingsontwikkeling				Huishoudensontwikkeling			
	2010	2040	Ontw. abs.	Ontw. rel.	2010 (x1000)	2040 (x1000)	Ontw. abs. (x1000)	Ontw. rel.
Parkstad Limburg	252.300	214.050	-38.250	-15,2%	118,8	104,2	-14,6	-12,3%
Brunssum	29.448	27.537	-1.911	-6,5%	13,6	13,0	-0,6	-4,4%
Heerlen	89.236	73.303	-15.933	-17,9%	44,6	37,4	-7,2	-16,1%
Kerkrade	47.684	40.495	-7.189	-15,1%	22,8	19,8	-3,0	-13,2%
Landgraaf	38.457	30.683	-7.774	-20,2%	17,3	14,8	-2,5	-14,5%
Nuth	15.667	13.935	-1.732	-11,1%	6,7	6,3	-0,4	-6,0%
Onderbanken	8.109	8.012	-97	-1,2%	3,4	3,6	0,2	5,9%
Simpelveld	10.996	8.811	-2.185	-19,9%	4,8	4,1	-0,7	-14,6%
Voerendaal	12.703	11.274	-1.429	-11,2%	5,5	5,2	-0,3	-5,5%

Bron: CBS, 2010.

Tabel 3: Bevolkings- en huishoudensontwikkeling per wijk 2003-2010

	Wijk	Bevolkingsontwikkeling				Huishoudensontwikkeling			
		2003	2010	Ontw. abs.	Ontw. rel.	2003	2010	Ontw. abs.	Ontw. rel.
Brunssum	Brunssum-West	6.840	7.085	245	3,6%	2.830	3.010	180	6,4%
	Brunssum-Noord	7.390	7.195	-195	-2,6%	3.510	3.605	95	2,7%
	Brunssum-Oost	4.940	4.635	-305	-6,2%	2.030	2.045	15	0,7%
	Brunssum-Zuid	3.070	3.055	-15	-0,5%	1.240	1.290	50	4,0%
	Brunssum-Centrum	7.710	7.470	-240	-3,1%	3.640	3.695	55	1,5%
Heerlen	Maria Gewanden en Terschuren	4.640	4.295	-345	-7,4%	2.120	2.095	-25	-1,2%
	Mariarade	3.920	3.610	-310	-7,9%	1.680	1.710	30	1,8%
	Hoensbroek-De Dem	7.910	7.610	-300	-3,8%	4.020	4.010	-10	-0,2%
	Nieuw Lotbroek	4.950	4.360	-590	-11,9%	2.050	1.925	-125	-6,1%
	De Koumen	100	400	300	300,0%	50	200	150	300,0%
	Vrieheide-De Stack	6.280	5.785	-495	-7,9%	2.820	2.775	-45	-1,6%
	Heerlerheide-Passart	5.960	5.465	-495	-8,3%	2.880	2.700	-180	-6,3%
	Heksenberg	3.620	3.265	-355	-9,8%	1.610	1.485	-125	-7,8%
	De Hei	90	75	-15	-16,7%	40	40	0	0,0%
	Rennemig-Beersdal	5.330	5.175	-155	-2,9%	2.300	2.335	35	1,5%
	Zeswegen-Nieuw Husken	4.090	3.840	-250	-6,1%	1.740	1.715	-25	-1,4%
	Schandelen-Grasbroek	4.940	4.835	-105	-2,1%	2.600	2.610	10	0,4%
	Meezenbroek-Schaesbergerveld	7.280	6.650	-630	-8,7%	3.490	3.290	-200	-5,7%
	Heerlen-Centrum	4.470	4.950	480	10,7%	2.960	3.275	315	10,6%
	Eikenderveld	2.560	2.470	-90	-3,5%	1.430	1.440	10	0,7%
	Woonboulevard-Ten Esschen	170	165	-5	-2,9%	70	65	-5	-7,1%
	Welten-Benzenrade	4.760	4.365	-395	-8,3%	2.050	1.910	-140	-6,8%
	Bekerveld	2.670	2.635	-35	-1,3%	1.460	1.450	-10	-0,7%
	Caumerveld-Douve Weien	5.390	5.135	-255	-4,7%	2.740	2.735	-5	-0,2%
	Molenberg	4.500	4.520	20	0,4%	1.990	2.095	105	5,3%
	Heerlerbaan-Centrum	4.530	3.935	-595	-13,1%	2.270	2.120	-150	-6,6%
	Heerlerbaan-Schil	5.730	5.625	-105	-1,8%	2.320	2.570	250	10,8%
	De Beitel	70	80	10	14,3%	30	30	0	0,0%
Kerkrade	Kerkrade-West	16.200	15.330	-870	-5,4%	7.120	7.150	30	0,4%
	Kerkrade-Oost	19.860	19.105	-755	-3,8%	9.440	9.535	95	1,0%
	Kerkrade-Noord	14.230	13.245	-985	-6,9%	6.300	6.120	-180	-2,9%
Landgraaf	Schaesberg	17.250	16.000	-1.250	-7,2%	7.520	7.200	-320	-4,3%
	Nieuwenhagen	9.760	9.780	20	0,2%	4.160	4.585	425	10,2%
	Ubach over Worms	13.050	12.680	-370	-2,8%	5.430	5.550	120	2,2%
Nuth	Nuth	6.710	6.565	-145	-2,2%	2.860	2.970	110	3,8%
	Wijnandsrade	1.820	1.710	-110	-6,0%	720	720	0	0,0%
	Hulsberg	4.300	4.110	-190	-4,4%	1.680	1.685	5	0,3%
	Schimmert	3.540	3.285	-255	-7,2%	1.420	1.340	-80	-5,6%
Onderbanken	Onderbanken	8.420	8.110	-310	-3,7%	3.380	3.440	60	1,8%
Simpelveld	Simpelveld	5.790	5.535	-255	-4,4%	2.490	2.470	-20	-0,8%
	Bocholtz	5.660	5.460	-200	-3,5%	2.280	2.295	15	0,7%
Voerendaal	Voerendaal	8.670	8.385	-285	-3,3%	3.520	3.630	110	3,1%
	Klimmen	4.410	4.320	-90	-2,0%	1.810	1.845	35	1,9%

Bron: CBS, 2010.

Bijlage IX – Analyseschema interviews

	Organisatie	Provincie Limburg	Parkstad Limburg	
	Geïnterviewde	Herman Bohn	Bianca Collaris	Thierry Goossens
Thema	Label			
Algemeen	<i>Afdeling</i>	Milieu en Duurzame Ontwikkeling	Wonen	Programma Ruimte en Mobiliteit
	<i>Functie</i>	Beleidsmedewerker Duurzame Ontwikkeling	Programmamedewerker Wonen	Beleidsmedewerker, Landschapsarchitect
	<i>Taken</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Programma Investeren in Steden en Dorpen: invulling geven aan duurzaamheid - Overlegtafel Duurzaam Bouwen: koplopers bouwketen bij elkaar brengen - Duurzame bedrijventerreinen: pilots draaien om optimaal te verduurzamen - Projectleider 'Stress in de stad': herstructurering duurzaam maken 	<ul style="list-style-type: none"> - Projectleider integrale gebiedsontwikkeling krimpgebieden - Beleid ontwikkelen, met name op het gebied van juridisch instrumentarium en Wonen-Welzijn-Zorg 	<ul style="list-style-type: none"> - Conceptontwikkeling en organiseren IBA Parkstad Limburg - Strategisch interveniëren in Krimpende Stad, met name ruimtelijke interventies - Gebiedsontwikkeling Parkstad Buitenring - Herstructurering stedelijk gebied
Sociale duurzaamheid	<i>Definiëring</i>	Er moet niet alleen gekeken worden naar de losse thema's, maar naar een optimale balans tussen People – Planet – Profit. Hierdoor is het erg lastig om sociale duurzaamheid los te definiëren. Daardoor is het ook moeilijk te kwantificeren en monetariseren. Alles is namelijk mensenwerk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het proces van de totstandkoming van herstructurering. Dit wordt door mensen uitgevoerd en niet door instrumenten als het DPL. De essentie is toch de mensenkant, waar vanuit gegaan moet worden.		Duurzaamheid in het belang van iedereen. Werken aan een gemeenschappelijk doel, aan een gezondere en betere samenleving waarin voedsel, water, grondstoffen en energie zoveel als mogelijk lokaal worden geproduceerd. Dit genereert nieuwe jobs, nieuwe sociale structuren en een eigen trots.
	<i>Relatie met andere dimensies</i>	Duurzaamheid moet in de gehele breedte bekeken worden. Bij herstructurering zijn mensen van verschillende afdelingen betrokken. Deze afdelingen en werkgroepen komen samen door samenvoeging van een stedenbouwkundig plan en sociale programma's. Er is een regiegroep die de integratie van de werkgroepen coördineert. Uiteindelijk is het bestuurlijk maatwerk en worden keuzes gemaakt. Qua integratie zit de provincie, ten opzichte van andere provincies, op een hoog niveau, maar alles kan beter.		In 2011 gaat Parkstad de inhoud voor een mogelijk IBA vormgeven. Hierin zal de duurzame energietransitie een belangrijk thema vormen. Momenteel wordt dit thema al verkend binnen de vorm van werkateliers. Er wordt geprobeerd de potenties en kansen voor een hernieuwde energie als nieuwe economie voor Parkstad te benoemen en dit thema in de regionale context te plaatsen. De combinatie van de fysieke duurzame energieprojecten en het genereren van sociaal-maatschappelijke green jobs is daarbij interessant.
Uitwerking van sociale duurzaamheid herstructurering	<i>Uitwerking</i>	Op provinciaal niveau blijft de uitwerking vooral beperkt tot ambities en doelstellingen. Door werkgroepen wordt de sociaal duurzame component binnen de business cases wel verder uitgewerkt. Voor de Wijkenaanpak wordt gewerkt met de High Five. Daar vormt participatie een belangrijke pijler van, net als wonen, voorzieningen, veiligheid en identiteit. Bij participatie gaat het over actief burgerschap en integrale preventie. Ook identiteit zit in de sociale hoek. Identiteit kan gaan over gebouwen, landmarks, maar ook over personen. Bij veiligheid gaat het over sociale veiligheid. Echter, de indeling is altijd arbitrair, maar er is in dit geval een keuze gemaakt voor de High Five. De sociale pijler blijkt wel het meest problematisch om in te vullen. Wat daarvoor moet gebeuren is het helder formuleren van ambities, duidelijke indicatoren hebben en zorgen dat deze indicatoren ook daadwerkelijk de effecten kunnen meten.	Parkstad Limburg werkt op abstract niveau aan een duurzame visie op herstructurering en is niet betrokken bij de uitvoering ervan. Het wordt opgepakt aan de hand van de High Five van de provincie, één aspect daarvan is 'duurzaamheid'. Uit de visie volgt nog een stadsdeelvisie met bijbehorende uitvoeringsprogramma's.	Wat je fysiek wil ontwikkelen, bijvoorbeeld duurzame energietransitie van fossiele naar niet-fossiele brandstoffen, moet een directe bijdrage en meerwaarde opleveren voor de samenleving. De burger moet begrijpen waar het toe doet en waarom grote fysieke ingrepen noodzakelijk zijn. Er is draagvlak nodig door burgerparticipatie en de IBA stimuleert dat proces. De uitwerking gebeurt in concrete projecten zoals het Mijwaterproject en Xperience Parkstad en vanuit de IBA.
	<i>Voorbeelden</i>	Procesmatig is het participatie, door het betrekken van burgers zodat je weet wat de behoeften zijn. Hierbij is interactieve planvorming belangrijk. De proeftuin zelfsturing kan hier een vorm van zijn, maar ook simcity-achtige programma's, waarmee wijken kunnen worden ingericht. Voor Parkstad is dat gaming. Het lijkt er alleen wel op dat het vooral stedenbouwkundige plannen betreft. Bij sociale programma's draait het vaak nog om experts. Bedrijven en particuliere initiatieven kunnen ook bijdragen aan sociale duurzaamheid. De koplopersrol van de provincie op het gebied van duurzaamheid lokt namelijk bedrijven, waardoor werkgelegenheid ontstaat.	<ul style="list-style-type: none"> - Duurzaam slopen, zelfs opnemen in contracten - Inzetten van eigen mensen - (Keten van energie opzetten) - Behoud van jongeren in de wijk - Geven van impuls aan het gebied 	Het Mijwaterproject verwijst naar het hergebruik van de oude mijnindustrie, een eerbetoon aan de harde labour en trots zijn op het verleden. Nieuwe energie stimuleert nieuwe green jobs.
	<i>Relatie met krimp</i>	In verschillende documenten wordt gezocht naar de koppeling tussen krimp en duurzaamheid. Dit is alleen niet altijd gemakkelijk, omdat partijen verschillende doelstellingen hebben en najaigen.	De noodzaak van de kripsituatie leidt tot business cases voor herstructurering, bijvoorbeeld duurzaam slopen. Vier partijen zitten daardoor met elkaar aan tafel. Vijf	

		Het blijft daarom vooral zoeken naar mogelijkheden voor combinaties tussen bijvoorbeeld het slopen van woningen, de aanleg van groen en het daarmee creëren van sociale werkgelegenheden. Daar bestaat een actieplan voor en biedt landelijk een uniek voorbeeld. Ook is er een proeftuin zelfsturing en leefbaarheid.	stadsdelen als business case, waarbij één van de speerpunten 'duurzaamheid' is.	te zien en de lokale samenleving te mobiliseren en hoop geven op een nieuwe bloei in deze regio. Hiervoor kunnen verschillende media voor worden aangewend. Herstructurering van wijken door krimp creëert kansen voor een verduurzaming van het ruimtegebruik.
Bedaachte achter de uitwerking en toepassing	Duurzaamheid binnen de organisatie	Toen Cradle to Cradle kwam opzetten dachten de ambtenaren en portefeuillehouders 'dat is nou een insteek waarin je kunt zeggen dat het niet zoveel uitmaakt hoeveel je consumeert als je maar goed consumeert'. Dat is een verhaal wat vervolgens goed uitgelegd kan worden aan andere bedrijven. Bedrijven kunnen er vervolgens geld aan verdienen, maar dat is wel iets wat je tot een goede regio kan maken. Vanuit die achtergrond is het opgepakt door de provincie. De Provincie Limburg zit nu in het Cradle to Cradle-netwerk en als partner in een Europees project. De gedreven portefeuillehouder, Bert Kersten, heeft duurzaamheid samen met een groep ambtenaren opgepakt en op de kaart weten te zetten. Voor de herstructureringsopgave wordt binnen het programma investeren in Steden en Dorpen gekeken naar een duurzame invulling, door middel van duurzame gebiedsontwikkeling, inzetten van het instrumentarium, Cradle to Cradle inpassen, de klimaatadaptatie meepakken en duurzame energie in deze business case laten landen.		Er wordt tot nu toe nog veel te weinig aandacht aan besteed.
	Sociale duurzaamheid binnen herstructurering	Op dit moment is de sociale duurzaamheid binnen herstructurering gebaseerd op het instrument DPL, maar in de toekomst wil de provincie overstappen op het instrument BREAAAM-Gebied. Enerzijds bestaat er een interactief proces over de inhoud met het stedenbouwkundig plan en een sociaal plan, anderzijds gaat het om zaken als communicatie. De plannen en nulsituatie worden doorgerekend met het instrument, vervolgens worden deze scores besproken en overlegd waar de nadruk op gelegd moet worden. Plannen veranderen hierdoor en vervolgens wordt de duurzaamheid getoetst. Zo wordt het concreet gemaakt, maar het blijft maatwerk. Naast het DPL wordt gebruik gemaakt van de Ecorys-toets. Na een definitieve investeringsbeslissing wordt aan de hand van de MKBA de score opgemaakt en alles in totale balans bekeken.		
	Onderbouwing	Binnen de verschillende pijlers heeft het DPL verschillende indicatoren. Essentieel is dat het zowel nationaal en internationaal wordt ontwikkeld en gebruikt. In een PS-motie wordt gesteld dat alles meetbaar gemaakt moet worden en het DPL wordt hiervoor als geschikt middel gezien. De provincie baseert hier haar beleid op.		
Doorwerking van beleid	Samenwerking tussen partijen	Bij de samenwerking tussen de partijen bij herstructurering is geen sprake van een hiërarchische relatie, maar wel doorvertaling van beleid. De provincie kan in de ruimtelijke ordening tegenwoordig wel meer doen, maar die stappen zijn niet wenselijk. De partijen staan op gelijke hoogte, met elk een eigen rol. Wie doorslaggevend is, is afhankelijk van een bepaald krachtenveld, waarbij enkele personen veel invloed kunnen hebben. Bij de financiering legt iedereen wel geld in, waardoor alle partijen een bepaalde mate van sturing hebben. De einduitkomst is dan een complex gegeven. Het verleden, de veelheid aan gemeenten en regionale belangen hangen hiermee samen. De nieuwe status van Parkstad kan dit veranderen. Door de problematiek waar ze nu in zitten kan het niet meer zo zijn dat je én Parkstad hebt én een aantal gemeentes én de		

		provincie, waardoor de bestuurskracht niet goed genoeg is. Je kan wel veel geld hebben maar op een gegeven moment moet het wel allemaal op elkaar aansluiten		
	Rolverdeling	De provincie is vooral regisseur en verbindt de partijen voor het algemene belang. Binnen de wijkenaanpak zijn het de gemeenten en de corporaties die het voor het zeggen hebben. De provincie probeert samenhang te bewerkstelligen, waardoor de meerwaarde van de provincie duidelijk wordt. De procesaanpak is daarbij het belangrijkste, de provincie geeft het procesplan aan. Als de provincie niet betrokken was zou ook het instrumentarium niet gebruikt worden, zoals de Ecorys-toets, waarmee naar alle pijlers wordt gekeken en de balans gezocht wordt. De provincie kijkt ook naar het regionale belang, bij bijvoorbeeld nieuwbouw en sloop om waterbedeften te overzien. Daar zit ook een duidelijke sociale component aan. De provincie biedt zo: <ul style="list-style-type: none"> - Regierol - Faciliteren met instrumentarium - Voorbeeldprojecten - Kennis en expertise - Plan op hoger niveau Experts moeten echter anders betrokken zijn. Er moet ook uitgezocht worden in hoeverre burgers in staat zijn mee te werken. Experts moeten zich dan ontwikkelen tot facilitators, niet alleen inhoudelijk bezig zijn maar ook belangen van anderen verwerken.		
	Doorwerking	Het POL geldt als overkoepelende visie en is een dynamisch document. De Provinciale woonvisie valt daaronder. Het primaire doel is het creëren van een goed vestigingsklimaat. Op het hoogste abstractieniveau wordt daarin beleid geformuleerd. Daaronder zitten dan weer allerlei beleidsnotities, waarin bepaalde beleidsvelden verder worden uitgewerkt.		

	Organisatie	Gemeente Kerkrade	Hestia Groep	
	Geïnterviewde	Jean Pijpers	Maurice Caris	Johan de Niet
Thema	Label			
Algemeen	Afdeling	Bouwen en Milieu	Vastgoed en gebiedsontwikkeling	Vastgoed en gebiedsontwikkeling
	Functie	Beleidsmedewerker Duurzaamheid	Beleidsmedewerker Strategisch Voorraadbeheer	Gebiedsontwikkelaar
	Taken	Nieuwe functie, gestart per 1 oktober 2010. Daarvoor bij de provincie Limburg gewerkt aan herstructureringsprojecten, verantwoordelijk voor duurzaamheid bij Limburgse projecten. Nu: <ul style="list-style-type: none"> - Adviserende rol binnen herstructureringsprojecten om aan duurzaamheid invulling te geven, bijvoorbeeld bij renovatie van gebouwen, herinrichting van de openbare ruimte, sloop, bij sociale problemen duurzaamheid en leefbaarheid invullen, nieuwbouw woningen, buurthuizen en multifunctionele centra - Bedrijven en sportclubs betrekken bij herstructurering - Klimaatbeleid 	<ul style="list-style-type: none"> - Koers voor corporatie uitzetten en vastleggen in documenten (sloop, verkoop, huurprijzen en investeringen) - Implementeren van beleid in organisatie 	<ul style="list-style-type: none"> - Coördinatie en organisatie van alle plannen in het werkgebied Kerkrade-West en bewaken van de integraliteit - Afstemmen van eigen projecten en de afstemming van de inzet van mensen - Vanuit de Hestia Groep de rol van trekker in het samenwerkingsverband voor de business case Kerkrade-West - Initiëren van nieuwe projecten en oppikken van nieuwe ideeën
Sociale duurzaamheid	Definiëring	Het gaat bij sociale duurzaamheid om de aspecten die terugkomen in het DPL-verhaal. Dat zijn veiligheid, veiligheidsgevoel, gezondheid, leefbaarheid, sociale cohesie, voorzieningen die aanwezig zijn in de wijk, gevoelsmatige aspecten. Ook dingen met betrekking tot externe veiligheid, tankstations, gasleidingen, gevaarlijke bedrijven, luchtverontreiniging, geluid. Dat zijn meer de fysieke componenten in dit geval. Werkloosheid, werkgelegenheid, leegstand, verpaupering, dat soort aspecten speelt een belangrijke rol en moet ook worden meegenomen. Het zijn allemaal belangrijke aspecten waar je aan moet werken om sociaal duurzaam te zijn.	Sociale duurzaamheid heeft te maken met alle facetten van het leven van mensen. Vooral bereikbaar wonen en prettig leven. Vanuit de basis moet eerst gekeken worden naar het ontstaan van een wijk. Alles moet gebeuren in dienst van die mensen en dan speelt volkshuisvesting een hele centrale rol bij die aanpak. Om het wonen prettig te maken, moeten de faciliterende voorzieningen daaromheen voldoende perspectieven bieden. De bedrijfjes die zich daar willen vestigen moeten ook perspectieven hebben. Daar moet oog voor bestaan, ook qua openbaar vervoer en qua ontspanning.	Een gebied zodanig ingericht, dat het de voorwaarden voor zelfredzaamheid van mensen stimuleert en bevordert, tevens ook uitdaagt mensen verder te kunnen laten ontwikkelen in die omgeving. Met andere woorden een veilige en prettige omgeving om in te wonen en een goede infrastructuur, maar niet alleen fysiek, maar ook qua voorzieningen en diensten.

	<p><i>Relatie met andere dimensies</i></p>	<p>Op dit moment heeft de gemeente Kerkrade geen algemeen overkoepelend duurzaamheidsbeleid. In het coalitieakkoord is wel expliciet opgenomen dat de gemeente werkt aan verdere borging van het aspect duurzaamheid in beleid. Er bestaat al klimaatbeleid met betrekking tot duurzaamheid en in bepaalde projecten komen duurzame elementen naar voren. People – Planet – Profit is van oudsher sectoraal ingestoken en is al wel enigszins geland in beleidsstukken. De integratie ervan biedt veel kansen. Er kan nog wel integraler gekeken worden naar het aspect duurzaamheid en leefbaarheid in de wijken. De samenhang mis je nu nog een beetje.</p>	<p>'Prettig leven' duidt op hoe breed sociale duurzaamheid getrokken moet worden en daarom draait het om alle facetten die te maken hebben met het leven van de mensen in de wijken.</p>	<p>Duurzaamheid wordt vooral als iets fysieks op woningniveau gezien, maar het is veel breder. Daarom wordt er nu over duurzame gebiedsontwikkeling gesproken, waarbij het DPL-instrument wordt toegepast. Een integrale aanpak is nodig. Prettig wonen bijvoorbeeld doelt op lage energielasten, duurzaamheid op woningniveau, maar ook veel groen in de omgeving. Duurzaam kan ook een goede gemeentelijke organisatie of sociale voorzieningen zijn. Bij elkaar komt een prettiger woonomgeving tot stand wordt misschien gestimuleerd tot beweging en gezonder leven</p>
<p>Uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering</p>	<p><i>Uitwerking</i></p>	<p>Er zijn een paar wijken met heel weinig problemen, waar het sociaal allemaal prima gaat. Maar op een aantal wijken wordt de focus meer gelegd, omdat daar ook grote sociale problemen zijn. Werkloosheid, criminaliteit, de sociale cohesie is daar een stuk minder en verpaupering. Dat vindt plaats, soms in straten, soms in wijken. Sommige problemen gelden voor een groot deel van de wijken en er zijn een aantal andere wijken die wat extra aandacht krijgen, ook van de corporatie. Dat heeft vooral betrekking op leegstand en sterk verouderde woningen die nog gesloopt gaan worden. De uitwerking vindt verder plaats in deelprojecten, aan de hand van de genoemde aspecten bij de definiëring en de aspecten uit het DPL-model. Vooral de aanpak van langdurige werkloosheid, verpaupering zowel fysiek als sociaal en de hoge jeugdwerkloosheid zijn problemen waar de nadruk op wordt gelegd, evenals de problemen bij mensen thuis.</p> <p>Alle aspecten moeten één doel gaan dienen, dat is de leefbaarheid vergroten. Vanuit dat aspect wordt gekeken naar de losse aspecten en kunnen zo een bijdrage leveren. Wat betreft de efficiëntie gaat het om de opwaardering en de leefbaarheid van de wijk.</p>	<p>De uitwerking wordt tegenwoordig veel breder genomen. Voorheen werd met name naar de woonwens gekeken, maar nu ook bijvoorbeeld naar het sociaal isolement, waarbij gekeken wordt naar mogelijkheden voor de mensen in de wijk.</p> <p>De Hestia Groep heeft z'n core business, maar kijkt daarnaast ook naar nieuwe mogelijkheden en bijvoorbeeld mensen die de kar kunnen trekken, zodat er weer energie bestaat voor volgende projecten.</p> <p>Het organiseren van lokale projecten levert een soort sociale bewustwording op bij de mensen, waar ze allemaal achter kunnen gaan staan.</p>	<p>Een strategisch veld binnen de stadsdeelvisie is sociaal recreëren, waar wonen een onderdeel van vormt. De woningopgave is onderdeel van het hele sociale stelsel in de wijk. Het is daardoor veel dieper bekeken. De strategie is sociaal recreëren en de doelstellingen daarbij zijn: aanpassing van de woningvoorraad, maatschappelijke stijging van onze bewoners, zorg en welzijn.</p> <p>Het gaat er om mensen uit een situatie te halen waar ze in zitten en naar een andere woonomgeving te brengen met begeleiding. Dit levert in veel gevallen een sociale stijging op. De mensen moeten overigens zelf ook inzet tonen. Ondernemers en gemeenten moeten daarbij overtuigd worden van de projecten en laten zien dat ze succes hebben om tot goede samenwerking te komen.</p> <p>In eerste instantie zijn de programma's heel fysiek gericht, maar als het uiteindelijk doorgetrokken wordt komt je wel bij sociale duurzaamheid uit.</p> <p>De uitwerking bestaat verder uit het koppelen van systemen, bijvoorbeeld tussen de corporatie, sociale diensten en andere instanties. zodat problemen integraal kunnen worden aangepakt. Dat vormt de kern van veel dingen, die je nodig hebt in een wijk. De Hestia Groep blijft hier niet verder bij betrokken, omdat het niet de core business is. Doordat winkelvoorzieningen goed lopen en jongeren en mensen door de sociale dienst een kans krijgen, wordt ook in het algemeen voor de wijk winst gecreëerd voor de toekomst.</p> <p>Het doel is om mensen te vitaliseren en motiveren. Vooral nog blijft dit alleen nog erg beleidsmatig, waardoor er los van een aantal kleine projecten nog niet veel aan participatie gedaan wordt.</p>
	<p><i>Voorbeelden</i></p>	<p>'Achter de voordeur' is een voorbeeldproject, waarbij mensen met grote problemen één op één begeleid worden om het isolement te komen of uit hun problemen te geraken. Je hebt één grote wijk (Kerkrade-West), maar er zijn in deelwijken of oude kernen nog specifieke problemen.</p> <p>Een ander voorbeeld is het terugbrengen van kwaliteit in een wijk door het mixen en verschuiven van huur- en koopwoningen, dat helpt voor een deel ook de sociale aspecten aan te pakken. Daarnaast ook verenigingen samenvoegen, mensen interesseren voor het verenigingsleven, nieuwe buurthuizen oprichten om te kijken of je iets kunt doen aan de sociale cohesie of de bereidheid van mensen om ook deel te nemen of een bijdrage te leveren aan de gemeenschap. Ook sloop en verplaatsing van buurthuizen en creatie van extra functies en schoolgebouwen, die verouderd zijn of te kampen hebben met leegstand, slopen en brede scholen gaan ontwikkelen. Eventueel kijken of je aan dat project ook werkgelegenheidsprojecten kunt koppelen of langdurig werklozen in te zetten in hun wijk bij herstructurering, het op laten doen van werkveraring.</p> <p>Nieuwe vrije ruimte, bijvoorbeeld door sloop van</p>	<p>Hangjongeren aan werk helpen, bijvoorbeeld in een bouwproject, waarmee beoogd wordt dat het gedrag van de groep verandert, doordat ze minder snel iets afrekenen wat ze zelf hebben opgebouwd.</p> <p>Sloop van 208 etagewoningen in Kerkrade, zoveel mogelijk rekening houdend met hergebruik van materialen, idealiter binnen de wijk. Recycling, waarbij het nieuwe product mogelijk ook weer in de wijk hergebruikt wordt, bijvoorbeeld bij renovatie of nieuwbouw. Daarbij bestaat de energie-0 ambitie en veel openbaar groen.</p> <p>Deelname aan 'De wijk van morgen' (samenwerkingsverband tussen Hogeschool Zuyd, bedrijfsleven en corporaties): Innovatie toepassingen in de praktijk brengen, bijvoorbeeld met demowoningen.</p> <p>'De bestaande wijk van morgen': nieuwe technieken en ervaringen in de praktijk brengen. Het idee hierachter is om de wijk zo goed mogelijk selfsufficient te maken. Alles wat gebruikt wordt moet in het ideale geval weer geproduceerd worden. De Hestia groep wil er in renovatieprojecten een praktische invulling aan gaan geven.</p>	<p>Een project is het ombouwen van woningen naar passieve huizen. Samen met de gemeente wordt daarbij gekeken naar een totale gebiedsontwikkeling om ook de omgeving aan te pakken, welke sociaal onveilig is en een slechte infrastructuur heeft. Daarnaast wordt gekeken hoe mensen meer betrokken kunnen raken bij de omgeving. Dat is noodzakelijk om de investeringen effect te laten hebben: 'We willen hier investeren, maar dat betekent dat we ook wat van jullie verwachten'.</p> <p>In het geval van sloop wordt een huisbezoek aan alle mensen gebracht. Tijdens dat bezoek bestaat de afspraak, binnen het project 'Achter de voordeur', dat er samen met de hulpinstanties gelijk gekeken wordt naar welke problematiek er speelt. Je kan namelijk wel iemand uitplaatsen naar een nieuwe woonwijk en in een nieuwe woning neerzetten in een andere woonomgeving, maar als de problematiek die er is niet aangepakt wordt, dan kan het weer escaleren. Er ontstaat dan een soort waterbedeffect. Dan krijg je dus bij het verplaatsen van mensen naar gebieden, die eigenlijk goed zijn of waren, problemen.</p> <p>In alle bouwprojecten komt naar de aannemer toe in te staan dat ze zoveel procent van hun</p>

		woningen, biedt mogelijkheden voor herbestemming, waardoor de ruimtelijke kwaliteit kan worden opgekrikt en verpaupering kan worden tegengegaan. Zo worden fysieke met sociale maatregelen gecombineerd.		mensen bij de sociale dienst vandaan moeten halen. Dat is een opgelegde eis. Het oprichten van een lokale energiemaatschappij is niet direct sociaal duurzaam, maar kan wel effect op de sociale duurzaamheid hebben, doordat het werkgelegenheid en een imago creëert en de wijk zich kan profileren en trots kan zijn. Een interessante mogelijkheid is het opnieuw vervullen van de oude functie van energieleverancier voor Nederland, maar dan op een meer duurzame manier. Om het algemene imago van een wijk op te knikken kan een soort vliegwiel gecreëerd worden, dat andere ontwikkelingen weer stimuleert. Een voorbeeld van de koppeling van systemen is het kijken naar de tijdelijke invulling van leegstaande winkels in samenwerking met een middelbare school, sociale dienst, de afvalverwerker en met Impuls, de jongerenorganisatie. De winkelstraat ziet er hierdoor beter uit. Daarnaast is er ook kinderopvang voor een uurtje, gerund door mensen van de sociale dienst, herintreders. Er wordt zo gezocht naar allianties binnen de wijk, met win-winsituaties.
	<i>Relatie met krimp</i>	In de krimpwijken zijn de problemen het grootst, die wijken worden juist geherstructureerd, vanwege de grote problemen en omdat de nood daar het grootst is. Krimp vormt een deel van het probleem. Uit het verleden bestaan ook problemen, vanwege mijnsluitingen en dingen die daaraan gerelateerd zijn. Krimp versterkt die problemen nog eens extra. En daarom kom je uit, wat betreft herstructurering, bij wijken waar ook krimp een belangrijke rol speelt. Daar wordt krimp zichtbaar door een leegstand, problemen met de clubs, vergrijzing, veel vraag naar zorg die zeker op termijn moeilijk geleverd kan worden. De bevolkingsopbouw gaat scheef groeien. Daarom wordt vooral ingezet op krimpgebieden. Krimp is eigenlijk de belangrijkste oorzaak voor de problemen in Kerkrade-West. Het gaat vooral om hoge werkloosheid, een heleboel ouderen, een leegstand, verpaupering en een heleboel voorzieningen die niet meer rendabel zijn, bijvoorbeeld scholen en sportclubs die problemen hebben met het krijgen van leden en vrijwilligers, vanwege de vergrijzing. Al die problemen stapelen zich in die wijk nogal sterk op. Het is sowieso al geen sterke wijk economisch gezien en uit het verleden zijn er natuurlijk ook nog wat problemen. Het is voor een deel hier vroeger mijnbouw geweest, vandaar die bepaalde structuur ook van bevolkingslagen in die wijken en dat levert dan nog wat extra problemen op. De partners, vooral de corporaties, zien het nut en de noodzaak in van de herstructurering en het fysiek aan de slag gaan in de wijk, want ook die lopen aan tegen sociale problemen en ook problemen die te maken hebben met leegstand en dat betekent een waardevermindering van hun woningvoorraad. Voor hun is daardoor de urgentie groot om iets te doen.	De hierboven genoemde voorbeelden gelden allemaal in relatie met krimp. Een specifieke uitwerking voor Kerkrade West is als volgt: <ul style="list-style-type: none"> - Als corporatie is bij derden aangedrongen om de wijkontwikkeling samen te organiseren, gedreven vanuit de ambities van het nieuwe ondernemingsplan; - Er is een gebiedsontwikkelaar aangenomen om het proces te trekken; - Marketingconcept bedacht om de problemen op een ludieke manier onder de aandacht te brengen; - Thema is het 'Gewilde Westen', refererend aan de pioniers en goudzoekers en het verval (ghostowns), daarbij parallellen als het zoeken naar het zwarte goud, maar nu werkloosheid en sociale problemen; - Gemeente en provincie zijn betrokken geraakt en nu het voorbeeld van integrale wijkenaanpak met landelijke aandacht en media-aandacht; - Inspelen op de verbeelding zodat het in de herinnering blijft. 	De hierboven genoemde voorbeelden gelden allemaal in relatie met krimp. De sociaal-economische omstandigheden en de kripsituatie zorgen samen voor problemen, maar de genoemde sociaal duurzame voorbeelden kunnen hier verandering in brengen.
Gedachte achter de uitwerking en toepassing	<i>Duurzaamheid binnen de organisatie</i>	De achterliggende filosofie is de DPL-methodiek. Het instrument wordt daarbij gebruikt om te kijken of die visie wat betreft duurzaamheid goed wordt ingevuld. Het dient als extra controle en meetlat.	De duurzame ambitie is het toekomstbestendig maken van wijken. In 2008 is begonnen met het opstellen van het ondernemingsplan Vitaal, waarin een bredere scope is genomen dan voorheen. In plaats van alleen woningen ligt de nadruk nu op wijken. Op basis daarvan is ook de organisatie aangepast en wordt meer nagedacht over duurzaamheid.	De basisgedachte van de toepassing van (sociale) duurzaamheid binnen de Hestia Groep is waardecreatie, waardebehoud en waardestijging. Dat kan allemaal doorgerekend worden, tot het theoretische toe, maar daar is nog weinig onderzoek naar gedaan. De basis is daarom gebaseerd op aannames. Op het gebied van duurzaamheid gebeurt er momenteel veel, omdat men denkt er in de toekomst winst uit te kunnen behalen. Anders zou men het niet doen.

	<i>Sociale duurzaamheid binnen herstructurering</i>	Ook de gedachte achter de toepassing en uitwerking van sociale duurzaamheid binnen herstructurering volgt de DPL-aspecten en de bijbehorende achterliggende gedachte.		De verwachting is, dat wanneer er in sociale infrastructuur, in mensen en in sociale projecten geïnvesteerd wordt, er mensen aan een baan geholpen kunnen worden. Meer inkomsten betekent het mogelijk maken van een wooncarrière en hierdoor voor de corporatie uiteindelijk meer rendement uit de woningen krijgen. Hierdoor kan weer geïnvesteerd worden in andere projecten, waardoor een positieve draai kan ontstaan, terwijl er nu sprake is van een negatieve spiraal met veel leegstand, uitval van voorzieningen en hoge werkloosheid. Bij sloop ontstaat er een soort minderwaardigheidscomplex, waardoor men zich niet meer interesseert in de leefomgeving en vooral bezig is met de eigen problemen. Overigens moet er opgepast worden het een negatieve spiraal te noemen voor het gevaar van een zelfvullende prophecy.
	<i>Onderbouwing</i>	Voor de theoretische basis wordt het DPL-model gebruikt. Daarbij wordt een aantal uitgangspunten van de provincie gebruikt als basis: de High Five, leefbaarheid, gezondheid, vergrijzing en verpaupering tegengaan.	Er wordt nu vooral gebruik gemaakt van de DPL-meting, dat er via de provincie in is gevlogen. Momenteel wordt doorgemeten wat de stadsdeelvisie Kerkrade-West voor invloed heeft op het DPL-cijfer. Daar kan weer een ambitie aan gekoppeld worden, gespiegeld aan referentiewijken elders. Er kan ook gekeken worden naar de WOZ-waarde of de werkloosheid, dat zijn wat globalere cijfers, maar op dit moment de enige manier waarop je kan monitoren. Met een nieuwe goede MKBA valt nog wel wat te winnen.	Er wordt vanuit gegaan dat er een sociale waardestijging ontstaat, omdat het te verwachten is, maar theoretisch wetenschappelijk onderbouwd is het niet. Er zijn wel verschillende methodieken in ontwikkeling. Deze kunnen gaan bijdragen aan het monitoren en becijferen van de (sociale) investeringen. Het gaat erom met één ding te beginnen, hetzelfde als met een visie, waarbij je gaandeweg tot de conclusie komt dat soms iets niet kan en je het met afweging van de doelstellingen moet uitwerken.
Doorwerking van beleid	<i>Samenwerking tussen partijen</i>	De partners maken samen een visie, een soort samenwerkingsconvenant. Daaruit worden de plannen verder uitgevoerd. Dat heeft te maken met wie de plannen gaan uitvoeren, de financiering en daaraan dragen alle partners bij. Het is namelijk een gezamenlijke opgave om de visie, waaraan concrete projecten worden gekoppeld, uit te gaan voeren. De organisatie bestaat uit de bestuurlijke groep (vier partners) en de ambtelijke werkgroep en is wekelijks in overleg. In teamverband worden de plannen uitgewerkt, waarbij de gemeente de leiding heeft.	Er zijn bijvoorbeeld met de gemeente afspraken gemaakt over het opstellen van verplichte energielabels en de verbeteringslag die daarin gerealiseerd moet worden. Ander voorbeeld: Kerkrade-West ligt direct tegen de grens met Duitsland aan en vormt zo de eerste woonwijk in Nederland, waardoor internationaal wonen ook een punt van samenwerking is geworden.	Vanuit het ondernemingsplan is er meer naar gebieden gekeken. Daarvoor was er vooral sprake van incidentele ingrepen op losse plekken door verschillende partijen. Achteraf bleef altijd de vraag of daar goed aan gedaan was. Daarom is het besef ontstaan meer en beter te gaan samenwerken in het gebied. De Hestia Groep is zodoende zelf naar de gemeente gestapt en gevraagd of zij willen meedoen met de integrale gebiedsontwikkeling. Samen is zo naar een visie toegegaan. In samenhang met het krimpverhaal en het programma de High Five in de LWA zijn de provincie en regio ook aangeschoven, waardoor uiteindelijk alle beleidsvelden bij elkaar aan tafel zaten. Vanuit de High Five is er een aantal onderdelen: duurzaamheid, sociaal programma, veiligheid en wonen, die je integraal kunt zien als duurzame gebiedsontwikkeling. Bij de samenwerking is gezegd 'we gaan samen de visie opstellen voor die wijk en daar probeer je alle doelstellingen bij elkaar te brengen en in 2040 willen we daar staan met die wijk'. Dat is op het vlak van economie, wonen, duurzaamheid, recreëren en heel veel andere beleidsterreinen. Met de vier partijen (provincie, regio, gemeente en corporatie) is de samenwerking gesloten en afgesproken welke doelen gerealiseerd gaan worden.
	<i>Rolverdeling</i>	Er bestaat geen doorslaggevende rol van één partij. De partners samen ontwikkelen de plannen. Ze dragen ook allemaal financieel bij. Wat dat betreft is er geen hiërarchie. Het is nog niet helemaal duidelijk hoe dat gaat uitwerken bij de uitvoering en welke rol bijvoorbeeld de provincie krijgt in dat hele verhaal. Wel is duidelijk dat ze middelen beschikbaar stellen. Het is nog in ontwikkeling. Nu wordt nog de laatste hand gelegd aan de rollen en rechten en plichten die de verschillende partners krijgen in dit verhaal. Tot nu toe ziet het er allemaal heel goed uit en kan gezegd worden dat het tot nu toe een succes is. Dat heeft natuurlijk ook alles te maken met de urgentie die er is. Alle partners in dit verhaal hebben een probleem en dat kun je eigenlijk alleen maar gezamenlijk oplossen. Daarvoor moet je de geleerden sluiten en er gezamenlijk hard aan werken.		Alle partijen hebben een eigen doelstelling. De provincie heeft het vijf-wijkenprogramma, dat veel te maken heeft met sociale duurzaamheid. De provincie geeft ook zwaar om Cradle to Cradle. Van de regio is de voornaamste doelstelling 700 woningen te slopen en te combineren waar nodig en de gevolgen van sloop in sociale zin te verzachten. De regio is een verlengstuk van de gemeentes en heeft een aantal gedelegeerde taken, met daarin duurzaamheid, vooral fysiek. Bij de regio zit geen sociale herstructurering, dat zit wel weer bij de gemeentes. De gemeente heeft zijn reguliere taak in de wijk en heeft de verantwoordelijkheid en de beheertaak. De Hestia Groep heeft als reguliere taak de sociale huisvesting. Hestia Groep werkt op het zelfde niveau als de gemeentes in de wijk: de corporatie doet het wonen en de gemeente de omgeving. Als er wordt eekken naar de vier doelstellingen, bestaat er grote overlap, waarop de samenwerking wordt afgesloten. De regio en provincie zitten daarbij om voornamelijk 'naar boven te masseren, naar VROM om krimpgebieden te investeren'.
	<i>Doorwerking</i>	Het Regioprogramma geldt als visie op hoger abstractieniveau. In de stadsdeelvisie wordt alles concreter gemaakt, onderbouwd en breed naar alle aspecten gekeken. Het aspect duurzaamheid wordt daarbij vanuit provincie ingevuld.	Bij de visies van de verschillende partijen is een duidelijke gelaagdheid te onderscheiden. Als de beleidsdocumenten op de goede volgorde worden gelegd zie je alles steeds weer terugkomen, bij ieder thema zie je de koppeling. In de structuurvisie van Parkstad worden alle zaken op grote schaal uitgespreid en bij elke stap daaronder, bijvoorbeeld de herstructureringsvisie van de woningvoorraad of een stadsdeelvisie, komen steeds weer dingen terug die bijdragen aan de ruimtelijke visie voor heel Parkstad. De Parkstad Buitening bijvoorbeeld komt in meerdere documenten terug, maar de uitwerking wordt uiteindelijk georganiseerd op wijkniveau op basis van de visie. De regio zelf is in principe geen uitvoerende organisatie.	Vanuit de Hestia Groep wordt het bottom-up benaderd en niet top-down: 'jullie moeten in de wijk sociaal en duurzaam aan de slag'. De Hestia Groep had zelf bepaalde inzichten en is met de gemeente gaan praten en heeft zich aangemeld voor de vijf wijken, het beleid van de provincie. Je ziet het terug in de business cases dat er voorop gelopen wordt en als voorbeeld dient. Daarom is er sprake van een bottom-up benadering. Er wordt namelijk niet van bovenaf gezegd hoe het gedaan moet worden.